

Hazine-i Evrak

ARŞİV VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ARCHIVAL AND HISTORICAL RESEARCHES

5

Hazine-i Evrak

ARŞİV VE TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ARCHIVAL AND HISTORICAL RESEARCHES

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı yayınıdır.
Her türlü yayın hakkı saklıdır.

*Published by the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives.
All Rights Reserved.*

İstanbul 2023

Hazine-i Evrak

Cilt: 5, Sayı: 5, 2023

ISSN 2687-6515 / e-ISSN 2687-6019

Sahibi / Owner

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı adına
On Behalf of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives
Prof. Dr. Uğur ÜNAL

Yayın Yönetmenleri / Editorial Directors

Doç. Dr. Muhammet Ahmet TOKDEMİR
Cevat EKİCİ

Yazı İşleri Müdürü/ Editor in Chief

Ahmet ÖZKILINÇ

Editör / Editor

Mesut DEMİR

Editör Kurulu / Board of Editors

Mesut DEMİR

Mehmet Selim TEMEL

Kemal GURULKAN

Yiğit Ali TEPE

Yayın Kurulu / Publishing Board

Prof. Dr. Uğur ÜNAL (Devlet Arşivleri Başkanlığı)

Prof. Dr. Güray KIRPIK (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatih RUKANCI (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Ahmet TOKDEMİR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)

Bilim ve Danışma Kurulu / Science and Advisory Board

Prof. Dr. Mahmut AK (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Dündar Ali KILIÇ (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Faisal AL-KANDERİ (Kuveyt Üniversitesi)

Prof. Dr. Hakan ANAMERİÇ (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Yunanistan)

Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (İstanbul Üniversitesi/Emekli)

Prof. Dr. Arif BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi/Emekli)

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Niyazi ÇIÇEK (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Yasemin DEMİRCAN (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Çağrı ERHAN (Altınbaş Üniversitesi)

Prof. Dr. Suraiya FAROQHI (İbn Haldun Üniversitesi)

Prof. Dr. Pal FODOR (Macar Araştırmaları Merkezi / Macaristan)

Prof. Dr. Muhammed HARB (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)

Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ (İstanbul Medipol Üniversitesi)

Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA (Yozgat Bozok Üniversitesi)

Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Osman KÖSE (Milli Savunma Üniversitesi)

Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi / Emekli)

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. **Özgür KÜLCÜ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Muhittin MACİT** (Bakü Kültür ve Tanıtma Ataşeliği)
Prof. Dr. **Zekai METE** (Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. **Şahin MUSTAFAYEV** (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Prof. Dr. **İlber ORTAYLI** (MEF Üniversitesi)
Prof. Dr. **Mehmet ÖZ** (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. **Abdülkadir ÖZCAN** (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. **Neşe ÖZDEN** (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fikret SARİCAOĞLU** (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yusuf SARINAY** (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. **İlhan ŞAHİN** (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. **Hale ŞIVGIN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Fahrettin TIZLAK** (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. **Erkan TURAL** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. **Refik TURAN** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **İsmail TÜRKÖĞLU** (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. **Selma YEL** (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. **Gültekin YILDIZ** (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. **Togay Seçkin BİRBUDAK** (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. **Celil BOZKURT** (Düzce Üniversitesi)
Doç. Dr. **Ersin KIRCA** (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. **Mehmet KORKMAZ** (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. **Hasan IŞIK** (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. **Halil ÖZŞAVLI** (Şanlıurfa Milletvekili)
Doç. Dr. **Bahattin YALÇINKAYA** (Marmara Üniversitesi)
Dr. **Muhammed AKDOĞAN** (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Dr. **Nil BAYDAR** (Yazma Eserler Kurumu)
Dr. **Ersin DURMUŞ** (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Dr. **Fuad AL-ŞAMI** (Yemen Milli Arşivi)
Dr. **Yasin YILDIZ** (Milli Saraylar Başkanlığı)
Murat BARDAKÇI (Cumhurbaşkanlığı Kültür Politikaları Kurulu)
Alparslan BAŞAR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Sebahattin BAYRAM (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Serkan MENTEŞ (Cumhurbaşkanlığı Bilgi ve Belge Yönetimi Başkanlığı)
Muhammet SAFİ (Cumhurbaşkanlığı Arşiv Daire Başkanı)
Ahmet ŞAHİN (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Mehmet TAŞTAN (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Engin YÜRÜR (Büyükelçi-Dışişleri Bakanlığı Andlaşmalar Genel Müdürü)

Hakemler / Referees

Prof. Dr. **Bilgin AYDIN** (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yılmaz KARADENİZ** (Amasya Üniversitesi)
Doç. Dr. **Mustafa Celil ALTUNTAŞ** (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. **Tahir BİLİRLİ** (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. **Şefaattin DENİZ** (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. **Erkan IŞIKTAŞ** (Siirt Üniversitesi)
Doç. Dr. **Merve KARAÇAY TÜRKAL** (Gümüşhane Üniversitesi)
Doç. Dr. **Sacit UĞUZ** (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. **İlyas YILDIRIM** (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Dr. **Eralp Yaşar AZAP** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Dr. **Özlem MURAZ BUDAK** (Gaziantep Üniversitesi)
Dr. **Aydın ÇAKMAK** (İstanbul Üniversitesi)
Dr. **Kasım HIZLI** (Devlet Arşivleri Başkanlığı)
Dr. **Serkan POLAT** (Yozgat Bozok Üniversitesi)

Grafik Tasarım / Graphic Design Muhammed Nur ANBARLI / Vahdettin ATIK

Kapak: BOA, TŞH. 1406, Sultan Abdülmecid Tuğrası (1264)

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları yılda bir kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Dergide, yer alan makalelerin ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches is a refereed journal published once a year. The scientific and intellectual responsibility of the articles in the journal belongs to the authors.

İletişim / Contact

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi Külliyesi
İmrahor Caddesi, Sadabad Mevkii, No: 33 Kâğıthane, İstanbul
Tel: 0 212 314 9423

dergi.hazineievrak@devletarsivleri.gov.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hed>

Dizinler / Indexes

Başlangıç Tarihi: 2020

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı'nda dizinlenmektedir.

İçindekiler / Table of Contents

vii

Sunuş / Foreword

ix

Editör'den / From the Editor

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

3

Habibullah Habib-Kemal Yıldız

XV-XVI. Asır Bursa Şer'iyce Sicilleri Örnekliğinde İcâreli Vakıfların Tarihi Seyri ve En Erken Tarihli İcâreteynli Vakıflar

Historical Process of Waqfs with Ijâra in the Example of XV-XVI Century Bursa Shariyya Registers and the Earliest Waqfs with Ijâratayn

33

Ersin Kırca

Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)

Kemankeş Kara Mustafa Pasha through the Eyes of the Writers of the Period (1639-1644)

63

Ömer Alkaç

İran'da Kaçar Dönemi Protesto Kültürü: Bestnişînî

Protest Culture of the Qajar Period in Iran: Bast-Neşînî

85

Kayhan Çay

Temettuat Defterlerine Göre Ginolu Kazasında İktisadi Faaliyetler

Economic Activities in Ginolu District According to Temettuat Registers

III

Kemal Faruk Aksoy

I. Dünya Savaşı'nın Medresetü'l-Kudat Faaliyetleri Üzerindeki Etkisine Bir Örnek:
Giriş İmtihanlarının Değerlendirmesi

An Example of the Effect of World War I on Medresetü'l-Kudat Activities: Evaluation of Entrance Exams

129

Senem Cıvgın

Enver Paşa ve Askeri Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)

Enver Pasha and Military Reform Activities (1914-1918)

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

179

Umut Soysal

Arşivciliğimizin Yüz Yılı (1846-1945)

One Hundred Years of Our Archivism (1846-1945)

189

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi Yayın İlkeleri

Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches Publication Guidelines

191

Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi Yazım Kuralları

Hazine-i Evrak: Journal of Archive and Historical Researches Writing Rules

Sunuş / Foreword

Prof. Dr. Uğur Ünal

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanı
Director of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti sahip olduğu belge mirasının sayısal çokluğu ve niteliği açısından dünyanın en önemli arşivlerinden birine sahiptir. Arşivlerimiz, hem Türkiye'nin hem de Balkanlar, Orta Avrupa ve Arap coğrafyasında kırktan fazla devletin tarihine kaynaklık etmesi açısından paha biçilemez bir hazinedir.

2018 yılında Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmiş ve 11 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile arşiv malzemesinin iş ve işlemleri ile ilgili yetki ve sorumluluk Devlet Arşivleri Başkanlığına verilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile ellerinde arşivlik malzeme bulunan kurumlara bu belgeleri belirli bir plan çerçevesinde Devlet Arşivlerine devretme yükümlülüğü getirilmiştir. Bu andan itibaren arşivlerini devretmekle yükümlü olan kurumların belgelerinin devir işlemleri artarak devam etmektedir. Bu Kararname ile arşiv birikimimizin tek elden yürütülmesi bakımından çok önemli bir adım atılmış ve araştırmaya açılan yeni belgelerin sayısı hızla artmaya başlamıştır.

Son yıllarda gerek araştırma salonlarımızda gerekse internet ortamında arşivimizden yararlanma oranındaki hızlı artış kurumumuza yeni yükümlülükler ve bir o kadar da kıvanç duyulacak hizmetler sunma imkânı getirmektedir. Bu bağlamda uzun zamandır kurumlar arası uyumlu çalışmanın ürünü olarak, yurtdışındaki Osmanlı dönemine ait arşiv malzemelerini Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı ile yürüttüğümüz ortak çalışmalarla ülkemize ve araştırmacılarımıza kazandırmaya devam etmekteyiz.

Devlet Arşivleri Başkanlığı olarak arşivcilik alanında yaptığımız çalışmalarla birlikte belgeye dayalı tarih yazımına kaynaklık etmek ve teknolojik imkânların kullanılarak arşivciliğimizin gelişimine katkı sağlamak hususları en temel çalışma yaklaşımımızı oluşturmaktadır. Tüm bu faaliyetlerimizin yanı sıra insanlığın ortak çabası olan bilgi birikimine katkı sağlamak amacıyla 2019 yılında yayımlamaya başladığımız Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi'ne kıymetli araştırmacılarımızın teveccühü, yayın ve hakem heyetlerimizin titiz çalışmaları ile kısa zamanda sağlam bir zeminde ilerlediğimizi görüyoruz.

Bu vesile ile 5. sayısına ulaşan Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi'ne bilimsel çalışmaları ile katkı sağlayan kıymetli araştırmacılarımıza, yayımlanmak üzere gelen makaleleri titizlikle ele alan yayın ekibi ve hakemlerimiz başta olmak üzere emeği geçenlere teşekkürü borç bilirim.

Editör'den / From the Editor

Mesut DEMİR

Editör Kurulu Adına
For the Editorial Board

Değerli okurlarımız,

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılını kutladığımız bugünlerde biz de Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi'nin beşinci yılını doldurmasıyla iki sevinci bir arada yaşıyoruz. İnsanlığın oluşturduğu bilgi birikimine katkıda bulunma amacıyla yola çıktığımız ilk günden beri sayılarımıza katkı veren kıymetli yazarlarımıza, hakemlerimize ve süreci büyük bir gayret ile takip eden Editör Kuruluna en içten dileklerle teşekkür ederim. 5. sayısını yayımladığımız dergimizde 6 araştırma makalesi ve 1 kitap tanıtım yazısı bulunmaktadır.

Bu sayımızın ilk makalesi Habibullah HABİB ve Kemal YILDIZ tarafından kaleme alınan “XV-XVI. Asır Bursa Şer‘iyye Sicilleri Örneğinde İcâreli Vakıfların Tarihi Seyri ve En Erken Tarihteki İcâreteynli Vakıflar” adlı çalışmadır. Çalışmada en erken tarihteki Bursa şer‘iyye sicillerinde yer alan vakıf kurumlarındaki icâre yönteminin uygulanışı örnekler üzerinden incelenmiştir.

Ersin KIRCA, “Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)” isimli makalesinde Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı yaşadığı dönemin yazarları üzerinden değerlendirmiştir.

Ömer ALKAÇ, “İran’da Kaçar Dönemi Protesto Kültürü: Bestnişînî” isimli çalışmada İran toplumunda protesto kültürü olarak ortaya çıkan Bestnişînî'nin tarihsel gelişimi anlatılmıştır.

Kayhan ÇAY, “Temettuat Defterlerine Göre Ginolu Kazasında İktisadi Faaliyetler” adlı çalışmada Osmanlı Arşivi'nde yer alan temettuat defterleri üzerinden Kastamonu'ya bağlı Ginolu kazasının XIX. yüzyıldaki iktisadi yapısı incelenmiştir.

Kemal Faruk AKSOY'un “I. Dünya Savaşı'nın Medresetü'l-Kudat Faaliyetleri Üzerindeki Etkisine Bir Örnek: Giriş İmtihanlarının Değerlendirmesi” adlı makalesi I. Dünya Savaşı'nın Medresetü'l-Kudat'ta eğitim görmek isteyen öğrencilerin girdikleri imtihanlar üzerine etkisi incelenmiştir.

Senem CİVGİN, “*Enver Paşa ve Askeri Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)*” adlı makalede, Enver Paşa'nın yaşam öyküsü ve askeri alanda gerçekleştirmeye çalıştığı reformlar ele alınmıştır.

Umut SOYSAL, Uğur ÜNAL tarafından hazırlanan “*Arşivciliğimizin Yüz Yılı (1846-1945)*” adlı kitabı dergimizin Kitabiyât bölümü için değerlendirmiştir.

ARAŞTIRMA MAKALELERİ
RESEARCH ARTICLES

XV-XVI. Asır Bursa Şer'iyeye Sicilleri Örneğinde İcâreli Vakıfların Tarihi Seyri ve En Erken Tarihli İcâreteynli Vakıflar*

*Historical Process of Waqfs with Ijara in the Example
of XV-XVI Century Bursa Shariyya Registers and
the Earliest Waqfs with Ijaratayn*

HABİBULLAH HABİB** – KEMAL YILDIZ***

öz

Vakıf medeniyetiyle tanınan Osmanlı toplumunda vakıflar, amaçladıkları hizmetleri gerçekleştirebilmek için farklı yöntemlerle finans temin ederek sosyal hayatın muhtelif sahalarında birçok faaliyet göstermişlerdir. Söz konusu yöntemlerden birisi icâredir. İcâre, bir finans temin yöntemi olarak vakıf taşınmazlarının kullanım ve yararlanma haklarının belirli bir bedel karşılığında başkasına verilmesini sağlamakta ve böylelikle vakfa gelir getirmektedir. Söz konusu icâre yönteminin Osmanlı vakıflarında uygulanışına dair bize en net bilgiyi verecek olan hiç şüphesiz Osmanlı şer'iyeye sicilleridir. Bu makalede, Osmanlı hukuk tarihi araştırmalarında birincil kaynak olan şer'iyeye sicillerinden Bursa sicilleri esas alınmıştır. İncelenen dönemin bütün sicillerini kısıtlı bir süre zarfında okumanın zorluğu sebebiyle döneme dair bir fikrin oluşması için belirli kriterlere göre 9 adet sicil seçilerek incelenmiştir. Sicillerin bir veya birden çok yıla ait olması ve belli bir sene aralığı bulunmaması dolayısıyla 6-30 yıl arasında değişen zaman aralıklarına denk gelecek şekilde seçim yapılmıştır. Seçilen siciller, A-199 numaralı Bursa defterinin içinde bir bölüm olarak yer alan ve Osmanlı'nın günümüze ulaşan en erken tarihli

* Makale geliş tarihi: 9 Ekim 2023, kabul tarihi: 12 Kasım 2023, araştırma makalesi. Bu makale, 2023 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne doktora tezi olarak sunduğumuz "Osmanlı Hukukunda Finans Temin Yöntemleri: XV-XVI. Asır Bursa Şer'iyeye Sicilleri Örneği" başlıklı çalışmamızdan üretilmiştir. Söz konusu tez, SDK-2023-10392 kodu ve 10392 İD numarasıyla MÜ. Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAPKO) tarafından desteklenmiştir. Desteği için BAPKO'ya teşekkür ederiz. Bu vesileyle Prof. Dr. Bilgin Aydın'a da makaleye sağladığı çok değerli katkıları için minnettarız.

** Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi. İstanbul/Türkiye. habibullah.habib@marmara.edu.tr, ORCID

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi. İstanbul/Türkiye. kemal.yildiz@marmara.edu.tr, ORCID

(1455-1456) sicilinden başlayarak XVI. asrın sonuna kadar geçen bir zaman dilimini içermektedir. Bu sicillerde icâreli vakıflarla ilgili tespit edilen kayıtlar tasnif edilip genel olarak icâreli vakıfların tarihi seyri ele alınmış ve vakıfların isimleri, kayıt numaraları ile tarihleri gösterilerek tespit edilen en erken tarihli icâreteynli vakıflar, fıkıh ilmi açısından tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şer'iyce Sicilleri, İcâre, Vakıf, İcâreteyn, Fıkıh

ABSTRACT

Waqf foundations in Ottoman society, which is known as a waqf civilization, were active in various areas of social life. They obtained their financial support through different methods in order to serve their targeted purposes. One of these methods is ijara. It is a financial assurance of maintaining waqf's income by giving the utilization of waqf's real estate to someone else for a certain price. It is undoubtedly the records of the shariyya registers that will give us the clearest information about the application of this method in Ottoman foundations. This paper is based on the shariyya registers of Bursa since shariyya registers are a primary source in the studies of Ottoman legal history. In order to fully understand the period under study within the given time constraints, a deliberate selection process was employed to analyze and evaluate nine registers based on specific criteria. This approach aimed to develop a comprehensive understanding of the period in question. Given that the registers are associated with one or multiple years without a specific year interval, it was decided to select periods of time ranging from 6 to 30 years. The registers that have been chosen encompass a chronological span starting from the earliest extant Ottoman registry, dating from 1455–1456, and extending until the end of the 16th century. This extensive collection includes a specific section within the Bursa book, defined as A-199. The waqfs' names, dates, and record numbers are shown, and the earliest waqfs with ijara are analyzed with regards to Islamic law (fiqh).

Keywords: Shariyya Registers, Ijara, Waqf, Ijaratayn, Islamic law

İCÂRELİ VAKIFLARIN TARİHİ SEYRİ

İcâre-i Vâhideli ve İcâre-i Tavîleli Vakıflar

İCÂRE, varlıkların mülkiyetini devretmeksizin menfaatini belirli bir bedel mukabilinde, muayyen bir zaman dahilinde başkasına kullandırmaktır.¹ İcâre, bir finans temin yöntemi olarak vakıflarda vakıf malının kullanım ve yararlanma haklarının belirli bir bedel karşılığında başkasına verilmesinden ibarettir. 1455 senesinden itibaren incelenen sicillerin tamamında icâreli vakıflara rastlanmaktadır. Sicillerde tespit edilen icâre uygulamalarından hareketle Osmanlı'nın ilk

¹ Molla Hüsrev, *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm* (İstanbul: Harf İlmi Araştırma ve Geliştirme Merkezi, 2022), 3/51; Ali Çelebi Kınalızâde, "Risâletün Teteallaku bi-Ba'zı Ahkâmi'l-Vakf" (İstanbul, t.y.), Süleymaniye Kütüphanesi, 21a; Ali Bardakoğlu, "İcâre", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), C. 21, 380; Şakir Görmüş, Ahmet Albayrak, ve Aydın Yabancı, ed., *Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı*, 3. bs (İstanbul: TKBB Yayınları, 2021), 232.

dönemlerinde vakıf gayrimenkullerinin genellikle kısa süreli icâre (icâre-i vâhîde)² yöntemi ile işletildiği görülmektedir. Bu icârede en kısa kira süresi 2 ay, en uzun kira süresi 3 yıl olarak uygulanmışken ağırlıklı olarak 1 yıl ve ortalama olarak 3 yıl kullanıldığı görülmektedir.³ İlgili tarihten itibaren söz konusu sicillerde icâre-i vâhideli vakıfların yanı sıra uzun süreli icâre (icâre-i tavîle) yöntemiyle işletilen vakıflara da rastlanmaktadır. Özellikle yanıp harap olan vakıf gayrimenkullerinin icâre-i tavîle yöntemi ile kiraya verilerek işletildiği görülmektedir.⁴ Bu icârede en kısa kira süresi 5 yıl, en uzun kira süresi 120 yıl olarak kullanılmışken ağırlıklı olarak 90 yıl ve ortalama olarak 30 yıl tercih edilmiştir.⁵

Bilindiği üzere vakıf gayrimenkullerinin icâre-i tavîle yöntemi ile işletilmesi konusunda tartışmalar Osmanlı'nın öncesinde başlamıştır.⁶ Hanefî mezhebinde mütekaddimîn fukaha nezdinde kira süresi meselesinde herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Gerek şahıs mülklerinde gerekse vakıf mülklerinde taraflar kendi aralarında anlaşarak istedikleri herhangi bir süreyi kira süresi olarak belirleyebilirler.⁷ Ancak müteahhirîn fukaha vakıf gayrimenkullerinin kira süresi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı arazi dışındaki vakıf gayrimenkulleri için maksimum kira süresinin 1 yıl, arazi için ise maksimum kira süresinin 3 yıl olarak uygulanabileceğini savunurken diğer bir kısmı her ikisi için de maksimum kira süresinin 3 yıl olduğunu savunmaktadır.⁸ Bununla birlikte genel olarak müteahhirîn fukahaya göre eğer vâkıf, vakıfnamesinde kira süresini belirlemiş ise müteveli o süreye uymak zorundadır. Ancak herhangi bir süre belirlememiş ise müteveli vakıf gayrimenkulünü maksimum 3 yıllığına kiraya verebilir.⁹ Mütekaddimîn fukaha kira süresi hakkında herhangi bir sınırlandırma getirmemişken müteahhirîn fukahanın vakıf gayrimenkullerinin 3 yıldan fazla kiralanmasını caiz görmemelerinin arka planında kira süresinin uzun olması hâlinde kiracının mülkiyet iddiasında bulunması ve böylece vakfın yok olma ihtimaliyle karşı karşıya kalması endişesi

² İcâre-i vâhideli vakıflarla ilgili detaylı bilgi için bk. Bülent Köprülü, "Evvelki Hukukumuzdaki Vakıf Nev'iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 17, sy 3-4 (1951): 708-10; Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, 1. bs (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983), 104-5.

³ En erken tarihli kayıtlar için bk. A-199, 29a/8 (Cemâziyelevvel 860) ve 43b/8 (Cemâziyelâhir 860); A-03, 9b/6 (01.03.883) ve 29a/3-4 (Recep'in ortalari, 883); A-II, 20b/1 (05.02.898) ve 306a/3 (02.II.899).

⁴ En erken tarihli kayıtlar için bk. A-199, 48b/1 (Cemâziyelâhir 860) ve 48b/2 (Cemâziyelâhir 860); A-03, 28a/2 (Recep'in ortalari, 883); A-II, 21b/2 (08.02.898).

⁵ Örnek olarak bk. A-199, 48b/1 (Cemâziyelâhir 860); A-03, 28a/2 (Recep'in ortalari, 883); A-II, 21b/2 (08.02.898) ve 48a/7 (26.03.898).

⁶ Kâdîhan, *Fetâvâ Kâdîhan*, C. 2 (Kahire: Muhammed Şahin Efendi, 1865), 280-81; Burhaneddin Mergînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedi* (Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1417), 6/271.

⁷ Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Kudûrî, *Şerhu Muhtasarî'l-Kudûri (Fikhu Hanefiyyun)*, 2. bs (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2014), 239; Ebû Bekr Şemsü'l-cimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsut* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 15/132.

⁸ Mergînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedi*, 6/271; Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahrur-Râ'ik Şerhu Kenzi'd-Dekâ'ik*, 1. bs (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 7/509.

⁹ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Bâbertî, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 5/190. Vakıf icâresinde kira süresi ile ilgili mütekaddimîn ile müteahhirîn fakihlerin farklı görüşlerinin mukayeseli tahlili için bk. Kınalızâde, "Risâletün Teteallaku bi-Ba'zı Ahkâmî'l-Vakf", 21b-29a.

vardır.¹⁰ Zira uzun süre vakıf gayrimenkulünü kullanan kiracı, bu gayrimenkulün kendisine ait olduğunu iddia edebilir ve bu iddiasını ispatlamak için lehine şahitlik edecek kimseleri de bulabilir. Çünkü insanlar, icâre-i tavîle yöntemi ile vakıf gayrimenkulünü mülk sahibi gibi uzun bir süre tasarruf eden kimseleri mülkün sahibi zannederler ve kesin bilgileri olmadığı hâlde kiracının lehine şahitlik edebilirler. Ayrıca insanlarda mala karşı tama' galip olduğu için bir vakıf gayrimenkulünün uzun süre birinin elinde kalması, o mal üzerinde ünsiyet kesp ettirir ve o malı bırakmasına nefsi razı gelmez. Bu tama' sonucunda her türlü yolu kullanarak kendi mülkü olduğunu ispatlamak için çeşitli hilelere başvurabilir.¹¹ Nitekim Kınalızâde kendi döneminde böyle olayların vuku bulunduğunu nakletmektedir.¹²

Öte yandan müteahhirîn fukahânın bazısı uzun süreli icâreyi caiz görmemekle beraber maslahat ve zaruret durumunda bu yöneme başvurulabileceğini ifade etmektedirler. Bu fakihler vakıf malını korumak için şöyle bir hile-i şer'iyeye önerisinde de bulunmuşlardır: Vakıf, gayrimenkulünü bir seferde birden çok akitle uzun süreliğine kiraya verebilir.¹³ Nitekim XV-XVI. asırlarda icâre-i tavîle bu hile-i şer'iyeye doğrultusunda uygulanmıştır. Söz konusu uygulamalarda "akd-i evvelin intihası akd-i sâninin ibtidası olmak üzere" ifadesi ve benzer ifadelerle akdin her 1 veya 3 yılda bir kez yenileneceği akdin kuruluş esnasında belirtilmektedir.¹⁴ Bu uygulama şeklinde birinci akit bağlayıcı olurken sonraki akitlerin gelecek zamana izâfet edildiği için bağlayıcı olup olmadığına dair fakihler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Kimileri akdin kuruluş esnasında belirtilen akit sayısının tamamının en baştan bağlayıcı olduğunu savunmaktayken kimileri de bağlayıcı olmadığını savunmaktadır.¹⁵

Osmanlı ulemasına gelince, onlar genel olarak müteahhirîn fukahânın görüşünü kabul etmişlerdir. Bu anlamda Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574), vakıf gayrimenkulünün 3 yıldan ziyade kiraya verilmesini caiz görmemektedir.¹⁶ Kınalızâde Ali Çelebi (ö. 979/1572) ise, vakıf gayrimenkulünün kira süresi hakkında farklı görüşleri nakledip analiz ettikten sonra bu tür konularda toplumun maslahat ve ihtiyacına göre hareket edilmesi, hâkim ile müftünün böyle konular hakkında muhayyer olması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre hâkim ve müftünün bu şekil icâre yönteminin vakfın yararına bulursa mütekaddimînin, zararına olduğunu düşünürse müteahhirîn görüşüne göre hüküm vermesi ve buna göre amel etmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.¹⁷

¹⁰ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râ'ik*, 7/509; Bâbertî, *el-Înâye Şerhu'l-Hidâye*, 5/190.

¹¹ Kınalızâde, "Risâletün Teteallaku bi-Ba'zı Ahkâmî'l-Vakf", 24b-25a.

¹² Kınalızâde, 24b-25a.

¹³ Muhammed b. Hüseyin b. Ali Tûrî, *Tekmiletü el-Bahru'r-Râ'ik Şerhu Kenzi'd-Dâ'ik* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 8/6; Kınalızâde, "Risâletün Teteallaku bi-Ba'zı Ahkâmî'l-Vakf", 22a-22b.

¹⁴ Örnek olarak bk. B-18, 28a/4 (02.09.1008).

¹⁵ Kınalızâde, "Risâletün Teteallaku bi-Ba'zı Ahkâmî'l-Vakf", 22b.

¹⁶ H. Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları IV: Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Fâtih Nüshası* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2020), 2/881.

¹⁷ Kınalızâde, "Risâletün Teteallaku bi-Ba'zı Ahkâmî'l-Vakf", 29a.

Vakıflarda İcâre-i Tavîleyi Gerektiren Durumlar

Vakıf gayrimenkullerinin kimi zaman vakfın yararı, maslahatı ve ayakta durması için icâre-i tavîle yöntemi ile kiraya verilme zorunluluğu doğmuştur. Söz gelimi Osmanlı toplumunda zamanla farklı sebeplerden dolayı bazı vakıf gayrimenkulleri harap olmuştur. Vakıfların bunları imar ve inşa etmeye gücü kalmamıştır. Bu yapıların arsalarının kısa süreli icâre yöntemi ile kiralanmasında kiracıya pek fazla bir fayda sağlamayacağından dolayı talibi de bulunmamıştır. Ayrıca vakıflar da söz konusu gayrimenkulünü yeniden imar etmek için karz-ı hasen ve muâmele-i şer'iyeye gibi yöntemler ile de finans temin edememişlerdir. Dolayısıyla bu sorunun çözümü için XV. asrın sonlarına doğru icâre-i tavîle ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu hususu aslı Arapça olan bir örnek kaydın tercümesinde görmek mümkündür:

Bu şer'î hüccet ve sarîh ve mer'î kaydın kitabet sebebi şudur ki; Dost Mir denilen kimse, Bursa vilayeti pazarlarından Çadırcılar Pazarı'nda bina ettiği bir dükkânını, ruhu için günde bir cüz Kur'ân-ı Kerîm tilavet edecek olan kimseye vakfetmişti. Söz konusu dükkânın kible tarafı umûmî yola, batı tarafı Naip Nusret'in mezarına ve özel yola, kuzey tarafı Yakaoun Priv'in mülküne ve doğu tarafı Mustafa Paşa'nın mülklerine sınırdır. İlgili dükkân yıkılıp harap olmuş, ancak tekrar imar edilerek bina edilmesi vakfın herhangi bir malî gücü olmadığı için mümkün görünmemektedir. Binaenaleyh vakıf mütevellisi Satı oğlu Murad Fakih, ilgili dükkânı bütün hak ve sınırlarıyla üzerindeki enkazıyla birlikte 120 yıl bir süre için yıllık 88 dirhem kira bedeli mukabilinde 40 akitle mezkûr Yakaoun Priv'a kiraya verdi. Birinci akit sona erince ikinci akit, sonra üçüncü akit ve tüm akitler sona erene kadar bu şekilde yenilenecektir. Bu akit, kiraya veren ve kiracının vefatıyla batıl olmaz ve kiracı diğer kiracıların tasarrufu gibi dükkânı tasarrufuna alır, sonra evlatları ve evlatlarının evlatları kira süresinin sona ereceğine kadar tasarruf etmeye devam ederler. Sicilin başında imzası bulunan hâkim (Allahu Teâlâ onun yüce tesirini uzun eylesin ve kendisini de yüceltsin) bu kira akdinin vakfın yararına ve vakıf imarının maslahatına olduğunu ifade ederek müctehit âlimler ve mühtedi imamların (Allahu Teâlâ cümlesinden razı olsun) arasındaki ihtilafa dair bilgi sahibi olmasıyla birlikte söz konusu kira akdinin cevaz ve sıhhatine hükmetti.

Şuhûdü'l-hâl: Bali b. Mehmed, Ahmed b. Süleyman, Veli b. Hacı Resul ve Mehmed b. Satı Fakih. A-03, 28a/2 (Evâsıt-ı Receb, 883).

Yukarıdaki kayıta görüldüğü üzere vakıf, herhangi bir malî gücü olmadığından dolayı icâre-i tavîle yöntemine başvurmuştur. Burada yanıp harap olan vakıf gayrimenkulünün rakebe mülkiyetinin muhafaza edileceği için icâre-i tavîle usulünün vakfın yararına olduğunu ifade edilmesi dikkat çekicidir. Verilen örnekten XV-XVI. asırlarda Bursa'da vakıf mütevellilerinin harap olan vakıf gayrimenkullerinin arsalarını icâre-i vâhide ile kiralayamadıkları, ayrıca imar ve yeniden ihyası için karz-ı hasen ve muâmele-i şer'iyeye gibi yöntemlerle finans temin edemedikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir çıkış yolu olarak icâre-i tavîle yöntemine başvurdukları ve böylelikle söz konusu vakfi yok olmaktan kurtarıp vakfa bir gelir sağladıkları görülmektedir.

Yukarıdaki kayıta geçen şu *ولا يبيطل تلك الاجارة بموت الموجر والمستاجر بل يتصرف الى انقضاء المدة المذكورة. (Bu akit, kiraya veren ve kiracının vefatıyla batıl olmaz ve kiracı, diğer kiracıların tasarrufu gibi dükkânı*

tasarrufuna alır, sonra evlatları ve evlatlarının evlatları kira süresinin sona ereceğine kadar tasarruf etmeye devam ederler.” ifadesinden anlaşıldığı üzere ilgili dönemde icâre-i tavîle uygulamalarında kiracı veya vakıf mütevellisinin ölümüyle kira akdinin sonlanmadığı ve akdin ancak kira süresinin tamamlanmasıyla sonlandığı görülmektedir. Kayıтта kiracının vefatı durumunda tasarruf hakkının kiracının evlatlarına, evlatlarından da torunlarına intikal edeceği açıkça belirtilmektedir. Bu ifadelerden tasarruf hakkının şer‘î miras usulüyle kiracının bütün varislerine değil, örfî intikal usulüyle sadece evlatlarına ve evlatlarından da torunlarına intikal ettiği ve kira akdinin süresi sona ereceğine kadar intikalın böyle devam ettiği anlaşılmaktadır. Böylece vakıf malı uzun bir süre tek bir ailenin fertlerinde kalmıştır.

Söz konusu dönemde icâre-i vâhideli vakıflarda kiracının vefat etmesiyle kira akdi sonlanmaktadır.¹⁸ Ebussuûd Efendi uzun süreli kira akdinin caiz olmadığı kanaatinde. Bununla birlikte uzun süreli kira akdi ile vakıf gayrimenkulünü kiralayan kiracının vefat etmesi takdirde tasarruf hakkının kiracının varisine intikal etmeyeceğine ve ecr-i misil ile yeni talibine kiralanması gerektiğine dair fetva da verdiği bilinmektedir.¹⁹ Malum olduğu üzere Hanefî mezhebinde kiracının vefatıyla icâre akdi kendiliğinden fesih olmaktadır.²⁰ Burada Hanefîler, icâre akdini nikâh akdiyle kıyaslayarak nasıl ki taraflardan birinin ölümüyle nikâh akdi sonlanıyorsa, icâre akdinin de taraflardan birinin ölümüyle sonlanmasının gerektiğini ifade etmektedirler. Zira bu akitlerin her ikisi de kişinin mülkiyetine sahip olmadığı şeyden faydalanmasını konu edinen akitlerdir. Hanefî mezhebi dışında Malikî, Şafî ve Hanbelî mezheplerinde kiracının vefatıyla kira akdi sonlanmaz ve olduğu gibi varislere intikal ederek kira süresinin sona ereceği vakte kadar akit devam eder. Onlara göre icâre akdi de, bey‘ akdi gibi bedelli bir akittir. Bey‘ akdi nasıl ki taraflardan birinin ölümü ile bozulmuyorsa, icârenin de bozulmaması gerekir.²¹ Bu durumda resmî mezhebi Hanefî olan Osmanlı Bursa’sında XV-XVI. yüzyıllarda diğer üç mezhebin görüşü mü uygulanmıştır sorusu akla gelmektedir. Söz konusu üç mezhebin görüşüne göre kira akdi varislere intikal eder. Fakat varis ayrımı yapılmadığı için diğer muhalefat gibi şer‘î miras yoluyla kiracının evlatlarına ve evlatları olmayan diğer varislerine de intikal edeceği anlaşılmaktadır.²² Ancak örnek verilen kayıтта görüldüğü üzere araştırılan dönemde kira akdi kiracının bütün varislerine değil

¹⁸ Örnek olarak bk. A-23, 206b/4 (21.06.919).

¹⁹ “Zeyd’in medresesinin masrafı için vakf eylediği dükkânda sakin olan Amr, ibtida dükkânı icâreye aldıktan cânib-i vakfa bir miktar icâre-i muaccele vermiş olsa sonra Amr fevt olacak dükkânın tasarrufu Amr’ın veresesine intikal eder mi? el-Cevâb: Eylemez. Müteveli ecr-i misil ile tâlib olana vermek lazımdır”. Ahmet Akgündüz, *Şeyhü’l-İslâm Ebüssu‘ûd Efendi Fetvâları (Fetâvâ-yı Ebüssu‘ûd Efendi)* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), 366.

²⁰ İbrahim Halebî, *Mülteka’l-ebhur*, 1. bs, c. 2 (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1409), 168; Molla Hüsrev, *Dürrü’l-Hükkâm*, 3/83.

²¹ Kiracının ölümü ile akdin bozulup bozulmaması ve diğer bozulma sebepleri ile ilgili dört mezhebin görüşüyle alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Cezîrî, *Kitabu’l-Fıkıh ala’l-Mezâhib’l-Arba’a* (Beyrut: Darü’l-Fikir, t.y.), 3/154-166; Mehmet Sedik Kayar, “İslam Hukukunda İcâre Akdi” (Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 59-62; Ali Haydar, *Deynin Süret-i Edası ve İcârenin Ahad-ı Âkideynin Vefatı Hâlinde Adem-i İnfisâhı Hakkındaki Ahkâm* (İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1335), 16-17.

²² Teori bilgi için bk. Ali Haydar, *Deynin Süret-i Edası ve İcârenin Ahad-ı Âkideynin Vefatı Hâlinde Adem-i İnfisâhı Hakkındaki Ahkâm*, 24-26.

sadece evlatlarına ve onlardan da torunlarına intikal etmektedir. Bu uygulamadan hareketle her ne kadar bu üç mezhebin görüşünden ilham alındığı düşünülse de söz konusu dönemde mukâtaa ve daha sonra da icâreteyn ile alakalı yapılan hukukî düzenlemeler gibi icâre-i tavîlede de benzer hukukî düzenlemelerin yapıldığı ve kira akdinin kiracının bütün varislerine değil sadece evlatlarına ve onlardan da kendi evlatlarına ve kira akdi sona erene kadar da böyle intikal edeceğine dair hukukî düzenleme yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat kanunnamelerde böyle bir hukukî düzenleme tarafımızdan tespit edilememiştir.

İncelenen sicillerde tespit edilen icâre-i tavîle kayıtları daha çok icâre sözleşmelerini içermektedir. Söz konusu icâre akitlerinin nasıl sona erdikleri sicillere yansımamıştır. Dolayısıyla kiracı tarafından vakıf arsasının üzerinde yapılan bina veya dikilen ağaçlar kira akdi sona erdiğinde kiracıya mı kalmış yoksa vakfa mı intikal etmiş. Bu hususa dair sicillerde herhangi bir bilgiye ulaşmak güçtür. Ancak 1492-1494 yıllarına ait icâre-i tavîleli vakıflardan Nilüfer Hatun Vakfından icâre-i tavîle yöntemi ile 10 akitle 30 yıllığına aylık 75 dirhem kira mukabilinde bir dükkân arsasını kiralayan kiracı, kiraladığı arsada inşa edeceği veya arsaya katacağı herhangi bir şeyin vefat ettikten sonra vakfa ait olacağına dair ikrarda bulunmaktadır.²³ Ayrıca Niğdeli Hayrettin Vakfının mütevellisi; vakfın ortak tuvaletiyle birlikte bir hücrenin arsası ve yanındaki bir kıta arazisini Hüseyin oğlu Mehmet'e icâre-i tavîle yöntemiyle 30 akitle 90 yıllığına kiraya verdikten sonra üçüncü bir kimse İlyas oğlu Musa, akit konusu arsa ile arazi, icâre yöntemi ile tasarrufunda iken üzerine inşa ettiği binayı mezkûr kiracı Hüseyin oğlu Mehmet'e 200 dirhem mukabilinde satın bedelini kabzetmektedir. Fakat Musa, icâre türünü belirtmemektedir.²⁴ Görüldüğü üzere birinci kayıтта kiracı vakıf arsasının üzerinde inşa edeceği bina ve arsaya katacağı her şeyin vakfa ait olacağını belirtmektedir. İkinci kayıтта kişi icâre yöntemi ile kiraladığı vakıf arsasının üzerinde yaptığı binayı söz konusu arsayı kiralayan yeni kiracıya satmaktadır. Bu uygulamalardan hareketle XV-XVI. asırlarda Bursa'da icâre-i tavîle yöntemi ile vakıf arsaslarını kiralayan kimselerin arsanın üzerinde bina inşa ederek veya ağaç dikerek veyahut herhangi bir katkıda bulunarak faydalandıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kiracının arsa üzerine inşa ettiği binanın da mülkiyetinin vakfa değil mukâtaa uygulamasında da olduğu gibi kiracıya ait olacağı açıkça anlaşılmaktadır. Kira süresi sona erdiğinde kiracının arsanın üzerinde yaptığı mülkü vakfın yeni kiracısına veya vakfın kendisine satabileceği de tespitler arasındadır. Zira gerek icâre-i vâhîde gerek icâre-i tavîle yöntemleri ile kiralanan vakıf arsaları üzerinde kiracı tarafından yapılan binanın mülkiyetinin vakfa mı yoksa kiracıya mı ait olacağı kiracının bina inşa etme esnasındaki niyetine ve kimin parasıyla yaptığını bağlıdır. Eğer kiracı vakfın parası ile kiraladığı vakıf arsası üzerinde herhangi bir bina yaptıysa, kiracının kendisi için veya vakıf için yaptığını beyan etmesine gerek olmaksızın söz konusu binanın mülkiyetinin vakfa ait olacağı açıktır. Ancak vakfın parasıyla değil kendi parasıyla yaptıysa inşa esnasındaki niyetine

²³ Bk. A-II, 155b/8 (OI.İ2.898).

²⁴ Bk. A-II, 161a/8 (I3.İ2.898).

bakılır. Eğer kendisi için yaptıysa binanın mülkiyeti kendisine ait olur ama vakıf için yaptıysa binanın mülkiyeti vakfa ait olur. İnşa esnasında kendisi için yaptığını ifade etmeyip sükût etmiş ise binanın mülkiyeti yine vakfındır. Fakat kendi malı ile yapı inşa eden ve kendisi için bina ettiğini dile getirmeyen şahıs vâkıfın kendisi ise bu durumda binanın mülkiyeti vakfa değil kendisine ait olur.²⁵

Mukâtaalı Vakıflar

İlgili dönemde icâre-i tavîleyle birlikte zaruret durumunda mukâtaa yöntemi-ne de başvurulmuştur. Dolayısıyla mukâtaalı vakıflar “Zaruret, memnu olan şey-leri mubah kılar” ve “Hacet umumî olsun hususî olsun zaruret menzilesine tenzil olunur” kaidelerine istinaden bazı zaruretlere sonucu ortaya çıkmıştır.²⁶ İncelenen sicillerde 22 Mart 1479 tarihinden itibaren mukâtaalı vakıflara rastlanmaktadır.²⁷ Hanefî literatüründe hikr (الحكر) ve Osmanlı uygulamasında ise mukâtaa²⁸ denilen bu yöntemde kiracı vakıf arsasını, üzerine karar hakkı şartıyla kiralayarak malî külfetini kendisi karşılamaktadır. Kiracı, arsanın üzerine dilerse bina yaparak dilerse ağaç dikerek faydalanmaktadır. Arsanın üzerindeki bina veya ağacın mülkiyeti kiracıya, arsanın çıplak mülkiyeti ise vakfa ait olmaktadır. Kiracı aylık veya yıllık olarak “mukâtaa”, “icâre-i zemin” veya “mukâtaa-i zemin” denilen bir miktar kira bedeli ödemektedir. Kiracı, kira bedelini ödediği sürece arsanın tasarruf hakkı kendisinde bâkî kalmaktadır. Ayrıca kiracı arsadaki tasarruf hakkını istediği kimseye de devredebilmektedir.²⁹

Mukâtaalı vakıflarda, vakıf arsası üzerine kiracı tarafından yapılan binaların mülkiyeti kiracıya ve arsanın mülkiyeti vakfa ait olduğundan dolayı kiracı vefat ettiğinde söz konusu yapılar örfî intikal yöntemi ile değil, şer’î miras usulüyle intikal etmektedir. Çünkü mülkiyet açısından vefat eden kiracının söz konusu binaları ile diğer şahsi malları arasında herhangi bir farklılık olmayıp terekesine dahil olan mallar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla şer’î miras hukuku esaslarına göre varisler arasında taksim edilmesi gerekir. Ancak söz konusu arsanın tasarruf hakkı şer’î miras usulüyle değil örfî intikal usulüyle kiracının sadece oğlu ile kızına intikal eder.³⁰ Peki bu durumda vefat eden kiracının yapıları bulunan vakıf arsasının tereke taksim işlemi nasıl olmalıdır? Bilindiği üzere mukâtaalı vakıf arsası,

²⁵ Kınalızâde, “Risâletün Teteallaku bi-Ba’zı Ahkâmî'l-Vakf”, 38b; Ömer Hilmi Efendi, *İthafü'l-Ahlâfî Ahkâmî'l-Evkaf* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1307), 197-98.

²⁶ Köprülü, “Evvelki Hukukumuzdaki Vakıf Nev’iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar”, 710-II.

²⁷ En erken tarihli mukâtaalı vakıf için bk. A-03, 69a/2 (28.12.883).

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Emin Durmuş, *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa* (İstanbul: İktisat Yayınları, 2021), 64-70; Mehmet İpşirli, “Hikr”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

²⁹ Mukâtaalı vakıflarla ilgili detaylı teorik bilgi için bk. Köprülü, “Evvelki Hukukumuzdaki Vakıf Nev’iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar”, 710-12; Öztürk, *Menşei ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, 106-7; M. Âkif Aydın, *Osmanlı Hukuku Devlet-i Aliyye'nin Temeli* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 130-31; Hamdi Döndüren, *İslâm Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1998), 77-79. Mukâtaa kavramı için bk. Mehmet Genç ve Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, c. 1 (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), 57-58.

³⁰ Aydın, *Osmanlı Hukuku*, 131.

üzerindeki bina veya dikilen ağaçlara tabidir. Dolayısıyla ilgili arsanın üzerinde bulunan yapı veya ağaç kimin mülküne geçerse arsanın tasarruf hakkı da ayrıyeten herhangi bir işlem yapılmaksızın doğrudan onun mülküne geçer. Aşağıda detaylıca görüleceği üzere icâreteyn uygulamasında kiracı, vakıf arsasındaki tasarruf hakkını başkasına devri esnasında söz konusu arsa için vakfa peşin kira bedeli olarak ödediği meblağı tasarruf hakkının devir bedeli olarak o kişiden almakta iken mukâtaa uygulamasında ise kiracı vakıf arsasının üzerine yaptığı binayı veya diktiği ağacı üçüncü kimseye kendi mülkü olarak satmaktadır. Bu satış sonucunda vakıf arsasının da tasarruf hakkı o kişiye intikal etmektedir. Söz konusu kişi kiracının vakfa ödemekte olduğu mukâtaa bedelini ödemekle yükümlüdür. İlgili kişi mukâtaa bedelini vakfa ödediği sürece vakfa herhangi bir zarar gelmemektedir. Kiracı vefat ettiğinde eğer geride bıraktığı mukâtaalı vakıf arsasının üzerinde herhangi bir yapı veya ağacı bulunuyorsa söz konusu yapı veya ağaç şer'î miras yoluyla ölen kiracının varislerine intikal eder ve vakıf arsasının tasarruf hakkı da bedelsiz bir şekilde doğrudan o varisin tasarrufuna dahil olur. Fakat mukâtaalı vakıf arsasının mukâtaasını ödemekte olan mutasarrıf vefat ettiğinde arsanın üzerinde herhangi bir yapı veya ağacı yoksa arsanın tasarruf hakkı örfî intikal usulüyle müteveffa kiracının sadece oğlu ve kızına eşit olarak intikal eder.³¹

İcâreteynli Vakıflar

İncelenen sicillerde harap olan vakıf gayrimenkullerinin 1599 yılına kadar icâre-i tavîle ve mukâtaa yöntemleri ile kiralanarak işletildikleri görülmektedir. 1599 yılında bu yöntemlere icâreteyn yöntemi de ilave edilmektedir. Aşağıda görüleceği üzere ilk icâreteyn kaydı 31 Aralık 1599 tarihini taşımaktadır. B-18 numaralı (1599-1601 tarihli) sicilde mukâtaalı vakıf kaydıyla kıyaslandığında icâreteynli vakıf kayıtlarının çok olması, XVI. asrın sonlarında mukâtaa yönteminin yanında icâreteyn yönteminin kullanıldığı, hatta artık harap olan vakıf gayrimenkullerinin işletilmesinde icâreteyn uygulamasına öncelik tanındığını göstermektedir.

XVI. asırda başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli'nin büyük şehirlerinde meydana gelen yangınlar, depremler vb. doğal âfetler, vakıf gayrimenkullerinin çoğunun yanıp harap olmasına sebep olmuştur. Bu durum insanların, tasarruf hakları devamlı olmayan ve vefat ettiklerinde tasarruf hakkı varislerine intikal etmeyecek olan vakıf arsalarını kiralamaktan veya kiraladıkları arsa üzerinde ciddi bir harcama yapmaktan kaçınmalarını beraberinde getirmiştir. Kiralama talebinin azalmasının yanında yanıp harap olan vakıf gayrimenkulleri şehirlerde görüntü kirliliğine de sebep olmuştur. Öte yandan vakıflar da akarlarının gelirlerinden büsbütün mahrum kalmıştır. Bununla birlikte vakıflar, vakıf gayrimenkullerinin muhafazasını daha da artırmak ve harap olan gayrimenkullerinin arsasında yapılan bina veya dikilen ağaçların mülkiyetlerinin kiracıya değil vakfın kendisine ait olmasını arzu ettiklerinden icâre-i tavîle ve mukâtaa yöntemlerine pek fazla yanaşmamışlardır. Bu durumda Osmanlı uleması, toplumda uygulanmakta olan icâre-i

³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Hilmi Efendi, *Ahkâmu'l-Evkaf*, 140-44.

tavîle ve mukâtaa uygulamalarına dayanarak “Hacet hususî olsun umumî olsun zaruret menzilesine tenzil olunur.” ve “Zaruretlar, memnu olan şeyleri mubah kılar.” fikhî kaideleri çerçevesinde yeni bir usul olarak “icâreteyn” yöntemini söz konusu sorunlara çare bulma sadedinde ortaya koymuşlardır.³²

Osmanlıların vakıf kurumuna yaptıkları önemli bir katkı olan icâreteyn uygulaması, çifte kiralama manasına gelmektedir. Buna göre vakıf, gayrimenkulünü gerçek değerine yakın veya ona eşit peşin bir kira bedeli (icâre-i muaccele) ve ilaveten aylık veya yıllık olarak ödenecek vadeli kira bedeli (icâre-i müeccele) mukabilinde kiraya vermektedir.³³ Vakıflar, icâreteyn yöntemini bir finans temin yöntemi olarak kullanmak suretiyle harap olan vakıf taşınmazını kiracıdan aldığı peşin kira bedeli ile yeniden imar ederek yok olmaktan kurtarmaktadırlar. Bununla birlikte vakıflar kiracıdan ayrıca aldığı aylık veya yıllık kira bedeli ile de kendilerine belli bir miktar gelir sağlamaktadır. Üstelik mukâtaa yönteminin aksine bu yöntemle kiralanan arsada kiracı tarafından yapılan bina veya dikilen ağacın mülkiyeti de vakfa ait olmaktadır. İcâreteyn yöntemi sadece vakfa değil kiracıya da avantajlar sağlamaktadır. Örneğin, peşin alınan kira bedeli yüksek bir meblağ olduğu için kiracı aylık veya yıllık olarak hayli düşük bir kira bedeli ödemekte ve arsanın tasarrufu uzun bir süre kiracıda kalmaktadır. Bununla birlikte icâreteyn yöntemi kiracılara vakıf mütevellisinin izni ile tasarrufunda olan vakıf taşınmazının tasarruf hakkını üçüncü şahıslara belli bir bedel karşılığında devretme imtiyazı da tanımaktadır. Fakihler, bu devretme işlemini menfaatin satışı olarak değil ödenen peşin kira bedelinin geri alınması olarak değerlendirdikleri için bir mahzur görmemişler olsa gerektir. Ayrıca kiracının vefatından sonra tasarrufunda olan vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkının belirli varislerine intikal etmesi de kiracıya tanınan imtiyazlar arasındadır.³⁴

İcâreteynli Vakıfların İlk Ortaya Çıkışıyla İlgili Görüşler

Menşei icâre-i tavîle uygulamasına kadar götürülebilen bu uygulama ilk defa Osmanlı toplumunda ortaya çıkmıştır. Ancak bu uygulamanın tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığına dair farklı görüşler bulunmaktadır. Ne var ki bu görüşlerin çoğunun bir kaynağı olmaması sebebiyle tahminden ibaret kalmaktadır.

Son dönem Osmanlı hukukçularından Ömer Hilmi Efendi bu icâre usulünün yanıp harap olan vakıf gayrimenkullerinin yeniden ihyası için ihtiyaçtan dolayı 1612 yılında devlet tarafından bir çare olarak icat edildiğini ifade etmektedir.³⁵ Mehmed Sıtkı Bey de icâreteyn uygulamasının 1612 yılında sâdır olan bir irade-i seniyye ile ortaya çıktığını ileri sürmektedir.³⁶ Fakat her iki araştırmacı eserlerinde

³² Ömer Hilmi Efendi, 85-87; Aydın, *Osmanlı Hukuku*, 128; Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), C. 21, 2000, s. 390.

³³ Ali Himmet Berki, *Vakıflar* (İstanbul: Cihan Kitaphanesi, 1940), 32.

³⁴ Sıtkı, *Gedikler* (Dersaâdet: Tanin Matbaası, 1325), 5-6; Mehmet Genç, “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, sy 42 (2014): 17; Aydın, *Osmanlı Hukuku*, 129.

³⁵ Ömer Hilmi Efendi, *Ahkâmü'l-Evkaf*, 85-86.

³⁶ Sıtkı, *Gedikler*, 5-6.

söz konusu ferman veya herhangi bir resmî belgeyi aktarmamaktadır. Bu makalede incelenen diğer kaynaklarda böyle bir ferman veya resmî belge tarafımızdan tespit edilememiştir.

Barkan, 1545-1659 yılları arasına ait Edirne tereke kayıtları ile alakalı yaptığı çalışmada bazı terekelerde yer alan icâreli vakıf gayrimenkullerini icâreteynli vakıf olarak değerlendirmektedir. Naklettiği 1577 tarihli kayıtlarda kiracı vefat edince “icâre-i müecceleli” vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkı kiracının sadece oğlu ve kızına intikal etmektedir.³⁷ Kayıtlar tereke kaydı olduğu için söz konusu icâre akdinin ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair herhangi bir bilgi içermemektedir. Ancak icâreli vakfın mutasarrıfı vefat edince tasarruf hakkının evlatlarına intikal ettiği açıktır. Kayıtlarda söz konusu gayrimenkullerin “icâre-i müecceleli” olduğunun ifade edilmesinden ve kiracının sadece oğlu ve kızına intikal ettiğinden dolayı icâreteynli vakıf olduğu düşünülebilir. Fakat bizim incelediğimiz sicillerde söz konusu tarihlerde herhangi bir icâreteynli vakfa rastlanmamıştır.

İcâreteyn yönteminin hangi tarihte ortaya çıktığıyla ilgili görüş bildirenlerden biri de Ahmet Akgündüz'dür. O, icâreteyn ile alakalı farklı görüş ve fetvaları naklettikten sonra icâreteyn uygulamasının menşeyini icâre-i tavîlenin oluşturduğunu ifade etmektedir. Ona göre, icâreteynin temeli IV/X. asırda ortaya çıkan icâre-i tavîle ile atılmış ve Kanuni Sultan Süleyman'ın zamanında resmîleşmiştir. Daha sonra ise yaygınlaşarak gelişmiştir.³⁸ Akgündüz'ün bütün değerlendirmeleri dikkatle incelendiğinde onun icâreteyn uygulamasının, icâre-i tavîle ile aynı olduğunu iddia ettiği ve bu iki uygulamayı birbirinden ayıran esas unsur olan kira süresini dikkate almadığı görülmektedir. Zira bilindiği üzere icâre-i tavîlede belli bir kira süresi var iken icâreteyn uygulaması süresizdir. Dolayısıyla bu iki icâre yöntemi aynı olmayıp icâre-i tavîlenin, icâreteynin ortaya çıkmasına kaynaklık ettiği söylenebilir.

İcâreteyn yöntemini tarihlendirmeye çalışanlardan bir diğeri olan Nazif Öztürk, bu yöntemin hicrî 1000 yılından önce mevcut olduğunu iddia etmektedir. Öztürk, 12 Rebiülevvel 941 / 21 Eylül 1534 tarihli Barbaros Hayrettin Paşa'ya (1476-1545) ait bir vakfiyede “muaccele” ve “müeccele” kelimelerinin yer almasından, ayrıca 1 Cemâziyelevvel 1284 / 31 Ağustos 1867 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasındaki “Sultan Süleyman Han-ı Evvel asrında emlakın usul-i tasarrufiyesi bir başka yola konulmuştur... tesisat-ı vakfiyenin ibtidasında musakgalât³⁹ icâre-i vâhide yolunda iken muahharen icâreteyn usulüne tahvil olunmuştur...” ifadelerinden hareketle icâreteyn yönteminin h. 1000 yılından önce de mevcut olduğunu söylemektedir.⁴⁰ Fakat her “muaccele” ve “müeccele” kavramının yer aldığı icâre akdini icâreteyn olarak kabul etmek zordur. Zira bu iki kavramın kullanıldığı bir tür kira akdinde

³⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 3, sy 5-6 (1966): 56-57 ve 157.

³⁸ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 3. basım, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013), 455-61.

³⁹ “Müstagalât” olmalıdır.

⁴⁰ Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, III-12. Söz konusu vakfiyenin muhteva açısından değerlendirilmesi için bk. Kenan Yıldız, “Osmanlıda İcâreteynin Başlangıç Tarihi Meselesi: İlk Uygulamalara Dair Tespitler”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 5, sy 2 (2019): 31-33.

kira süresi belirlidir. Bu uygulamanın kira bedelinin bir kısmının peşin, geri kalan kısmının vadeli olarak aylık veya günlük alınan kısa süreli normal kira akdinden bir farkı yoktur. İcâreteynin ilk başlarda “muaccele” ve “müeccele” kavramlarıyla kurulduğuna dayanarak ilgili vakfiyedeki icârenin icâreteyn olduğunu iddia etmek biraz zorlayıcı yaklaşım olur. Zira vakfiyede icâreteynin önemli bir unsuru olan kayd-ı hayat⁴¹ şartı bulunmamaktadır. Netice olarak bu uygulamanın, icâreteyn olmayıp ancak icâreteynin ortaya çıkmasına kaynaklık etmiş olduğu düşünülmektedir. Nitekim B-18 numaralı (1599-1601 tarihli) sicilde bu tür uygulama ile alakalı iki kayıt bulunmaktadır. Söz konusu kayıtların birinde ev, diğesinde kahvehane 3 yıllığına; birinde günlük, diğesinde aylık belirli bir kira bedeli mukabilinde kiraya verilmektedir. Bu kayıtlarda vakıf mütevellileri kiracıdan bir miktar icâre-i muaccele de almaktadırlar. İlgili kayıtlardan birisi şu şekildedir:

Medîne-i Münevvere (sallallahu alâ sâkinihâ) Vakfı'na câbi ve kaim-makam-ı müteveli olan Hurmuz Bey b. Abdullah, işbu hâmil-i kitâb Abdi b. Behram nâm kimesne mahzarında takrîr-i merâm edip vakf-ı mezbûrdan Veli Şemseddin mahallesinde vâki' olup iki beyt-i süflâyı ve bir sofayı ve bir mâ'-i câriyi ve fırını ve eşcâr-ı müsmireyi müştemil iki taraflı vakf-ı mezbûr ile ve bir cânibi Çalık Piri Çavuş mülkü ile ve bir taraflı el-Hac İvaz nâm bakkal mülküyle ve bir taraflı mahalle-i mezbûre mescidi ile mahdûd ve mümtâz menzili tarih-i kitaptan üç yıl tamamına mâh be-mâh otuz akçe icâre ile mûmâ-ileyh Abdi'ye icâreye verip mezbûr dahi kabûl ve isticâr eyledi ve merkûm Abdi'nin vakf-ı merkûm için bin fızî rayicü'l-vakt akçe ücret-i mu'accesin alıp kabz eyledim diye ikrar eyledikte mukarrun-leh merkûm Abdi vicâhen ve şifâhen tasdik ve tahkik edip mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb ü tahrir olundu.

Şuhûd: Hüseyin b. Ahmed, Murad b. Abdullah, Mevlâna Muhammed b. el-Hac Mehmed, Mahmud b. Yusuf ve gayruhum. 16a/2 (12.07.1008).⁴²

Görüldüğü üzere bu icâre akdi her ne kadar icâreteyne benziyor ise de icâreteyn olmayıp icâreteyn yönteminin ortaya çıkmasından önce mevcut olup icâreteyn usulünün ortaya çıkışına zemin hazırlayan bir nevi kısa süreli icâre uygulamasıdır. Zira icâreteyn uygulamasında kira süresiz olup bu kayıtlardaki icârede kira sürelidir. Bu icâre uygulamasında tek bedelli icâre-i vâhideli vakıflarda olduğu gibi maksimum kira süresi 3 yıldır. Ancak icâre-i vâhideli vakıflarda genellikle vakıf mütevellisi kiracıdan peşin bir kira bedeli almazken bu uygulamada vakıf mütevellisi aylık vadeli kira bedelinin yanında bir miktar da peşin kira bedeli almaktadır. Fakat bu uygulamanın kira bedelinin bir kısmının peşin alındığı tek bedelli icâre-i vâhideli usulünden herhangi bir farkı bulunmamaktadır.

İlgili kayıtlardaki icâre uygulaması fetva mecmualarında icâre-i muaccele ve icâre-i müeccele olarak isimlendirilmektedir. Dönemin meşhur şeyhülislamlarından olan Ebussuûd Efendi, Zekeriya Efendi (ö. 1001/1593) ve Hoca Sadeddin Efendi'nin (ö. 1008/1599) söz konusu uygulama ile ilgili fetvaları bulunmaktadır. Bu

⁴¹ “Kayd-ı hayat” kavramından icâreteyn uygulamasının süresiz olduğu, bu yöntemle kiralanan vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkının kiracının elinde hayatı boyunca kalacağı ve vefat ettiğinde ise sadece oğlu ve kızına intikal edeceği kastedilmektedir.

⁴² Ayrıca bk. B-18, 43a/4 (20.11.1008).

fetvalarda vakıf mütevellisinin vakıf için kiracıdan peşin kira bedeli alınmasının caiz görüldüğü fakat hangi zaman dilimine ait kira bedeli olduğunun tayin edilmesinin bu akdin sahit olması için şart koşulduğu görülmektedir.⁴³ Ancak söz konusu kayıtların her ikisinde muaccel kira bedelinin ait olduğu zaman dilimi belirtilmemektedir. Kira bedelinin bir kısmının peşin alındığı tek bedelli icâre-i vâhideli vakıflarda alınan kira bedeli belirlenen toplam kira bedelinden çıkartıldıktan sonra geri kalan ücret aylık veya yıllık taksitler şeklinde ödenmektedir.⁴⁴ İlgili dönemde icâre-i muaccele ve icâre-i müecceleli vakıflarda da buna benzer bir uygulama ile zaman dilimi meselesinin dikkate alınmış olduğu ve bu hususun bilinmesinden dolayı kâtibin zikretmeyi gerek görmediği veya unuttuğu düşünülebilir. Neticede bu hususun belirtilmemesi büyük bir hukukî boşluk sayılmaz. Çünkü peşin alınması gereken bedel müteveli tarafından kabzedilmiş ve kiracının vadeli olarak ödemesi gereken kira bedeli de belirlenmiştir. Dolayısıyla vakıf açısından herhangi bir kayıp söz konusu değildir. Sonuç olarak “muaccele” ve “müeccele” kavramının yer aldığı her icâre akdini icâreteyn olarak değerlendirmemek yerinde olur.

Her ne kadar icâreteyn usulünün Öztürk'ün naklettiği mazbatanın muhtevsından Sultan Süleyman Han'ın zamanında ortaya çıktığı düşünülse de mazbatadaki “muahharen” kavramından Sultan Süleyman Han'ın döneminden sonraki dönemlerde ortaya çıktığı da anlaşılabilir. Bu durumda incelenen sicillerde XVI. asrın sonlarında tespit edilen icâreteyn uygulamalarından hareketle icâreteyn usulünün ortaya çıktığı tarihin XVI. asrın sonuna tekabül ettiği kanaati hasıl olur.

Günümüz araştırmacılarının çoğundan farklı olarak birincil kaynaklar olan şer'iyeye sicillerine başvurarak icâreteyn uygulamasını çalışan Kenan Yıldız, icâreteyn olduğuna kanaat getirip tespit ettiği kayıtlara “Tarafımızdan tespit edilen en erken tarihli icâreteyn kaydı ise 963/1556 yılına aittir.” ifadesiyle başlamaktadır. Ona göre icâreteyn uygulaması bu tarihlerde başlamıştır. Ancak yaptığımız araştırmalarda Yıldız'ın bu tarihe dair naklettiği kayıtlardan birinin icâreteyn olmadığı, aksine icâre-i tavîle olduğu anlaşılmaktadır. Kayıta yer alan “icâre-i tavîle” kavramı ile kira süresinin 90 yıl olması bu icârenin icâre-i tavîle olduğunu açıkça göstermektedir. Yıldız'ın naklettiği diğer bir kaydın ise kısa süreli icâre-i vâhideli vakıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu kayıta kira süresi belirtilmiştir. Bu sürenin 3 yıl olarak belirlenmesi onun icâre-i vâhideli olduğunu göstermektedir. Naklettiği üçüncü bir kayıta ise kira süresi belirtilmediğinden bunun ne tür bir icâre uygulaması olduğu açık değildir. Her üç kayıta da vakıf, kiracısından icâre-i muaccele olarak belli bir miktar kira bedeli peşin almakta ve birinde günlük, diğerinde aylık ve üçüncüsünde yıllık ödeme şeklinde icâre-i müeccele olarak bir miktar kira bedeli de belirlenmektedir. Yıldız, bu kayıtlardaki icâre akitlerinin, “icâre-i muaccele” ve “icâre-i müeccele” kavramlarından hareketle icâreteyn olduğunu ileri sürmektedir. Fakat söz konusu iki kavramdan hareketle bir icâre akdinin, icâreteyn olduğunu söylemek biraz güçtür. Zira icâreteyn uygulamasının

⁴³ Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 69-70.

⁴⁴ Örnek olarak bk. A-23, 265b/5 (08.08.919).

önemli unsurlarından biri kayd-ı hayat şartıdır ki bu şart ilgili kayıtların hiçbirinde bulunmamaktadır. Söz konusu kayıtlardaki vakfın; icâre-i muaccele kavramı ile peşin aldığı kira bedeli, vakfın ihtiyacı için kimi icâre-i vâhideli ve icâre-i tavîleli vakıflarda belirlenen kira bedelinin belli bir miktarının “mukaddemen” kavramı ile peşin alınmasına benzemektedir. Bu iki işlem mahiyet açısından aynıdır. Dolayısıyla belirli bir süre için “icâre-i muaccele” ve “icâre-i müeccele” kavramlarının geçtiği her icâre işlemini icâreteyn olarak değerlendirmek yerine icâreteyn yönteminin ortaya çıkmasına zemin hazırlayıp öncülük eden uygulamalar olarak kabul etmek daha doğru olur. Aksi takdirde icâreteyn uygulamasının başlangıç tarihini XV. asrın sonlarına kadar götürmek gerekir. Bu durumda icâre-i tavîleli vakıflarla icâreteyn vakıfların aynı olduğunu söylememiz gerekir ki realite bunun aksini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Yıldız'ın icâreli vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkının evlada intikaline dair naklettiği 1564 ve 1570 tarihli fermanlardaki icâreler her ne kadar mukâtaa olduğu anlaşılrsa da bazı yönleri onların icâreteyn olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Zira fermanlarda açık bir ifade bulunmamaktadır. Dolayısıyla kesin olarak icâreteyn mi yoksa mukâtaa mı olduğunu ifade etmek güçtür. Mamafih ilgili tarihlerde birçok mukâtaa kaydına rastlandığı ve icâreteyn kaydına rastlanmadığı için fermandaki hukukî düzenlemelerin mukâataalı vakıfla alakalı olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁴⁵

Benzer şekilde Ramazan Pantık da “muaccele” ve “müeccele” kavramlarının yer aldığı icâre kayıtlarının tamamının icâreteyn olduğunu iddia etmektedir. Pantık, “muaccele” ve “müeccele” kavramlarının geçtiği icâreleri, icâreteyn kabul etmekle yetinmeyerek tefvîz-i tasarruf kayıtlarının da icâreteyn olduğunu iddia etmektedir.⁴⁶ Ancak tasarruf hakkının devrini içeren her kayıt icâreteyn olmayabilir. Zira tasarruf hakkının devredilmesi sadece icâreteyn uygulamasında değil icâreteynden önce uygulanmakta olan mukâtaada da bulunmaktadır.

Tarihlendirme konusunda kendisinden önceki araştırmacıları eleştiren Salih Pay, icâreteyn usulünün 1519 yılından itibaren başladığını iddia etmekte ve bazı şer'îyye sicillerinde icâreteyn kayıtları tespit ettiğini ileri sürmektedir. Ancak Pay'ın açıklamaları okunduğunda onun da icâre-i muaccele ve icâre-i müeccele ile kurulan kısa süreli ve uzun süreli icâre kayıtlarını icâreteyn olarak değerlendirdiği görülmektedir. İlginçtir ki Pay, icâreteyn uygulamasında kira süresinin genellikle 1 veya 3 yıl olarak uygulandığını kaydetmektedir.⁴⁷ Hâlbuki icâreteyn uygulamasının esas unsuru süresiz olmasıdır.

İcâreteynle ilgili çalışma yapan araştırmacılardan Ali Himmet Berki ile Murat Beyaztaş, icâreteynin ortaya çıkışı ile alakalı kesin bir tarih belirtmemektedirler. Ancak bununla beraber yaptıkları değerlendirmelerin bu konuda yapılan en isabetli değerlendirmeler olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre Berki, icâreteynin

⁴⁵ Yıldız, “Osmanlıda İcâreteynin Başlangıç Tarihi Meselesi: İlk Uygulamalara Dair Tespitler”, 34-39.

⁴⁶ Ramazan Pantık, “Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, sy 48 (2017): 78-79.

⁴⁷ Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi* (Bursa: Eğitim-San Yayınları, 1996), 86-88.

ortaya çıkış tarihi ile ilgili Ömer Hilmi'nin verdiği 1612 tarihini ve onun değerlendirmelerini naklettikten sonra 1612 tarihinin icâreteynin son şeklini aldığı tarih olduğunu ifade etmektedir. Berki, bu tarihten önceki fetva mecmualarında yer alan fetvalardan vakıf gayrimenkullerinin daha önce muaccele ve müeccele ile kiraya verildiğinin açıkça anlaşıldığını ifade etmektedir. Ona göre önceki tarihlerde icâreteyn uygulamasında kira süresi belirlenmekte, ardından kira bedeli kısmen peşin kısmen vadeli şekilde alınmaktadır. Kiralanan malın tasarruf hakkının intikal de söz konusu değildir. Ancak bilahare bu uygulamaya kiracının vefat etmesi durumunda kiralanan malın tasarruf hakkının kiracının evlatlarına intikal etmesi uygulaması da eklenmiş ve zamanla örf hâlini almıştır. Daha sonraları icâreteyn uygulamasının süresiz hâle getirilmesi intikal meselesini kanun hâline getirmiş ve farklı tarihlerde intikal durumu genişletilmiştir.⁴⁸ Beyaztaş'a gelince o, icâreteynin ortaya çıkış tarihi ile ilgili uzun bir değerlendirmeden sonra, Hanefî âlimlerince başlatılan icâre-i muaccele ve icâre-i müeccele şeklindeki icâre uygulamasının zamanla icâreteyn hâlini aldığı sonucuna varmaktadır.⁴⁹

Yukarıdaki değerlendirmelerde yer yer işaret edildiği üzere kimi şeyhülislamların bazı fetvalarında “icâre-i muaccele” ve “icâre-i müeccele” kavramlarına rastlanmaktadır. Söz gelimi Molla Gürânî'nin (ö. 1488) bir fetvasında bu ifadeler şöyle geçmektedir: “Bu mesele beyanında eimme-i Hanefiyyeden cevap ne vecihledir ki? Bir vakıf menzili mütevellisi Zeyd, Amr'a tamir ve termim etmek şartıyla ücret-i muaccele ve müeccele ile icâr ve teslim edip birkaç sene mürur edip Amr tamir etmediğinden gayri harap eylese Zeyd menzil-i mezbûru Amr'dan alıp ve harap ettiğini tazmin etmeye kâdir olur mu? Beyan buyurula! el-Cevâb: el-İlmu indehu, olur. Ketebehu el-fakîr Ahmet (afa anhu)”.⁵⁰ Fetvanın muhtevâsından vakfın, harap olan evini bir kişiye icâre-i muacceleyle mahsuben yeniden imar edip belli bir miktar icâre-i müeccele ödemek üzere kullanması kaydıyla kiraya verdiği anlaşılmaktadır. “Muaccele” ve “müeccele” kavramları Bostanzâde Mehmed Efendi'nin (ö.1006/1598) bir fetvasında şöyle geçmektedir: “Bir vakfın odaları ihrak oldukça bazı kimseler marifet-i müteveli ve kendi mallarıyla dükkânlar bina edip ve sarf olunan akçelerin muacceleyle tutup ve birer akçe dahi icâre-i müeccele ile sâkinler iken vakf-ı mezbûra nâzır olan Amr zikrolunan dükkânların tasarrufunu ikişer akçe icâreye tahammülü vardır diye âhara tefvîze kâdir olur mu? el-Cevâb: Ziyade-i merkûmeye fî-nefsi'l-emr tahammülü var ise olur”. “Sûret-i mezbûrede dükkânları bina eden kimseler gayrın verdiği icâreyi verdikleri takdirce mücerred Amr-ı nâzır ‘sizin vakfa gadriniz vardır’ diye âhara tefvîze kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, zulyed olana verilmek gerektir”.⁵¹ Fetva içeriğinden anlaşıldığı üzere Bostanzâde'ye göre yanıp harap olan vakıf odaları dükkân olarak muacceleyle mahsuben

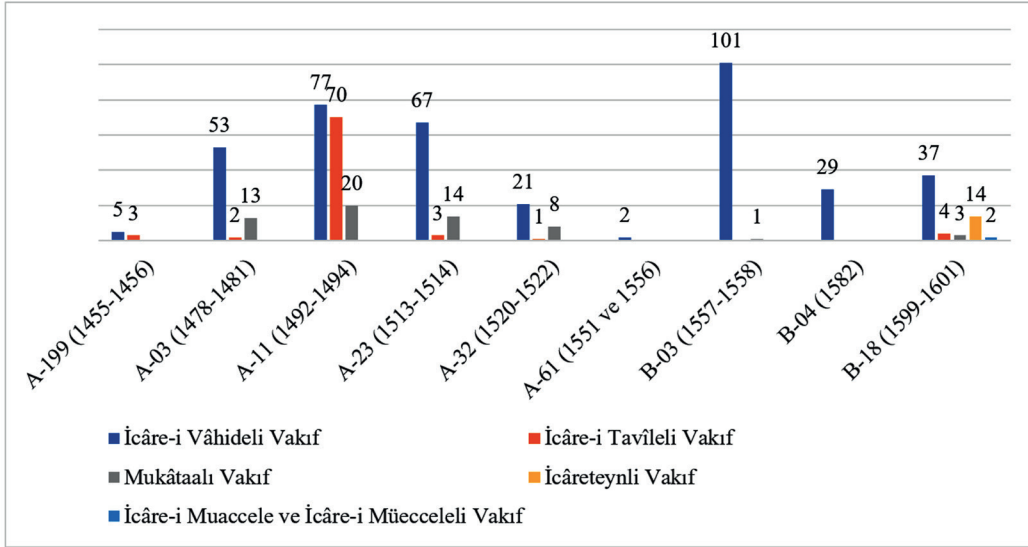
⁴⁸ Berki, *Vakıflar*, 32-35.

⁴⁹ Murat Beyaztaş, “İslam Hukukunda Vakıf Gayrimenkullerinin Kiraya Verilmesi Usulleri ve İcâreteyn” (İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 57-64.

⁵⁰ *İlmiyye Salnamesi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334), 335.

⁵¹ Mehmed Arif Efendi Meşrebzâde, *Câmiu'l-İcâreteyn* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1252), 191-92; Mehmed Arif Efendi Meşrebzâde, *Câmiu'l-İcâreteyn* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 145. İcâreteynin ilk ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler için ayrıca bk. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 74-82.

yeniden inşa eden mutasarrıflar, sair kimselerin verdiği müecceleyi vermeye razı olurlarsa mütevellî onlardan alıp başkasına kiraya veremez. Burada her iki fetvada da kira süresi ve kayd-ı hayat şartı açık bir şekilde ifade edilmemektedir.

Grafik: Sicillerde Tespit Edilen İcâreli Vakıfların Sayısı

Osmanlı şer'îyye sicillerinden günümüze ulaşan A-199 numaralı defterde bir bölüm olarak yer alan en erken tarihli (1455-1456) sicilden başlayıp XVI. asrın sonuna kadar 6-30 yıl aralık bırakılarak seçilip incelenen 9 adet Bursa şer'îyye sicilinden⁵² ilk defa icâreteyn uygulamasına B-18 numaralı (1599-1601 tarihli) sicilde rastlanmaktadır. Bu sicildeki icâreteyn kayıtlarının bazısında “teâmul-i nâs” ifadeyle icâreteyn uygulamasının halk arasında vakıflarda yaygın olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte bazı kayıtlarda icâreteyn yöntemiyle vakıf taşınmazını kiralayan kiracı vefat edince söz konusu taşınmazın kanunen sadece evlatlarına intikal edeceği belirtilmektedir. Yukarıda da işaret edildiği üzere A-03 numaralı (1478-1481 tarihli) sicilde 1478 yılından itibaren hemen hemen incelenen bütün sicillerde icâre-i tavileli ve mukâtaalı vakıflara rastlanmaktadır. Bu tespitlerden hareketle icâreteyn uygulamasının ortaya çıktığı dönemde icâre-i tavile ile mukâtaa yöntemlerinin vakıflarda uygulanmakta olduğu söylenebilir. Zira özellikle yapı harap olan vakıf gayrimenkullerinin icâre-i tavile ve mukâtaa yöntemleri ile

⁵² Makalede icâreli vakıflar çerçevesinde zaman aralıklarında hukukun pratikteki farklılıklarını gözlemlemek ve ekonomik gelişimi görebilmek için 146 yıllık bir dönem incelenmiştir. Bu döneme dair bütün sicilleri kapsamlı bir süre zarfında okumanın zorluğu sebebiyle döneme dair bir fikrin oluşması için belirli kriterlere göre 9 adet sicil seçilerek incelenmiştir. Sicillerin bir veya birden çok yıla ait olması ve belli bir sene aralığı bulunmaması dolayısıyla 6-30 yıl arasında değişen zaman aralıklarına denk gelecek şekilde seçim yapılmıştır. Binaenaleyh siciller arasındaki zaman farkı sırasıyla şöyledir: 22 yıl, 12 yıl, 20 yıl, 7 yıl, 30 yıl, 6 yıl, 24 yıl ve 18 yıl. Sicil seçiminde konuya dair en çok malzeme içeren sicillerin seçimi uygun görülmüştür. Bu seçim yapılırken, ilgili yüz yıllara ait bütün siciller genel olarak incelenmiş, konuyu aydınlatabilecek tipik vesikalar içeren zengin ve eksik olmayan sicillerin seçilmesine özen gösterilmiştir.

kiralayıp işletildiğine dair onlarca kayıt tespit edilmiştir. Dolayısıyla Mehmed Sıtkı Bey'in de sıraladığı gibi⁵³ icâreli vakıflar tarihi süreç açısından şöyle sıralanabilir: İcâre-i vâhideli vakıflar, icâre-i tavîleli vakıflar, mukâtaalı vakıflar, icâre-i muaccele ve icâre-i müecceleli vakıflar ve icâreteynli vakıflar. İncelenen sicillerde toplam 544 adet icâreli vakıf kaydı tespit edilmiştir. Bu vakıfların 393'ü icâre-i vâhideli, 81'i icâre-i tavîleli, 54'ü mukâtaalı, 2'si icâre-i muacceleli ve icâre-i müecceleli ve 14'ü ise icâreteynli vakıflardan ibarettir. İlgili kayıtlar grafikte gösterilmiştir:

B-18 Numaralı (1599-1601 Tarihli) Sicilde Tespit Edilen İcâreteynli Vakıflar

B-18 numaralı sicilde toplam 14 adet icâreteynli vakıf kaydı tespit edilmiştir. Kayıtların özeti şöyledir:

No	Vakıf İsmi	Gayrimenkul Türü	İcâre-i Muaccele Miktarı	İcâre-i Müeccele Miktarı	Tefvîz Miktarı	Para Türü	Kayıt Numarası ve Tarihi
1	İvaz Paşa Vakfı	Bezzaz dükkânı		Aylık: 27,5	24000	Akçe	9a/1 (13.06.1008)
2	Rüstem Paşa Vakfı	Oda		Aylık: 60	3000	Akçe	16a/6 (13.07.1008)
3	Sultan Mehmet Han Vakfı	Fevkânî oda	300	Aylık: 30		Akçe	17b/4 (20.07.1008)
4	Hacı İvaz Paşa Vakfı	Kaftancı dükkânı		Aylık: 20	14000	Akçe	19b/1 (30.07.1008)
5	Mercanzâde Vakfı	Harap olmak üzere olan kahvehane ve yanındaki iki oda ve sekiz ayak yer	1500	Aylık: 90		Akçe	25b/2 (24.08.1008)
6	Balcı Ali Çelebi Vakfı	Harap olmak üzere olan etmekçi dükkânı	3000+?	Günlük: 3		Akçe	32a/6 (Evâhir-i Ramazan 1008)
7	Gazi Hüdavendigâr Vakfı	Mismari dükkânı		Aylık: 14		Akçe	62b/1 (Rebiülâhir 1009)
8	Reyhan Paşa Vakfı	Kahvehane		Günlük: 12	2000	Akçe	79a/4 (Evâil-i Zilkade 1009)
9	Şahin Lala Vakfı	Poğaçacı dükkânı		Aylık: 45	7000	Akçe	81a/5 (Evâil-i Zilkade 1009)
10	Orhan Vakfı	Dükkân ve mahzen		Aylık: 70	21000	Akçe	82a/4 (19.11.1009)

⁵³ Sıtkı, *Gedikler*, 5-6.

No	Vakıf İsmi	Gayrimenkul Türü	İcâre-i Muaccele Miktarı	İcâre-i Müeccele Miktarı	Tefvîz Miktarı	Para Türü	Kayıt Numarası ve Tarihi
11	Sultan Mehmet Han Vakfı	Çilingir dükkânı			7000	Akçe	87a/4 (Evâsıt-ı Zilhicce 1009)
12	Koca Efendi Vakfı	Bıçakçı dükkânı	11000	Aylık: 30		Akçe	89b/1 (Evâhir-i Zilhicce 1009)
13		Dükkân		Aylık: 15	5000	Akçe	90a/1 (Evâhir-i Zilhicce 1009)
14	Şahin Lala Vakfı	Poğaçı fırını	7000	Aylık: 45		Akçe	92a/2 (Evâhir-i Zilhicce 1009)

Tabloda görüldüğü üzere kayıtların bir kısmı icâreteyn sözleşmesi iken diğer bir kısmı icâreteyn sözleşmesinden doğan vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkının belirli bir meblağ mukabilinde başkasına devredilmesini ihtiva etmektedir. İcâreteyn sözleşmelerinin de diğer sözleşmelerde olduğu gibi hiçbir hukukî boşluk içermeksizin düzenlendiği görülmektedir. Sözleşmelerde kiralanan vakıf gayrimenkulü bütün evsafı ile tanıtılarak kiracının muaccel kira bedelini ödediği ve günlük veya aylık müeccel olarak ödemesi gereken kira bedelinin belirtildiği zikredilmektedir. İcâreteyn ile ilgili şu kapsamlı kayıt örnek verilebilir:

Mahrûse-i Brusa'da vâki' Mercanzâde Vakfı'na bi'l-fi'l müteveli olan Nasuh b. İbrahim, meclis-i şer'-i şerifte işbu hâmil-i kitap Kudvetü'l-a'yân Mir Şah b. Ali mahzarında takrîr-i merâm edip vakf-ı mezbûrdan Tuz Pazarı'nda vâki' bir tarafı vezir hânı ile ve bir cânibi tarîk-i âmmla ve bir cânibi vakf-ı merkûm ile ve bir tarafı Behram mülküyle mahdûd ve mümtâz bir bâb kahvehâneyi haraba müşrif olmağıyla kimesne tâlib olmayıp hâlâ müşârun-ileyh Mir Şah (...?) üzere tâlib olup merkûme kahvehâneyi ve ona muttasıl ve mulâsik iki bâb oda ile ve zikrolunan odalardan hâriç sekiz ayak yer mezbûrân odalara zamîme u ilhâk ile tarih-i kitaptan mâh be-mâh doksan akçe ücret ile mûmâ-ileyh Mîr Şâh'a icâreye verip te'âmul-ı nâs üzere vakf-ı merkûm için bin beş yüz nakit fızzî râyicî'l-vakt akçe ücret-i mua'ccesin alıp kabz u istifâ' eyledim ve müste'cir-i müşârun-ileyhe zikrolan kahvehâneyi ve odaları teslim eyledim. Müşârun-ileyh Mîr Şâh dahi minvâl-ı meşrûh isticâr ve kabûl eyledi. Mademki mâh be-mâh icâre-i muayyenesin vakf-ı merkûme eda eyleye mezbûre kimesne mâni' olmaya diye ikrar ve itirâf eyledikte mukarrun-leh-i merkûm Mir Şâh vicâhen ve şifâhen tasdik ve tahkik edip mâ-hüve'l-vâki' gibbe't-talep ketb ü tahrîr olundu.

Şuhûd: Ahmed b. Ali, Mustafa b. Bayram, Mehmed b. Ali, Mehmed b. Sanayi ve Mehmed b. Mehmed. 25b/2 (24.08.1008).⁵⁴

Kayıtta söz konusu kahvehane ve yanındaki odalara kimsenin talip olmadığı ve sadece mezkûr kiracının talip olduğu için ona icâreteyn yöntemi ile kiralandığı belirtilmektedir. Bu ifadelerden şu iki husus anlaşılabilir: İlki; söz konusu vakıf

⁵⁴ İcâreteyn sözleşmesi için ayrıca bk. 89b/1 (Evâhir-i Zilhicce 1009).

taşınmazları harap olmak üzere olduğu için kısa süreli icâre yöntemi ile kiralamaya talibi bulunmadığından dolayı icâreteyn yöntemi ile kiralanmıştır. İkincisi; ilgili dönemde herhangi bir sebeple harap olan vakıf gayrimenkullerinin doğrudan değil vakıf için daha münasip bir kira bedeli mukabilinde kiralamak maksadıyla açık artırma yoluyla söz konusu yöntemle kiralanarak işletildiği düşünülmektedir.

İlgili dönemde icâreteyn yöntemi ile vakıf gayrimenkulünü kiralayan kimse öncelikle vakıftan bir hüccet almaktadır. Vakıftan aldığı hüccete istinaden mahkemen de hüccet almaktadır. Örneğin:

Abdulcelil b. Hüseyin nâm kimesne meclis-i şer' de takrîr-i merâm edip Mahrûse-i Brusa'da vâki' Merhum Sultan Mehmet Han (aleyhi'r-rahme ve'l-gufrân) Hazretlerinin Evkafından, İvaz Paşa Hanı'nda bir tarafı Kurt Bey odasıyla ve bir tarafı Bostanzâde odasıyla mahdûd ve mümtâz bir bâb fevkânî odaya hâlâ mütevellisi olan Fâhru'l-emâcid ve'l-ayân Mustafa Bey'e vakf-ı merkûm için üç yüz akçe icâre-i mu'accele verip mâh be-mâh otuz akçe icâresiyle hakk-ı tasarrufun bana tefviz eyleyip yedime temessük verdi. Kibel-i şer'-i şeriften dahi temessük verilmesin talep ederim diye müteveli-i müşârun ileyh hatmiyle mahtûm Semân ve Elf Cemâzi-yelâhiresiyle müverrah bir temessük ibraz edip nazar olundukta fi'l-vâki' takrîrine muvâfık ve makalına mutabık mastur ve mukayyet olmağın bu vesîka-i enîka alâ mâ-hüve'l-hakîka tahrîr u imla ve tasvîr-i inşa olunup yedine def olundu. Tahrîren fi't-tarihî'l-mezbûr.

[Şuhûd]: Mustafa b. Yusuf, Recep b. Hamza, Mahmud b. Yusuf, Hüseyin b. Ahmed, Hüseyin b. İsa, Zeyni b. Mehmed ve Murad b. Abdullah. 17b/4 (20.07.1008).

İncelenen dönemde icâreteyn uygulamalarında çoğunlukla kiracı muaccele kira bedelini nakit para olarak vakfa ödemekteyken aşağıda örneği görüleceği üzere bazen kiracı kiralayacağı gayrimenkülü imar ederek harcadığı meblağı muaccele kira bedeli yerine saymaktadır:

Mahrûse-i Brusa'da vâki' merhûm Balcı Ali Çelebi Vakfı'na müteveli olan Süleyman b. Hanîfi nâm kimesne, meclis-i şer'-i hatîr-i lâzimu't-tevkîrde işbu hâmilü'l-kitâb Fahrü'l-akrân Rüstem Bey b. Ali Bey nâm kimsene mahzarında takrîr-i kelâm edip, vakf-ı merkûmdan olup mahrûse-i merkûme esvâkından Taşçılar Çarşısı'nda vâki' lede'l-ahâli malûmu'l-hudûd olup icâresi bana vazife tayin olan bir bâb etmekçi dükkânı yevmi üç akçe ile müşârun-ileyh Rüstem Bey'in taht-ı icâresinde olup lakin mukaddemen dükkân-ı mezbûr haraba müteveccih olup tamire muhtaç oldukta mezbûr Rüstem Bey'e tamir etmeye izin verdiğimden sonra müşârun-ileyh Rüstem Bey dahi kendi malından tamirine üç bin akçe harç ve sarf etmiş idi. Hâlâ dahi dükkân-ı mezbûr haraba müteveccih olup tamir termime eşedd-i ihtiyâç ile muhtaç olmağın yine Rüstem Bey'e dükkân-ı mezbûru harap olan yerlerini tamir etmeye izin verdim. Şol vecih üzere ki harç ve sarf eylediği akçe cânib-i vakfa icâre-i mu'accele olup hariçten bir kimesne gelip icâresini ziyâde eyleyip müşârun-ileyh Rüstem Bey dükkân-ı mezbûrdan çıkmak lazım gelirse harç ve sarf eylediği meblağı bi't-tamâm teslim etmeden ihraç olunmaya dediğinde mukîr-ı merkûmun vech-i meşrûh üzere câri olan kelâmı mukarrun-leh el-merkûm Rüstem Bey bi'l-muvâcehe tasdik ve bi'l-muşâfehe tahkik ettikte mâ hüve'l-vâki' alâ vuku'ihî ketb ü imla olunup yed-i tâlibe vaz' ve def olundu ki; vakt-i hâcette ihticâc edene. Tahrîren fi-evâhiri Ramazani'l-mübârek sene semân ve elf.

Şuhûd: el-Hac İbrahim el-Helvaci, el-Hac Durmuş b. Sevindik, Mehmed b. Durmuş, el-Hac Sinan b. Abdullah, Mahmud b. Yusuf ve Mehmed Bey b. Mustafa. 32a/6.

Bilindiği üzere icâreteyn uygulamasında kira süresiz olup kiracı kira ücretini ödediği sürece vakıf mütevellisi kiracının tasarrufuna mâni olamaz. Ancak yukarıdaki kayıttaki vakıf mütevellisi icâreteyn yöntemi ile kiraladığı vakıf gayrimenkulüne daha fazla kira bedeli vermeye talip çıkarsa yeni talibe mevcut kiracıya muaccelle kira bedeline mahsup vakfın yeniden imarı için harcadığı meblağı ödeyerek kiralayabileceği ifade edilmektedir. Kayıttaki ifadelerden vakıf taşınmazının icâreteyn yöntemi ile kiradayken daha fazla müeccel kira bedeli ile üçüncü bir kimseye kiralamasının tarafların anlaşmalarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kira süresi ile ilgili kayıttaki herhangi bir ifade bulunmadığından dolayı kayıttaki kira akdi icâreteyn değil icâre-i muaccelle ve icâre-i müecceleli işlem olabilir. Bu durumda vakıf gayrimenkulü kısa süreli kiradayken daha fazla kira bedeli vermeyi teklif eden bir kiracı çıktığında mütevellinin mevcut kira akdini bozarak yeni talibe kiralayabilme hakkı olduğuna dair Ebussuûd Efendi'nin fetvası da bulunmaktadır.⁵⁵

Yukarıda işaret edildiği üzere B-18 numaralı (1599-1601 tarihli) sicilde icâreteyn sözleşmesinden daha çok insanların icâreteyn yöntemi ile kiraladıkları vakıf gayrimenkullerinin tasarruf ve kiracılık hakkını kendisinin veya evlatlarının ferâğ yoluyla belirli bir bedel mukabilinde başkasına tefviz ettiğine dair kayıtlara da rastlanmaktadır:

Bulûğa mütehammil sind e olup bulûğa mu'arrif olan Muhammed b. Hüseyin nâm kimesne, meclis-i şer'-i şerîfte işbu hâmil-i kitap Haydar b. Abdullah mahzarında ikrar ve itiraf edip mahmiye-i Brusa'da Bezzazistân kurbunda olan haffâflar içinde vâki' olup bir tarafı Hüseyin Bâlî dükkânı ve bir tarafı Recep dükkânı ile ve tarîk-i 'âmmla mahdûd olup ayda on beş akçe icâre-i mü'eccele ile mutasarrıf olduğumuz bir bâb dükkânın hake-i kararını ve tasarrufunu mütevellisi ma'rifeti ile mezbûr Haydar'a tefviz edip mukâbele-i tefvizden merkûm Haydar'dan beş bin akçeyi alıp kabz eyledim. Dükkân-ı mezkûrun mâh be-mâh icâre-i mü'eccelesini cânib-i vakfa eda edip keyfe mâ-yeşâ' ve yehtâr mutasarrıf ola dedikte mukarr-ı merkûmun ikrar-ı meşrûhunu mukarrun-lehû'l-mesfûr vicâhen ve şifâhen tasdik ve kabûl edip gibbe't-talep kaydolundu. Tahrîren fî-evâhiri Zilhicce sene tis'a ve elf.

Şuhûdül-hâl: Mustafa b. Ali, el-Hac Mehmed b. Mehmed, el-Hac Sefer b. Abdullah, Ali b. Mehmed, el-Hac Mehmed, Mehmed b. Abdullah. 90a/1.⁵⁶

Bilindiği üzere mutasarrıf icâreteyn yöntemi ile tasarrufunda olan vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkını gerek belli bir bedel mukabilinde gerek herhangi bir bedel almaksızın başkasına devredebilir. Fakat örnek verilen kayıttaki görüldüğü üzere tespit edilen uygulamalarda mutasarrıflar meccanen değil belli bir bedel mukabilinde tasarruf haklarını başkalarına devretmektedirler. Tasarruf hakkının devri karşılığında bedel alınmasının caiz olup olmadığına dair fakihlerin arasında ihtilaf bulunmaktadır. Caiz görenlerin görüşü toplumun maslahatına ve halkın

⁵⁵ “Zeyd'in ayda kırk akçe icâre ile mutasarrıf olduğu dükkânı Amr gelip onar akçe ziyadeye kabul ederin dese, vakfın mütevellisi Bekr dükkânı Zeyd'ten alıp Amr'a vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur, vaciptir. Musâmaha vakfa gadrdir, mütevelliyeye cerîmedir”. Akgündüz, *Şeyhül-İslâm Ebussuûd Efendi Fetvâları*, 367.

⁵⁶ Kiracıdan evladına intikal eden tasarruf hakkını, evladının başkasına devretmesine dair örnek olarak bk. 87a/4.

menfaatine daha uygun olduğundan dolayı bu görüş uygulamada esas alınmıştır. Hatta ilgili görüş Osmanlı'nın son dönemlerine doğru meşihat-ı İslâmiyye tarafından tercih edilmiş ve bu görüş mucebiyle amel ve hüküm olunmak üzere irade-i seniyye sadır olmuştur.⁵⁷ Tasarruf hakkının devrinin geçerli olması için hukuken mutasarrıfın vakıf mütevellisinin izni ile onun bilgisi dahilinde bu işlemi yapması gerekir. Aksi hâlde yapılan devir işlemi herhangi bir hukukî sonuç doğurmaz. Nitekim tespit edilen bütün uygulamalarda bu hususa riayet edildiği görülmektedir.⁵⁸

İlgili kayıtlardan birinde icâreteyn yöntemi ile vakıf gayrimenkulünü kirala-yan kişi vefat edince gayrimenkulün kanunen sulbi evlatlarına intikal ettiği açık bir ifadeyle zikredilmektedir. Söz konusu kayıta kiracının sulbi evlatları olarak bir oğlu ve üç kızı bulunmaktadır. Kiracı vefat edince tereke üzerine gereken işlemler hemen yapılmamış ve kiracının oğlu da vefat etmiştir. Vefat eden oğlunun hissesi- nin vakfa ait olacağı belirtilerek iki kızı ilgili gayrimenkulden kendilerine ait olan hisselerine bedel olarak başka bir maldan haklarına kavuşunca söz konusu gayri- menkul sadece Ümmühan isimli kızına kalmıştır. Ümmühan ağabeyinin hissesini de 300 akçe ile vakıftan satın almıştır:

Sebeb-i tahrîr-i hurûf oldur ki Mahrûse-i Brusa'da vâki' merhûm ve mağfûrun-leh Gazi Hü- dâvendigâr (tâbe serâhu) Evkafından dâhil-i şehirde bir tarafı Sofîzâde ve bir cânibi el-Hac Yunus ve bir cânibi tarîk-i 'âmm ve bir cânibi arz-ı hâliyeye mahdûd ayda on dört akçe icâre bir bâb mismâri dükkânına mutasarrıf olan Durmuş nâm kimesne fevt olup kadîmden icâre-i mu'accele ile mutasarrıf olmağın kanunen sulbi oğlu Ali ve kızları Ayşe ve Fatma ve Ümmühan'a intikal edip ile olsa müteveffa-yı mezkûrun muhalefâtı ve sair vakıfta olan dükkânları beyne'l-verese taksîm etmeden mezbûr Ali dahi fevt olup hissesi vakfa ait olmağın hîn-i kismette mezbûre Ayşe ve Fatma dükkân-ı merkûmda olan hisseleri için âhar dükkândan ka- bûl edip dükkân-ı mesfûr müstakil merkûme Ümmühan'a kalıp kibel-i şer'den vech-i meşrûh üzere yedine temessük alıp tasarruf için cânib-i vakıftan dahi temessük talep eylemekte müte- veffa Ali'nin vakfa ait ve râci' olan hissesi için dahi üç yüz akçe tapu vermekte. Bu hurûf ketb olunup mezbûre Ümmühan yedine verildi. Mademki mâh be-mâh on dört akçe icâresin vakf-ı merkûme cânibine vere mutasarrıf olup merkûme Ayşe ve Fatma ve hâriçten bir fert mâni' ve müzâhim olmaya, mutasarrıfı ola. Tahrîren fî-Rebî'l-âhir sene tis'a ve elf. 62b/1.

Yukarıdaki kaydın ihtiva ettiği uygulama ilgili dönem ve öncesinde icâreteyn uygulamasının halk arasında yaygın olduğuna dair açık bir delil olması sebebiyle çok önem arz etmektedir. Kayıttaki “ayda on dört akçe icâre bir bâb mismâri dükkânına mutasarrıf olan Durmuş nâm kimesne fevt olup kadîmden icâre-i mu'accele ile mutasarrıf olmağın kanunen sulbi oğlu Ali ve kızları Ayşe ve Fatma ve Ümmühan'a intikal edip” ifade- sinden vefat eden kişinin çok eskiden o dükkânı icâreteyn yöntemi ile kiraladığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

⁵⁷ Hafız Halil Şükrü Efendi, *Ahkâmü'l-Evkaf* (İstanbul: Terakki Kütüphanesi, 1329), 119; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970), 5/38.

⁵⁸ Tasarruf hakkının devri ile ilgili detaylı bilgi ve hukukî analiz için bk. Ömer Hilmi Efendi, *Ahkâmü'l-Evkaf*, 102-17.

Görüldüğü üzere icâreteyn kayıtlarının çoğunun konusunu dükkân oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu kayıtlardaki akdin icâreteyn olmayıp gedik olma ihtimalini akla getirirse de yukarıdaki kayıttaki akit konusu dükkân olduğu hâlde kiracı vefat edince tasarruf hakkının kanunen sadece onun sulbi evlatlarına (oğlu ve kızı) intikal ettiği belirtilmekte, dolayısıyla bu kayıtlardaki uygulamanın gedik olmayıp icâreteyn olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte “kanun” kelimesinden icâreteyn uygulamasına dair XVI. asrın sonlarında gerekli hukukî düzenlemelerin yapıldığı açıktır.⁵⁹

Gerek mukâtaalı gerek icâreteynli vakıflarda kiracı vefat edince vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkı sadece kiracının kızı ve oğluna intikal etmektedir. Tasarruf hakkı bir menfaattir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde resmî mezhep Hanefî mezhebidir. Hanefî mezhebinde menfaat mal sayılmaz. Dolayısıyla vefat edenin terekesinde yer almaz ve varislerine intikal etmez. Bu anlayış ilgili yöntemlerin ilk ortaya çıktığında tasarruf hakkının intikaline dair belirlenmesi gereken esaslara ilişkin Osmanlı Devleti'ne önemli bir inisiyatif alanı bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde söz konusu yöntemler ilk ortaya çıktığında, tasarruf hakkının müteveffa kiracının sadece oğlu ve kızına eşit olarak intikal edeceği şeklinde belirlenmiştir. Bu esaslar, icâreteyn uygulamasında 1867 yılına kadar sürerken, mukâtaa uygulamasında 1913 yılına kadar devam etmiştir. 1867 yılında icâreteyn uygulamasındaki intikal hakkının sahipleri yedi grup akrabaya yükseltilmiş ve 1913 yılında ise zümre usulüyle intikal hakkı daha da genişletilmiştir. Mukâtaa uygulamasında ise 1913 yılında zümre usulüyle genişletilmiştir.⁶⁰ İcâreteyn uygulamasında tasarruf hakkının varise intikali örfî miras usulüyle olmaktadır. Mukâtaalı vakıflarda üzerindeki bina ve ağaç şer'î miras usulüyle ve tasarruf hakkı ise örfî miras usulüyle varislere intikal etmektedir.⁶¹ İcâreteynde müteveffa kiracının varisi yoksa mutasarrıfın tasarruf hakkı sona erer ve vakıf arsasının üzerindeki bina veya ağaç da vakfa intikal etmekteyken mukâtaa uygulamasında eğer kiracının varisi yoksa arsanın üzerindeki mülk, bina ve ağaçlar vakfa değil Beytül-mâl'e kalır.⁶²

Bir diğer kayıttaki kiracı vefat edince icâreteyn usulüyle tasarrufunda olan gayrimenkulün sultanın fermanı ile sadece oğul ve kızlarına intikal ettiği ifade edilmektedir:

Mahrûse-i Brusa mahallâtından Doğan Bey Mahallesi'nde bundan akdem vefat eden İlyas b. Mehmed'in sağır oğlu Mehmed'in vasî-i şer'îsi olup ve yine müteveffa-yı merkûmun kebîre kızları Rabia ve Zahide'nin husus-ı âti'l-beyâna vekîl-i şer'îleri olup vekâleti el-Hac Ali b. Hüseyin

⁵⁹ Süleyman Kaya Üsküdar Mahkemesinde h. 989, 1000 veya 1001 tarihli bu şekilde tespit edilen kayıtlardaki akit konularının dükkân olması hasebiyle kayıtlardaki dükkânların icâreteyn yöntemi ile değil gedik yöntemi ile kiraya verildiği ihtimalini ileri sürmektedir. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 80-81. Fakat yukarıda B-18 numaralı sicilden aktarılan kayıtlardan hareketle Üsküdar Mahkemesinde tutulan ilgili kayıtlardaki akitlerin de icâreteyn olduğu düşünülmektedir.

⁶⁰ Aydın, *Osmanlı Hukuku*, 129-30. 1913 yılında kanunen kendilerine intikal hakkı tanınan varisler için bk. *Cüzdan-ı Kavanîn-i Cedîde-i Osmaniyye: Emvâl-ı Gayrimenkûle İntikalâtı Hakkında Kanun-ı Muvakkat* (Dersâdet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1331), 2-5; Şükrü Efendi, *Ahkâmü'l-Evkaf*, 93-101.

⁶¹ Aydın, *Osmanlı Hukuku*, 131.

⁶² Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 49.

ve Mustafa b. Hüseyin şehâdetleri ile sabit olan Yusuf b. Ali nâm kimesne, meclis-i şer'-i şerîfte işbu hâmilü'l-kitâb Osman b. el-Hac Ebubekir mahzarında ikrar ve itiraf edip mahmiye-i mez-bûre esvâkından Uzun Çarşı'da Çilingirler'de vâki' merhum ve mağfûrun-leh Sultan Mehmet Han Vakfından lede'l-cîrân malûmu'l-hudûd olup müteveffa-yı mezbûr İlyas'tan merkûmün Mehmed ve Rabia ve Zahide'ye ber-mûceb-i fermân-ı imam hân/imam-ı zaman intikal eden çilingir dükkânının hakk-ı tasarrufunu sagîr-i mezbûr Mehmed'in nafaka ve kisveye ihtiyacı olup zarûret-i nafakası için vesâyeten ve kebîretân ve merkûmetân Rabia ve Zahide tarafların-dan vekâleten mezbûr Osman'a vakf-ı mezkûr mütevellisi izni ile yedi bin rayiç fi'l-vakt akçeye tefvîz edip mukâbele-i tefvîzde meblağ-ı merkûm yedi bin akçeyi mesfûr Osman'ın yedinden bi't-tamâm aldım, kabz eyledim. Bade'l-yevm dükkân-ı mezkûrun icâre-i mü'eccelesini mâh be-mâh cânib-i vakfa eda edip keyfe mâ-yeşâ' ve yehtâr mutasarrıf ola dedikte merkûm Yu-sufun vesâyeten ve vekâleten vech-i meşrûh üzere olan ikrarını mesfûr Osman bi'l-muvâcehe tasdik edip mâ vekâ'a bi't-taleb ketb olunup yedine def olundu. Tahrîren fî-evâsıtı Zilhicce-ti'l-harâm sene tis'a ve elf mine'l-hicreti'n-nebeviyye.

Şuhûd: el-Hac Ali b. Hasan, Mustafa b. Hüseyin, Kenan b. Abdullah, Ali b. Mehmed, Mustafa b. Yusuf Serbölük, Hasan b. el-Hac Süleyman ve gayruhum. 87a/4.

Ayrıca bir diğer kayıta "... ayda otuz akçe icâre-i müeccele ile mutasarrıf olan el-Hac Veli vefat edip evladından kimesnesi olmamak ile zikrolunan nısf dükkân ber-mûceb-i şer'-i kavîm cânib-i vakfa ait olmağın..." ifadesiyle icâreteyn yöntemi ile vakıf gayrimenkulünü kiralaayan kimse vefat edince varisi olarak evladı olmadıği için sözleşmenin kendiliğinden fesih olup şer'an vakfa ait olduğı açıkça ifade edilmektedir.⁶³

Kayıtların birinde icâreteyn usulüyle vakıf gayrimenkulünü kiraladığı anlaşılan bir kiracı borçlu olduğı için vatanı terk edip ortalıktan kaybolmasına binaen vakıf, söz konusu gayrimenkulü bir yeniçeriye icâreteyn usulüyle kiralamaktadır:

Dergâh-ı Âli Yeniçerileri'nden işbu hâmilü'l-kitâb Nasuh Bey b. Yusuf, meclis-i şer'-i şerîfte takrîr-i dava edip Mahmiye-i Brusa'da Hisarkapısı dahilinde vâki' olup üç tarafı tarîk-i âmmla ve bir tarafı Kadı Mehmed Efendi mülküyle mahdûd olup Şâhin Lala Vakfından Poğaçı Fırını demekle ma'rûf olan fırının mutasarrıfı olan Kurd nâm kimesne medyûn olup celâ-yı vatan etmekle zikrolan fırının mütevellisi es-Seyyid İbrahim benden yedi bin fizzî râyic fi'l-vakt Osmânî akçe icâre-i mu'accele alıp mâh be-mâh kırk beş akçe icâre-i müeccele ile icâre edip elime mümzâ ve mahtûm temessük vermiştir. Nazar olunup ber mûceb-i tezkire kibel-i şer'den dahi hüccet talep ederim diye vakf-ı mezkûrun bi'l-fi'l mütevellisi olan es-Seyyid İbrahim imzasıyla mümzâ ve mahtûma tezkire ibrâz edip mazmûnuna nazar olundukta fi'l-vâki' mazmûn-ı tezkire-i merkûme mezbûr Nasuh Bey'in takrîrine muvâfık olup ber-mûceb-i tezkire bu vesika bi't-taleb kaydolundu. Tahrîren fî-evâhiri Zilhicce sene tis'a ve elf.

Şuhûd: Mevharü'l-müderrişin Mevlâna es-Seyyid Mehmed Efendi b. el-Hac Sinan, Mevlâna Ali Hâce b. Ahmed, Çırapazarı Mescidi İmamı Mehmed b. Ahmed, Dîvâne Ahmed b. Mahmud, İbrahim b. Mehmed, Gündoğdu, Mevlâna Ahmed Çelebi b. Mehmed el-Mülâzım ve gayruhum. 92a/2.

⁶³ Bk. 89b/1 (Evâhir-i Zilhicce 1009).

Yukarıdaki uygulamadan hareketle icâreteynli vakfın hukuken sona ermeyip herhangi bir sebepten dolayı mutasarrıfın ortalıktan kaybolması hâlinde söz konusu gayrimenkulün kısa süreli icâre yöntemi ile değil icâreteyn yöntemi ile üçüncü bir kimseye kiralanarak işletilmesinin devam etme kültürünün yaygın olduğu görülmektedir.

Örnek olarak aktarılan kayıtlarda görüldüğü üzere icâreteyn uygulaması “icâre-i muaccele” ve “icâre-i müeccele” kavramlarıyla kurulmakta olup “icâreteyn” kavramına rastlanmamaktadır. Süleyman Kaya, “icâreteyn” kavramına fetva mecmualarından en erken tarihli olarak Hocazade Mehmed Esad Efendi’nin (ö. 1625) eserinde ve şer’iyye sicillerinden en erken tarih olarak İstanbul Mahkemesi 12 numaralı defterde yer alan 1663 Temmuz-Ağustos tarihini taşıyan iki kayıta rastlandığını ifade ederek bu kavramın XVII. yüzyılın son çeyreğinde artık şer’iyye sicillerinde yaygın olarak kullanılmaya başlandığını ileri sürmektedir.⁶⁴

İcâreteyn uygulaması ile ilgili tespit edilen 14 kaydın bir kısmı örnek olarak aktarılarak gerekli hukukî analizleri yapılmaya çalışıldı. Peki bu kayıtlardaki icâre uygulamaları kesin olarak icâreteyn midir? Sözleşme kayıtlarının hiçbirinde icâre akdinin kayd-ı hayat şartıyla yapıldığına dair herhangi bir açık ifade bulunmadığından bu tür kayıtlardaki icâre akdinin icâreteyn uygulamasının ortaya çıkışına öncülük eden icâre-i muaccele ve icâre-i müecceleli kısa süreli icâre akdi olma ihtimali akla gelebilir. Ancak icâreteynden önce uygulanmakta olan söz konusu icâre-i muaccele ve icâre-i müeccele yönteminde icâre akdi belli bir süreliğine yapılmakta ve kira süresi icâre-i vâhideli vakıflar gibi 3 yılı geçmemektedir. Dolayısıyla söz konusu kayıtlardaki icâre uygulamasının kısa süreli icâre-i muaccele ve icâre-i müecceleli akit olması mümkün değildir. Söz konusu kayıtlarda icâre akdinin icâre-i muaccele ve icâre-i müeccele ile kurulduğu açıkça zikredilmektedir. Bununla birlikte gerek sözleşme kayıtlarında gerekse tefvîz-i tasarruf kayıtlarında genellikle işlem sonrası vakıf mütevellisi veya tasarruf hakkını devreden kimse kiracının aylık icâre-i mü’eccelesini ödemediği sürece tasarrufuna hiç kimsenin mâni olamayacağını “*mademki mâh be-mâh icâre-i muayyenesin vakf-ı merkûme eda ey-leye mezbûre kimesne/hariçten bir fert mâni’ ve muzâhim olmaya*” ifadesi ve benzeri ifadelerle açıkça zikretmektedirler. Bu husustan hareketle kayıtlardaki icâre akitlerinin kayd-ı hayat şartıyla yapıldığı ve icâreteynli vakıfların süresiz olduğu ve kiracının aylık kirasını ödemediği sürece kiracı olarak devam etme yetkisine sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Yukarıda izah edildiği üzere kiracı vefat edince kanunen ve dönemin sultanının fermanı ile söz konusu vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkı kiracının evladına intikal etmektedir. İcâreteyn yöntemi ile kiralanan vakıf gayrimenkul sözleşmeleri ancak kiracı öldüğünde geride evladı kalmadığı veya kiracının herhangi bir sebepten dolayı ortalıktan kaybolması ya da kiracının evladının ölmesi durumlarında sona erdiği görülmektedir. İcâreteynli vakıfların tasarruf hakkının kiracının oğlu ve kızına intikalini içeren bu kayıtlar da sözleşme kayıtlarındaki icâre

⁶⁴ Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, 83.

uygulamasının icâreteyn olmasını desteklemektedir. Tasarruf hakkının intikalini içeren uygulamadan hareketle icâreteyn uygulaması ile ilgili bu dönemde gerekli hukukî düzenlemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda izah edildiği üzere bazı kayıtlarda yer alan “*teâmul-i nâs*” ve “*kadîmden icâre-i mu'accele ile mutasarrıf olmağın*” şeklindeki ifadelerden icâreteyn uygulamasının halk arasında yaygın olduğu ve bu uygulamanın 1599 yılından çok önceleri başladığı düşünülmektedir.

Tabloda görüldüğü üzere kayıtlardaki akit konuları görünüşte kayıtlardaki icâre uygulamasının icâreteyn olmadığı ihtimalini akla getirebilir. Girişte ifade edildiği üzere vakıf, harap olan gayrimenkulünü yeniden imar edemediği için icâreteyn uygulamasına başvurmuştur. Ancak sözleşme kayıtlarının ikisinde akit konusunu harap olmak üzere olan vakıf gayrimenkulleri oluşturmaktadır. Bu kayıtlarda herhangi bir soru işareti bulunmamaktadır. Tefvîz-i tasarruf kayıtlarında kiracı veya vefat eden kiracının evladı vakıf gayrimenkulünün tasarruf hakkını devretmektedir. Bu kayıtlardaki gayrimenkullerin akdin kuruluşunda icâre-i muaccele ile vakıf veya kiracı tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte sadece bir sözleşme kaydında akit konusunu bir oda oluşturmaktadır.⁶⁵ Odanın harap olup olmadığı ile alakalı kayıta herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Burada şu üç ihtimal vardır: Birinci, kayıttaki icâre uygulaması icâreteyn işlemidir. Ancak kâtip odanın harap olduğunu veya harap olmak üzere olduğunu yazmayı unutmuştur. İkinci, kayıttaki icâre uygulaması, icâreteyn değil icâre-i muaccele ve icâre-i müecceleli kısa süreli icâredir. Fakat kâtip kira süresini yazmayı unutmuştur. Üçüncü ihtimal ise kayıttaki icâre uygulaması, bir icâreteyn uygulamasıdır. Ancak kâtip kayd-ı hayat şartını yazmayı unutmuştur. Bu durumda XVI. yüzyılın sonlarında vakıfların sadece harap olan gayrimenkullerini değil kısa süreli icâre yöntemi ile talibi olmayan mamur gayrimenkullerini de bu yöntemle işlettikleri düşünülebilir.

Tabloda görüldüğü üzere icâreteyn işlemlerinin biri hariç diğerlerinde müeccele kira bedeli aylık olarak belirtilmektedir. Kayıtlarda diğer icâre türlerindeki gibi ayrıyeten kira ücreti ödeme şekline dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Dolayısıyla kira ödeme şeklinin de aylık olduğu düşünülmektedir. Bilindiği üzere icâreteyn uygulamasında vadeli kira bedelinin alınmasında iki maksat bulunmaktadır: Birincisi, her yılın sonunda kiracıdan kira alınmakla kiracının tasarrufundaki vakıf gayrimenkulünde mülkiyet dava etmesine mahal bırakılmamasıdır. İkincisi, vakıf gayrimenkulünün üç yıldan ziyade kiraya verilmesini caiz görmeyen Hanefî âlimlere karşı takip edilen bir hile-i şer'iyedir ki görünüşte vakıf mütevellisi her yıl sonunda kiracıdan kira bedeli alarak fiilen akdi yenilemektedir. Böylelikle vakıf gayrimenkulünün uzun süre kiraya verilmemesi sağlanmaktadır.⁶⁶ İlgili dönemde müeccele kira bedelinin yıllık değil aylık alınmasından hareketle söz gelimi hususların daha ciddi dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Son olarak ifade etmek gerekir ki; B-18 numaralı sicilde tespit edilen 11 kayıta kişiler tasarruflarında olan vakıf arsasının tasarruf hakkını belirli bir meblağ

⁶⁵ 17b/4 (20.07.1008).

⁶⁶ Şükrü Efendi, *Ahkâmü'l-Evkaf*, 90-91.

mukabilinde başkasına tefviz etmektedir. Fakat kişi söz konusu vakıf arsasının hangi yöntemle tasarrufunda olduğunu ifade etmemektedir. Bu arsalar icâreteyn veya mukâtaa yöntemlerinden biri ile şahsın tasarrufunda olabilir. Bu iki yöntemin hangisinin kullanıldığına dair kayıtlarda herhangi bir emareye rastlanmamaktadır.⁶⁷ Ancak ilgili sicilde icâreteynli vakıf sayısının mukâtaalı vakıf sayısına göre daha çok olmasından dolayı, söz konusu tefvîz-i tasarruf kayıtlarındaki tasarruf hakkının, icâreteyn yöntemiyle meydana geldiği kuvvetle muhtemeldir.

Sonuç

XV-XVI. asırlarda Osmanlı Bursasında mamur vakıf gayrimenkulleri, tek bedelli icâre-i vâhîde yöntemi ile kiralanmıştır. Bu icâre usulünde en uzun kira süresi 3 yıl olarak sınırlandırılmıştır. İlgili dönemde bu tür icâre uygulamalarında en kısa kira süresi olarak 2 ay, ağırlıklı olarak 1 yıl ve ortalama olarak 3 yıl kullanılmıştır.

XV-XVI. yüzyıllarda herhangi bir sebepten dolayı harap olan vakıf gayrimenkullerinin mütevellileri, ilgili gayrimenkulleri yeniden inşa etmek için vakıfların herhangi bir mal varlığı olmadığı, karz-ı hasen ve muâmele-i şer'îyye gibi yöntemlerle finans temin edemediği ve icâre-i vâhîde yöntemi ile de kiralamaya talibi bulunmadığı durumlarda ilk başlarda icâre-i tavîle veya mukâtaa yöntemlerinden biri ile kiralarak vakıf taşınmazını muhafaza edip vakfi gelirden büsbütün mahrum bırakmamışlardır. Mukâtaa süresiz olup icâre-i tavîle uygulamalarında en kısa kira süresi 5 yıl, en uzun kira süresi 120 yıl olarak kullanılmışken ağırlıklı olarak 90 yıl ve ortalama olarak 30 yıl tercih edilmiştir.

Araştırılan dönemde bazen mütevelliler, mamur vakıf gayrimenkullerini icâre-i vâhîde veya icâre-i tavîle ile kiralamakta ve vakfın ihtiyacı için de toplam kira ücretinin bir kısmının peşin alınması mahiyetinde bir miktar muaccele kira bedeli kiracılardan peşin almaktadırlar. Bu yöntem her ne kadar icâreteyn usulüne benziyorsa da icâreteyn olmayıp icâreteyn yönteminin ortaya çıkmasından önce mevcut olup icâreteyn usulünün ortaya çıkışına zemin hazırlayan bir nevi kısa süreli icâre uygulamasıdır. Zira bu icâre usulünde kira süresi belli iken icâreteyn uygulamasında kira süresizdir.

İcâreteynden çok önceleri XV. asrın sonlarında icâreteyne benzer bir şekilde özellikle herhangi bir sebeple harap olan vakıf gayrimenkullerinin icâre-i tavîle usulü ile kiralanması konusunda örfî hukukla bazı düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bilhassa icâre-i tavîle yöntemiyle kiralanmış vakıf arsasının tasarruf hakkının kiracının vefat etmesi durumunda şer'î miras yoluyla kiracının bütün varislerine değil, örfî intikal usulüyle sadece evlatlarına intikal etmesi hususuna dair hukukî düzenlemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun icâreteyn uygulamasının hukukî alt yapısını da hazırladığı düşünülmektedir.

⁶⁷ Habibullah Habib, *h.1008-1009/m.1599-1600 Tarihli B-18 Numaralı Bursa Şer'îyye Sicilinin Tasnifi ve Fıkıh İlmi Açısından Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 86, 107, 108, 109, 164, 240, 613, 678, 746, 849 ve 973 numaralı kayıtlar.

Tespit edilip analiz edilen icâreteynli vakıf kayıtlarından hareketle söz konusu yöntemin XVI. asrın sonlarında ortaya çıktığı ve gerekli hukukî düzenlemele-
rin yapıldığı anlaşılmaktadır. İlk başlarda Osmanlı toplumunda icâre-i tavîle ve mukâtaa yöntemleri yaygın bir şekilde kullanılmakta iken sonraları icâreteyn yön-
teminin icat edilmesinin sebebi, vakıf gayrimenkullerinin muhafazasını daha da
artırmak ve tarafların her ikisine daha kalıcı avantajlar sunmaktır. Çünkü mukâtaa
uygulamasında vakıf arazisinde inşa edilen bina veya dikilen ağaçların mülkiyeti
kiracıya ait olurken icâreteyn uygulamasında vakfa ait olmaktadır. Ayrıca mukâtaa
uygulamasında kiracı vefat edince arsada bulunan ev veya ağaç şer'î miras yoluyla
varislerine intikal ediyor, varisi yoksa bile vakfa değil Beytûlmâl'e kalıyor, dola-
yısıyla vakıf arazisi yüzyıllarca aynı ailede kalabiliyorken icâreteynde kiracı vefat
edince arsanın, üzerindeki bina veya ağaçlarıyla birlikte tasarruf hakkı kiracının
oğulları ve kızlarına intikal ediyor ve oğlu veya kızı yoksa arsa, üzerindeki bina
veya ağaçlarıyla birlikte vakfa kalıyordu.

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman Empire is known for its numerous waqf institutions and the waqf civilization they built. In Ottoman society, waqf, through various methods, obtained financial resources to carry out their intended services and engaged in various activities in different areas of social life. One of these methods is the ijara system, which allows for the use and enjoyment rights of waqf properties to be granted to others in exchange for a specific fee, thereby generating income for the waqf. The waqf operated through this method are called "waqf ijara". In this article, the historical development of these waqf ijara is examined, with a focus on the application of law, using the shariyya registers as primary sources for Ottoman legal history research. Additionally, the earliest records of waqf ijaratayn, their names, registration numbers, and dates, are identified and analyzed from a jurisprudential perspective.

Within the framework of waqf ijara, a 146-year period has been investigated to observe changes in the practical application of law and to gain insight into economic developments. Due to the difficulty of reading all the records from this period in a limited time frame, a specific set of criteria was used to select nine shariyya registers from Bursa that spanned this period, starting with the earliest record found in register A-199, dated 1455-1456 and continuing until the end of the 16th century. The selected registers cover varying time intervals, ranging from 6 to 30 years, based on the presence of extensive and relevant material in the records.

In all the registers examined from the mid-15th century onwards, waqf ijara practices are meticulously documented. In the Ottoman city of Bursa during this period, endowed waqf properties were primarily leased through the "ijara wahida" method, with lease periods limited to a maximum of 3 years. The shortest lease periods observed in this method were 2 months, primarily 1 year, and the average lease period was 3 years, shedding light on the economic dynamics of the time.

In cases where waqf properties were damaged for any reason, and the waqfs lacked the financial means to rebuild them, and the "karz hasan" and "muamala shariyya" methods were insufficient to secure funds, the custodians (mütevelli)

initially leased the waqf properties using the “ijara tawila” or “muqataa” methods to safeguard the properties and preserve the waqf’s income. The “muqataa” method had an indefinite duration, while in “ijara tawila” applications, the shortest lease period observed was 5 years, the longest was 120 years, with an average of 30 years and a predominant duration of 90 years.

In the relevant period, sometimes the trustees would lease the finished waqf real estates with “ijara wahida” or “ijara tawila” and charge the tenants a certain amount of rent in advance for the needs of the waqf in the form of a portion of the total rental fee in advance. Although this method resembles the “ijaratayn” method, it is not “ijaratayn”, but a kind of short-term ijara practice that existed before the emergence of the “ijaratayn” method and paved the way for the emergence of the “ijaratayn” method. This is because in this method of ijara, the lease period is fixed, whereas in al-ijaratayn, the lease is indefinite.

It is observed that in the late fifteenth century, long before the “ijaratayn”, some regulations were made by customary law in a similar manner to the “ijaratayn,” especially with regard to the lease of foundation real estates, which were dilapidated for any reason, by means of the “ijara tawila” method. In particular, it is understood that legal arrangements were made to ensure that the right of disposition of the waqf land leased by this method would not be transferred to all the heirs of the tenant through sharia inheritance in the event of the tenant's death, but only to his children through customary inheritance. It is thought that this situation also prepared the legal infrastructure of the “ijaratayn” practice.

Among the analyzed registers, the first time we encounter a foundation with “ijaratayn” is in the register numbered B-18 (dated 1599-1601). Therefore, it is seen that the dilapidated waqf properties were leased and operated with the methods of “ijara tawila” and “muqataa” until 1599, and in 1599, the “ijaratayn” method was added to these methods. The first “ijaratayn” record is dated December 31, 1599. When the record of the foundation with “ijaratayn” in Registry No. B-18 (dated 1599-1601) is compared to the record of the foundation with “muqataa”, the high number of records of foundations with “ijaratayn” indicates that the use of the “muqataa” method as well as the “ijaratayn” method continued in the late 16th century, but that priority was given to the application of “ijaratayn” in the operation of dilapidated foundation real estate.

Based on the identified and analyzed records of “ijaratayn”, it can be concluded that this method emerged in the late 16th century, and the necessary legal regulations were put in place. Initially, the Ottoman society predominantly used the “ijara tawila” and “muqataa” methods. The introduction of the “ijaratayn” method aimed to enhance the preservation of waqf properties and offer more lasting benefits to both parties involved. In the “muqataa” system, the ownership of buildings or trees constructed or planted on waqf land belonged to the lessee, whereas in the “ijaratayn” system, they remained the property of the waqf. Additionally, when a lessee passed away in the “muqataa” system, the buildings or trees on the land would pass through shariyya inheritance to all of the lessee's heirs, whereas in the “ijaratayn” system, they would only be inherited by the lessee's sons and daughters through customary inheritance, and if there were no heirs, they would revert to the waqf.

Kaynakça

Bursa Şer'iyeye Sicilleri:⁶⁸

- A-199 Numaralı Defterde Yer Alan (15 Muharrem 860 - 6 Şaban 860 / 25 Aralık 1455 - 10 Temmuz 1456 Tarihli Sicil)
- A-03 Numaralı Sicil (1 Safer 883 - 13 Muharrem 886 / 4 Mayıs 1478 - 14 Mart 1481 Tarihli)
- A-11 Numaralı Sicil (1 Muharrem 898 - 24 Zilkade 899 / 23 Ekim 1492 - 26 Ağustos 1494 Tarihli)
- A-23 Numaralı Sicil (1 Muharrem 919 - 29 Zilhicce 919 / 9 Mart 1513 - 25 Şubat 1514 Tarihli)
- A-32 Numaralı Sicil (7 Zilhicce 926-16 Cemâziyelevvel 928 / 18 Kasım 1520 -13 Nisan 1522 Tarihli)
- A-61 Numaralı Sicil (13 Cemâziyelâhir 958 - 13 Ramazan 958 ve 11 Rebiülevvel 963 - 1 Ramazan 963 / 18 Haziran 1551 - 14 Eylül 1551 ve 24 Ocak 1556 - 9 Temmuz 1556 Tarihli)
- B-03 Numaralı Sicil (1 Şaban 964 - 30 Zilkade 965 / 30 Mayıs 1557 - 13 Eylül 1558 Tarihli)
- B-04 Numaralı Sicil (19 Zilhicce 989 - 17 Şevval 990 / 14 Ocak 1582 - 14 Kasım 1582 Tarihli)
- B-18 Numaralı Sicil (21 Cemâziyelevvel 1008 - 29 Zilhicce 1009 / 9 Aralık 1599 - 1 Temmuz 1601 Tarihli)

Kitaplar, Tezler ve Makaleler:

- Akgündüz, Ahmet: "İcâreteyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2000, XXI, 389-391.
- , Ahmet: *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 3. bs., İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2013.
- , Ahmet: *Şeyhül-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları (Fetâvâ-yı Ebüssu'ûd Efendi)*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- Ali Haydar: *Deynin Sûret-i Edası ve İcârenin Ahad-ı Âkideynin Vefatı Hâlinde Adem-i İnfisâhı Hakkındaki Ahkâm*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1335.
- Aydın, M. Âkif: *Osmanlı Hukuku Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed: *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*, 6 c., Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007.
- Bardakoğlu, Ali: "İcâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2000, XXI, 379-388.
- Barkan, Ömer Lütfi: "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III, 5-6 (1966), 1-479.
- Berki, Ali Himmet: *Vakıflar*, İstanbul: Cihan Kitaphanesi, 1940.
- Beyaztaş, Murat: *İslam Hukukunda Vakıf Gayrimenkullerinin Kiraya Verilmesi Usulleri ve İcâreteyn*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, 8 c., İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1970.
- Cezîrî, Abdurrahman: *Kitabu'l-Fıkıh ala'l-Mezâhibi'l-Arba'a*, 5 c., Beyrut: Darü'l-Fikir, t.y.
- Cüzdan-ı Kavanîn-i Cedîde-i Osmaniyye: *Emvâl-ı Gayrimenkûle İntikalâtı Hakkında Kanun-ı Muvakkat*, Dersâadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1331.
- Demirtaş, H. Necati: *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları IV: Fetâvâ-yı Ebüssu'ûd Fâtih Nüshası*, 2 c., İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2020.

⁶⁸ Sicillerin aslına ulaşmak mümkün olmadığından <https://www.devletarsivleri.gov.tr> ve <http://isamveri.org> adreslerini kullanmak suretiyle seçilen sicillerin dijital kopyaları kullanılmıştır. Söz konusu siciller, Osmanlı Arşivinde Milli Kütüphane'nin tasnif numarası ve arşivin yaptığı yeni tasnif numarası ile kayıtlıyken İSAM'da Milli Kütüphane'nin tasnif numarası ile bulunmaktadır. Bu makalede Milli Kütüphane'nin tasnif numarası esas alınmıştır.

- Döndüren, Hamdi: *İslâm Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1998.
- Durmuş, Muhammed Emin: *Osmanlı Vakıf Hukukunda Mukâtaa*, İstanbul: İktisat Yayınları, 2021.
- Genç, Mehmet: “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, 42 (2014), 9-18.
- Genç, Mehmet ve Erol Özvar: *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, 2 c., İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006.
- Görmüş, Şakir vd.: *Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı*, 3. bs., İstanbul: TKBB Yayınları, 2021.
- Habib, Habibullah: *h.1008-1009/m.1599-1600 Tarihli B-18 Numaralı Bursa Şer‘iyye Sicilinin Tasnifi ve Fıkıh İlmi Açısından Tahlili*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Halebî, İbrahim: *Mülteka'l-ebhur*, 1. bs., 2 c., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahîm b. Muhammed el-Mısrî: *el-Bahru'r-Râ'ik Şerhu Kenzi'd-Dekâ'ik*, 1. bs., 7 c., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İlmiyye Salnamesi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.
- İpşirli, Mehmet: “Hıkr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1998, XVII, 525-526.
- Kâdîhan: *Fetâvâ Kâdîhan*, 3 c., Kahire: Muhammed Şahin Efendi, 1865.
- Kaya, Süleyman: *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Kayar, Mehmet Sedik: *İslam Hukukunda İcâre Akdi*, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kınalızâde, Ali Çelebi: *Risâletün Teteallaku bi-Ba'zı Ahkâmî'l-Vakf*, İstanbul: t.y., Süleymaniye Kütüphanesi.
- Köprülü, Bülent: “Evvelki Hukukumuzdaki Vakıf Nev‘iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII, 3-4 (1951), 685-716.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed: *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri (Fık-hun Hanefiyyun)*, 2. bs., Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2014.
- Mergînânî, Burhaneddin: *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedi*, 8 c., Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1417.
- Meşrebzâde, Mehmed Arif Efendi: *Câmiu'l-İcâreteyn*, İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1252.
- — —, Mehmed: *Câmiu'l-İcâreteyn*, haz. Süleyman Kaya vd., İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Molla Hüsrev: *Dürerü'l-Hükkâm fî-Şerhi Gururî'l-Ahkâm*, 3 c., İstanbul: Harf İlmi Araştırma ve Geliştirme Merkezi, 2022.
- Ömer Hilmi Efendi: *İthafü'l-Ahlâfî Ahkâmî'l-Evkaf*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1307.
- Öztürk, Nazif: *Menşei ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, 1. bs., Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.
- Pantık, Ramazan: “Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirme”, *Vakıflar Dergisi*, 48 (2017), 75-104.
- Pay, Salih: *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa: Eğitim-San Yayınları, 1996.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed: *el-Mebcut*, 30 c., İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983.
- Sıtkı: *Gedikler*, Dersâdet: Tanin Matbaası, 1325.
- Şükrü Efendi, Hafız Halil: *Ahkâmu'l-Evkaf*, İstanbul: Terakki Kütüphanesi, 1329.
- Tûrî, Muhammed b. Hüseyin b. Ali: *Tekmiletü el-Bahru'r-Râ'ik Şerhu Kenzi'd-Dâ'ik*, 2 c., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yıldız, Kenan: “Osmanlıda İcâreteynin Başlangıç Tarihi Meselesi: İlk Uygulamalara Dair Tespitler”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, V, 2 (2019), 25-46.

Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)*

*Kemankeş Kara Mustafa Pasha through the Eyes of
the Writers of the Period (1639-1644)*

ERSİN KIRCA**

öz

Kemankeş Kara Mustafa Paşa (ö. 1644), okuma yazma bilmemesine rağmen, XVII. yüzyılda iktidara gelen başarılı sadrazamlardan biridir. Koçi Bey'in tavsiyeleri ve Kemankeş Mustafa Paşa'nın yöneticiliği sayesinde, Sultan İbrahim'in saltanatının ilk dört yılında (1639-1644) sorunsuz bir devlet yönetimi sergilenmişti. Bu süreçte sikke tashihi yapılarak paranın ayarı düzeltilmesiyle paralel olarak ülkede ticaret canlanmış, gıda ve ihtiyaç maddelerinde bolluk yaşanmıştı. Ayrıca arazi tahriri yaptırılmış, kapıkulu askerlerinin sayısı azaltılmış, sarayın gereksiz masrafları kısılarak hazinenin gelirleri arttırmıştı. Kemankeş Mustafa Paşa bu başarılarına rağmen, devleti tek başına yönetme hususundaki aşırı kararlılığı, onu kendisine rakip olabilecek kişileri bir şekilde merkezden uzaklaştırma ya da hile ile öldürtme yoluna sevk etmiştir. Kendine rakip olarak gördüğü Silahdar Yusuf Paşa'ya karşı yeniçerileri el altından kışkırtma teşebbüsü ise onun idamına neden olmuştur. Onun ölümünden sonra 1656 yılına kadar devlet siyasi ve ekonomik bir kaosa sürüklenmiştir. Kemankeş Kara Mustafa Paşa hakkında daha önce yapılan çalışmalar daha çok Naîmâ ve Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiler ekseninde ele alınmıştır. Bu makalede *Anonim Osmanlı Vekayinamesi*, Abdurrahman Hibrî Efendi, Kâtib Çelebi, Evliya Çelebi, Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, Vecihî, Ahmed bin Yakub, Mehmed Halife, Solakzâde Mehmed Hemdemî, Naîmâ Mustafa Efendi gibi Osmanlı tarihçileri ile Habsburg Elçisi Rudolf Schmid'in anlatılarından yola çıkılarak Kemankeş Mustafa Paşa'nın icraatları ve kişiliği değerlendirilmiş, ayrıca bu yazarların görüşleri karşılaştırılmalı olarak ele alınmak suretiyle konuya yeni bir bakış açısı kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sultan İbrahim, Veziriazam, Cinci Hoca.

* Makale geliş tarihi: 13 Kasım 2023, kabul tarihi: 19 Aralık 2023, araştırma makalesi.

** Doç. Dr., [Kocaeli Üniversitesi](https://www.kocaeli.edu.tr/), Kocaeli/Türkiye, ersnrca@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

Although Kemankeş Kara Mustafa Pasha was illiterate, he was one of the successful grand viziers who came to power in the 17th century. Sultan Ibrahim (1640-1648) was a naive sultan with a weak personality who was influenced by his surroundings. Despite this, the state was managed well in the first four years of the Grand Viziership of Kemankeş Mustafa Pasha and the recommendations of Koçi Bey. Kemankeş Mustafa Pasha had the coinage corrected, which led to a recovery in the currency, which in turn led to a revival of trade in the country and an abundance of food and necessities in the cities. Mustafa Pasha also increased the revenues of the treasury by land registry. Despite these achievements, Mustafa Pasha's excessive determination to rule the state on his own led him to remove those who could be his rivals from the capital or to have them killed by deception. Kara Mustafa Pasha secretly provoked the Janissaries against Silahdar Yusuf Pasha, whom he saw as his rival, and this attempt led to his execution. After his death, the state was plunged into political and economic chaos until 1656. Previous studies about Kemankeş Kara Mustafa Pasha were discussed mostly on the basis of the information provided by Naima and Katib Çelebi. In this article, Kemankeş Mustafa Pasha's actions and personality will be evaluated based on the narratives of Ottoman historians such as *Anonymous Ottoman Vekayinamesi*, Abdurrahman Hibrî Efendi, Kâtib Çelebi, Evliya Çelebi, Topçular Katibi Abdülkadir Efendi, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, Vecihî, Ahmed bin Yakub, Mehmed Halife, Solakzâde Mehmed Hemdemi, Naîmâ Mustafa Efendi and Habsburg Ambassador Rudolf Schmid, and it is aimed to provide a new perspective on the subject by comparing the views of these writers.

Keywords: Kemankeş Kara Mustafa Pasha, Sultan İbrahim, Grand Vizier, Cinci Hodja.

Giriş: Mustafa Paşa'nın Sadareti ve İcraatları

KEMANKEŞ Kara Mustafa Paşa aslen Arnavut¹ olup Avlonya'da doğmuştu. Daha sonra İstanbul'a gelip Yeniçeri Ocağı'na girmiş, burada terfi ederek önce çorbacı, daha sonra kul kethüdası, sekbanbaşı ve nihayet Revan Seferi (1635) esnasında yeniçeri ağası oldu.² Ordu İstanbul'a döndükten sonra kapdan-ı deryalığa tayin olundu. Kara Mustafa Paşa bu memuriyetinde tersanede yapılan gereksiz masrafları ve nizamsızlıkları ortadan kaldırmış, her sene 40 kadirga için ocaklık tayin etmek gibi ıslahat hareketlerinde bulunmuş ve Akdeniz'de sefere çıkmıştı.³ Hatta veziriazamlığı döneminde 1643 Şubat'ında Siyavuş Paşa kapdan-ı deryalık görevinden alındıktan sonra yeni bir kapdan-ı derya tayin olunmayıp Kara Mustafa Paşa bir seneye yakın bir süre Tersane-i Âmire işlerini bizzat kendisi yürütmüştü.⁴

¹ Hammer, Mustafa Paşa'nın Macar asıllı olduğunu belirtirse de dönemin kaynakları Paşa'nın Arnavut olduğunu belirtirler. Bk. Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 5. Cilt, Üçdal Neşriyat, (yıl ve yer yazılmamış), s. 320.

² Abdülkadir Özcan, "Kemankeş Mustafa Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 25, 2022, s. 248.

³ Münir Aktepe, "Mustafa Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), s. 730. Ahmet Çoban, *Hadikatü'l-Vüzerâ Adlı Eserin Tenkitli Transkripsiyonu*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 69.

⁴ Uşşâkizâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik, Uşşâkizâde'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), s. 362.

Şubat 1637'de kaptanlığa ilaveten sadaret kaymakamlığına tayin olundu. Yine IV. Murad ile birlikte Bağdad Seferi'ne katıldı,⁵ bu sefer esnasında Tayyar Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine 24 Aralık 1638'de Bağdad'da veziriazam oldu.⁶ Osmanlı ordusu Bağdad'da iken zahire sıkıntısı yaşanmaya başlamıştı. Veziriazam Mustafa Paşa Musul ve Diyarbakır'dan zahire getirtilmek suretiyle bu sorunu çözmüş, ayrıca kuşatma esnasında yıkılmış olan Bağdad Kalesi'nin surları tamir ettirmişti.⁷ Bunlar sadaretindeki ilk icraatlarıdır.

Bağdad'ın fethinden sonra Safevi Devleti ile barış müzakerelerini yürütmekle görevlendirildi.⁸ Nihayet 17 Mayıs 1639 tarihinde Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın imzalanmasına muvaffak oldu.⁹ Sefer dönüşünde vardığı her menzilde bizzat halkın davalarını dinleyip adalet üzere kararlar verdi.¹⁰ Ahaliye zulmeden ya da hakkında şikâyet olan devlet görevlilerini cezalandırdı.¹¹ Mustafa Paşa'nın bu faaliyetleri, IV. Murad'ın sert ve baskıcı siyasetinin bir yansıması olarak görülebilir.

İstanbul'a döndükten sonra, hükümet işlerine müdahale eden, Musahib Silâhdar Mustafa Paşa ile arası açılmasına rağmen, IV. Murad'ın ölümüne kadar makamını korudu. Sultan İbrahim, uzun süre kafes hayatı yaşayarak tahta çıktığı için, devlet ricalini tanımıyordu. Hatta Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı ilk defa, Sultan IV. Murad'ın cesedini görmeye gittiği odanın kapısında görmüştü.¹² Bununla birlikte Sultan İbrahim, padişahlığı döneminde kendine Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murad'ı örnek almıştı.¹³ Hatta şehzadelerinden birinin ismini Murad

5 IV. Murad'ın Bağdad Seferi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Hibrî Efendi, *IV. Murad'ın Bağdad Seferi, Târih-i Feth-i Bağdad*, haz. Ahmet Üstüner, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021); Kadızâde Ahmed Çelebi, *Fetihnâme-i Bağdad, Mısırlı Bir Divan Çavuşunun Kaleminden IV. Murad'ın Bağdad Seferi*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, (İstanbul: Libra Kitap, 2021); Songül Çolak, *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi (1638)*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016); Özer Şenödeyici, Halil Sercan Koşık, "IV. Murad'ın Bağdad Seferi Hakkında Yazılmış Bir Kaside: Tulu'î'nin Pesendîde-nâme'si", *Asos Journal*, Sayı 2/1 (2014), s. 133-150.

6 Özcan, "Kemankeş Mustafa Paşa", 248; Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre devlet işlerine ciddi ve dürüst olan Mustafa Paşa, esasen Bayram Paşa'dan sonra sadarete getirilecekti, fakat Silahdar Mustafa Paşa'nın telkini ve Ruznâmeçi İbrahim Efendi'nin tavsiyesi üzerine Tayyar Mehmed Paşa sadarete getirilmişti. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, I. Kısım, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), s. 209.

7 Nermin Yıldırım, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad) Tahlil ve Metin*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 62-63. (Bundan sonraki dipnotlarda *Zafername* şeklinde yazılacaktır.); Na'îmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, III. Cilt, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 904;

8 Mustafa Paşa ile İran Elçisi Sarı Han arasında yapılan müzakereler için bk. Müteferrika Ahmed, *Târîhül-İhtimâm Bi-Fethi Dâri's-Selâm*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020), s. 110-117.

9 Abdülkadir Özcan, *IV. Murad Şarkın Sultanı*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2016), s. 159; İran ile yapılan Kasr-ı Şirin antlaşmasının tam metni için bk. BOA. İE.HR 1-18, Ayrıca bk. *Târih-i Na'îmâ*, III. Cilt, s. 927-928.

10 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, II. Cilt, haz. Ziya Yılmaz, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 125-127.

11 Mesela, Bağdad'dan ayrılıp Şehriban'a geldiğinde Mısır'ın Çerkes beylerinden Mustafa Bey ve bir kişi ekili alanlarda konakladığı için siyaseten idam edildi. Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandıktan sonra dönüş yolunda Semak isimle menzile gelindiğinde ahaliye zulmeden Antep Beyi Osman Paşa, hapsedilip malları müsadere olundu. Aynı şekilde Bağdad'ın fethi müjdesi için Eflak ve Boğdan'a giden veziriazam müteferrikabaşısı tekrar orduya geldi, fakat yollarda halka yaptığı zulümler nedeniyle ölüm cezasına çarptırıldı. *Târîh-i Na'îmâ*, III. Cilt, s. 905; 928, 929; *Zafername*, s. 64.

12 *Târîh-i Na'îmâ*, III. Cilt, s. 941.

13 Şule Arabacı, *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği (1640-1648)*, (Yüksek Lisans Tezi); Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 61.

koymuştu.¹⁴ Mehmed Halife'nin belirttiğine göre Kara Mustafa Paşa, IV. Murad'ın yakınları arasında ve diğer vezirler içinde mümtaz bir mevkide bulunduğu için o da Sultan Murad'ın idare ve tasarrufu üzere hareket edip nizam ve intizamdan ayrılmamıştı.¹⁵ Bu nedenle Sultan İbrahim tahta geçince, Mustafa Paşa'yı görevinde bırakmıştır.

Kemankeş Mustafa Paşa'nın veziriazamlık yaptığı dönemde devlet oldukça iyi yönetilmişti. Sultan İbrahim'in cülusundan kısa bir süre sonra Zilkade 1049'da (Şubat-Mart 1640) bütün eyaletlere adalet emri gönderilmişti.¹⁶ Kemankeş Mustafa Paşa, genellikle Divan-ı Hümayun'da devlet işlerini görür, bununla birlikte gerek Divan-ı Hümayun'da gerek kendi konağında halkın şikâyetlerini dinlerdi.¹⁷ Sadece üç ay divan toplantılarına katılamamıştı. Vezirler ve yeniçeriler Muharrem 1050 (Nisan/Mayıs 1640) tarihinde Galata'da Kürçükapısı yakınında gece vakti çıkan bir yangını söndürmek için gayret üzere iken, Kemankeş Mustafa Paşa girdiği bir dükkânın mahzeninde bulunan iki varil barutun ateş alması sonucu yaralanmış ve üç ay kadar hasta yatmıştı. Bu süreçte Divan-ı Hümayun toplantılarını Kaymakam Kenan Paşa yürütmüştü.¹⁸

Mustafa Paşa'nın önemli icraatlarından biri yeniçeri ve kapıkulu sipahilerinin sayısını azaltmasıdır. Buna göre 12 bin nefer sipahi ve 17 bin yeniçeri alıkoyup geri kalanını defterden ihraç etmek suretiyle¹⁹ maaş giderlerini azaltmıştı. Kapıkullarının ulufelerini zamanında saf altından seksen kuruş olarak verdirdi. Sultan İbrahim'in beş yıla yakın veziriazamı olduğu süre içinde maaşlardan artan 6 bin kese parayı hazineye teslim etmişti.²⁰ Mustafa Paşa ayrıca eyaletlerde tahrirler yaptırıp vergileri düzenli hâle getirdi. Para ayarını düzeltti; tezkire usulünü kaldırarak devlet gelir ve giderlerinde denge kurmaya çalıştı. Kemankeş'in bu faaliyetleri daha sonra Tarhuncu Ahmed Paşa (ö. 1653) bütçesine esas olmuştur. Narh meselesini de ele alan Mustafa Paşa alım satım fiyatlarını kontrol altına almış, tüccar ve esnafa ayarı düzgün para verildiğinden piyasada bolluk ve ucuzluk sağlanmıştır.²¹

¹⁴ Sultan İbrahim'in Murad isimli şehzadesi 1 Muharrem 1053'te (22 Mart 1643) dünyaya gelmiş, çok yaşamayarak 6 Zilkade 1053'te (16 Ocak 1644) vefat etmiştir. Bk. İbrahim Özgül, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648)*, (Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010, s. 354, 358 (Bundan sonra *Ravzatü'l-Ebrâr* şeklinde yazılacaktır.).

¹⁵ Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmânî*, haz. Ömer Karayumak, Tercüman 1001 Temel Eser, (Yer ve Yıl Yazılmamış), s. 41-42; Ertuğrul Oral, *Mehmed Halife Tarih-i Gilmanî*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2000, s. 15.

¹⁶ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1137.

¹⁷ “Veziriazam bir ferde zulmettirmezlerdi. Fukaranın ahvallerin ve şer' ile davaların Divan-ı Hümayun'da dinlerlerdi ve narhlarda takayyüd ederlerdi”. “İstanbul'da Veziriazam olan müdebbir Mustafa Paşa sadrda Müslümanların ve sair reaya ve fukaranın hizmeti ve ahvallerin dinleyip ahkâm-ı şer'iyeyi icra ederlerdi ve eşkıyaların hakkından gelirlerdi”. *Topçular Kâtibi*, s. 1138, 1140, 1142; *Zafername*, s. 77

¹⁸ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 348-349; *Vecihî Tarihi*, haz. Buğra Atsız, (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016), s. 47; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II. Cilt, haz. Zeynep Aycibin, (İstanbul: Çamlica Basım Yayın, 2016), s. 831; Na'imâ Tarihi'nde olay biraz daha farklı anlatılmaktadır. Buna göre 1050 Muharrem'inde Galata İskelesinde çıkan yangında, bir geminin barutuna ateş isabet edip, Veziriazam Mustafa Paşa'nın yüzünü yakmış ve paşa üç ay Divan toplantılarına katılamamıştır. Bkz. *Târih-i Na'imâ*, III. Cilt, s. 946.

¹⁹ *Fezleke*, II. Cilt, s. 829.

²⁰ Oral, *Tarih-i Gilmânî*, s. 16.

²¹ Özcan, “Kemankeş Mustafa Paşa”, s. 249.

Öte yandan Mustafa Paşa'nın yaptığı bu önemli ıslahatlar, birçok güçlü düşman edinmesine sebep oldu. Zira bunların hepsi ancak dirayet, zorlamalar ve nice özel şahsın çıkarlarına dokunularak gerçekleştirilebilecek tedbirlerdi. Mesela israf olduğu gerekçesi ile Saray-ı Âmire'nin birçok masrafını kılması Enderun-ı Hümayun hademesinin kendinden yüz çevirmesine neden olmuştu.²² Dolayısıyla saray efradı ve nüfuzlu kişiler, padişahın zayıf ve değişken kişiliğinden yararlanarak, Kara Mustafa Paşa aleyhinde kışkırtma ve iftiralarından geri kalmıyorlardı.²³

Mustafa Paşa, sadareti döneminde, Venediklilere tazminat borçlarını ödetmek ve kapitülasyonları yeniletmek gibi hizmetlerden başka, Azak Kalesi'nin istirdadını ve Lehistan ile barış imzalanmasını sağladı. Zitvatorok Antlaşması'nı 9 madde üzerine, yeniletti (1642). Bu arada Fransa ve İngiltere ile de eski ahidnâmelerin devamı kararlaştırıldı.²⁴

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın başarılı sadareti padişahın da halk tarafından âdil ve başarılı bir şekilde görülmesini sağlamıştır. Mustafa Paşa'dan sonra özellikle Salih Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa döneminde, gerek veziriazamlar, gerekse Cinci Hoca ve Şekerpare Hatun gibi kişiler padişahı para, hediye, kürk ve kadınlara alıştırarak, bu durum Sultan İbrahim'in halk nazarındaki imajını değiştireceği gibi tahttan indirilmesinde de etkili olacaktır.

Rakipleri ile Mücadelesi

Sultan İbrahim tahta çıktıktan sonra devletin bütün işlerini tamamen Kemankeş Mustafa Paşa'ya emanet etmişti. Bununla birlikte XVII. yüzyılda veziriazamların iktidarı, saray, asker ve ulemanın çok daha kolay müdahale edebileceği bir alan hâlini almıştı. Bunlar karşısında veziriazamlar iktidarlarını tesis edebilmek için ya zikredilen tüm iktidar hizipleriyle mücadele etmişler, ya bu kişilere boyun eğip iktidar paylaşımında iş birliğine gitmişler ya da görevlerinden ayrılmışlardı.²⁵

Kemankeş Mustafa Paşa, prensip olarak üst düzey devlet yönetiminde otorite çatışmasına karşıydı. Padişah ile veziriazam haricinde başka kişilerin etkili olmasını ya da araya girmesini istemiyordu. Onun bu tavrı Sultan IV. Murad döneminde İstanbul kaymakamı iken de bu şekilde idi. *Naîmâ Târihi*'ndeki anlatıya göre Bayram Paşa veziriazam iken, Silahdar Mustafa Paşa'ya müdara eder, padişaha her ne telhis yazarsa aynısını Silahdar Paşa'ya da yazardı. Silahdar Paşa da Bayram Paşa'ya taraftarlık gösterip, arz ettiği konuların uygulanması için çaba gösterirdi. Tayyar Mehmed Paşa (ö. 1638) veziriazam olunca Kemankeş Mustafa Paşa İstanbul kaymakamı olmuştu. Fakat o Silahdar'a iltifat etmeyip her maddeyi sadece padişaha yazıyordu. Bu durumu padişaha şöyle arz etmişti: “Eğer Silahdar kulunun senin

²² *Târih-i Na'îmâ*, s. IV. Cilt, s. 982.

²³ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 4, çev. Nilüfer Epçeli, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), s. 373.

²⁴ Aktepe, “Mustafa Paşa”, s. 731.

²⁵ Volkan Çeribaş, “Sultan İbrahim Döneminde Sadaretin İki Farklı Yüzü: Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa”, *OTAM*, Sayı 51, (2022), s. 101.

saltanatına ortaklığı varsa bana bildir o hâlde ona da aynı şekilde yazayım. Aksi takdirde benimle padişah arasındaki esrara Silahdar veya başkası vâkıf olmamalıdır, eğer öyle olursa ben vezaret ve hükûmet edemem”.²⁶

Kemankeş Mustafa Paşa, Sultan İbrahim döneminde de bizzat iktidar hizipleri ile mücadele etmeyi tercih etmişti. Öncelikle Kösem Sultan (ö. 1651) ve saray kadınlarının müdahalesini engellemiştir. Habsburg elçisi olarak 1629-1643 yılları arasında İstanbul'da bulunan Rudolf Schmid'e göre, başlarda Valide Kösem Sultan, Mustafa Paşa'yı yönetmeye çalışmıştı. Ancak bunu başaramayınca geri çekilmiş, veziriazama olan garazını gizlemek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte kadınsı tutkusu, düşmanlığı ve kiniyle onu azlettirmeye çalışmış, fakat veziriazam gösterişli harcamalar ve hediyelerle durumu kurtarmıştı.²⁷ Venedik Elçisi Alvisi Contarini'ye göre, Kösem Sultan, İbrahim döneminde daha çok itibar görüyordu ve saray içindeki işlerin başında idi. Mustafa Paşa ise saray dışındaki işlerin başındaydı. Bu ikisi sık sık karşı karşıya geldiklerinde birbirlerinden gocunuyorlardı. Uyum içinde görünmelerine rağmen aslında her ikisi de gizliden gizliye birbirinin kuyusunu kazıyordu.²⁸

Padişahın evli olan üç kız kardeşi ki bunlardan biri bostancıbaşı iken Mısır beylerbeyiliği ile merkezden uzaklaştırılan Nakkaş Mustafa Paşa'nın²⁹ eşi Hanzaide Sultan; diğerleri ise Ayşe Sultan ve Fatma Sultan'dı.³⁰ Schmid'in güvenilir bir kaynaktan aktardığına göre, bu üç kız kardeş padişahın huzuruna çıkararak Mısır'a gönderilmiş olan Mustafa Paşa'nın dönmesi için padişaha yalvarmışlar ve onu “zalim ve kibirli Arnavut veziriazama” ezdirmemesi için ricada bulunmuşlardı. Bu üç kız kardeş on dört gün boyunca sarayda anneleri Kösem Sultan'ın arkasında kalıp “içeriden vezire yüklenmişler”, bu sırada sultanları kullanan birkaç paşa büyük ümitlerle beklemişti. Fakat Sultan İbrahim kız kardeşlerinin isteğini kabul etmediği gibi onları saraydan uzaklaştırmıştı.³¹ Schmid sultanları kullanan paşaların kimler olduğunu belirtmemiştir. Fakat onun bu anlatısından, saray kadınları ve paşalardan oluşan bir hizbin Kemankeş Mustafa Paşa aleyhinde faaliyette bulduklarını, fakat veziriazamın henüz padişah üzerinde nüfuzunun sağlam olduğunu anlamaktayız.

Mustafa Paşa, saf bir kişiliğe sahip olan padişah üzerinde başka kişilerin etki etmesini ve devlet işlerine karışmalarını istemiyordu. Kendisi ilk üç yıl Sultan İbrahim üzerinde büyük nüfuz sağlamıştı. Schmid bu durumla ilgili gözlemlerini şöyle anlatır:

²⁶ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 984.

²⁷ Hüseyin Onur Ercan, *Osmanlı-Habsburg Diplomasisi: Rudolf Schmid'in Nihâî Raporunun Türkçeye Çevirisi ve Otuz Yıl Savaşları ile İlişkisi (1629-1643)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 84-85. (Bundan sonra *Schmid'in Raporu* şeklinde yazılacaktır).

²⁸ Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar*, 4. Baskı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 333.

²⁹ Nakkaş Mustafa Paşa, 14 Ağustos 1640 tarihinde Mısır Beylerbeyiliğine tayin olunmuş, fakat 1640 Eylül ayından sonra İstanbul'dan hareket etmiştir. Bkz. *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1144; 1146.

³⁰ Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 328.

³¹ *Schmid'in Raporu*, s. 84-85.

*Sultan İbrahim ata bindiğinde ya da huzura kabullerde cesur görünür fakat veziriazam ona daima nasıl davranması gerektiğini söyler. Diğer vezirler ve beylerbeyiler padişaha gizli bir haber verse bunu saklamayıp verilen bilgiyi ve kimin söylediğini lalaya (veziriazama) anlatır. Bu nedenle şimdi herkes susup şimdiki Türk vezirini amel ettiği üzere bırakmaktadır. Neredeyse her şey vezirin elindedir.*³²

*Mustafa Paşa'nın, ilk faaliyeti kayzeri (padişahı) büsbütün yanına çekip sultanın nezdinde rakibini bertaraf edip Kapı'dan hatta tamamen uzaklara gönderilmesini sağlayıp imparatorluktaki idareciliğini uzun yıllarca veya hayatı boyunca sağlamlaştırmak oldu. Vezir fırsatları isabetle elinde tuttuğu gibi ustaca onları kullanmasını da bildi ve bundan böyle serveti tüm tasarımlarını gerçekleştirmeye yardımcı oldu. Yeni kayzeri at binmede, cirit oynamada, ok atmada ve Türk beylerinin diğer alıştırmalarında tedaris etmeye başladı. Sultani her sabah bizzat ata bindirip ona ilerlemesinde yardımcı oldu. Onu o kadar yeniden şekillendirip övdü ki ve o kadar vezire bağımlı hâle getirdi ki, lalası yapamayacağı seviyesine kadar. Sultanın çevresindekiler de sırf vezire tâbi olmalı ve kayzerden ziyade ondan korkmalıydı. Yani rakipleri bertaraf edilmiş oldu, artık sultanlardan başka kimse vezire teklifte bulunamazdı. Sultan için bahçede sıkça ziyafet tertipleyip ona orada zengin beceri ve kıyafetli genç ve güzel kızlarla veya bunun yerine pek süslenmiş güzel atla ihtiramda bulunurdu. Benzeri armağanlarla efendisinde kimenin sahip olmadığı sevgi ve merhamete yaklaştı.*³³

Schmid'in yukarıdaki söyledikleri biraz abartılı olmakla birlikte Sultan İbrahim'in saltanatının ilk üç yılında Kemankeş Mustafa Paşa'nın padişah üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. Fakat padişah tamamen Mustafa Paşa'nın etkisi altında değildi. Sultan İbrahim'in hatt-ı hümayunları incelendiğinde, padişah birçok konuda danışmanı Koçi Bey'in tavsiyelerine göre hareket ettiği anlaşılmaktadır. Veziriazamla ilişkilerini dahi Koçi Bey'in tavsiyeleri doğrultusunda yürütüyordu,³⁴ hatta aşağıda görüleceği üzere arazi tahriri ve sikke tashihi yapılması hususları Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e sunduğu layihada yer almaktaydı.

Silahdar Mustafa Paşa Meselesi

Kemankeş Mustafa Paşa devlet yönetiminde kendisine ortak olacak kişileri ya çeşitli görevlerle merkezden uzaklaştırmış ya da padişahı ikna ederek onları siyaseten katlettirmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri Silahdar Mustafa Paşa olayıdır. Kemankeş Mustafa Paşa, IV. Murad zamanında ordunun tevecühünü kazanmış olan Kapdan-ı Derya Silahdar Mustafa Paşa'yı devlet yönetiminde kendine rakip olarak görmekte, onun gücünden çekinmekte idi. Fransız Seyyah Du Loir'in anlatısına göre, Sultan IV. Murad çok sevdiği musahibi Silahdar Mustafa Paşa'nın

³² Schmid'in Raporu, s. 84; Schmid'in Sultan İbrahim ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa hakkında verdiği bilgiler için ayrıca bk. Hüseyin Onur Ercan, "Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Payitahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporu Işığında Sultan İbrahim Han ve Veziriazam Kemankeş Mustafa Paşa (1640-1643)", *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, (İstanbul: Osamer, 2016), s. 43-56.

³³ Schmid'in Raporu, s. 87.

³⁴ Koçi Bey padişaha yazdığı bir arzında şöyle diyordu: "Benim saadetli hünkarım, (vezir kulunuza) kâh lütufla kâh kahırla söyleyin ki, ne lütfunuzdan ümidin kessin ve ne kahrınızdan emin olsun, (...) bir tarikle yüzüne gülmek gerektir, böyle olunca haddinden tecavüz etmez, hizmetinde istikamet eder. Her zaman emin olsa veyahut her zaman korksa iyi değildir". BOA. TSMA.E, 881-74. Sultan İbrahim'in, Koçi Bey'in öğretisi doğrultusunda Kemankeş Mustafa Paşa'ya yazdığı hatt-ı hümayunlar için bk. Arabacı, *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği*, s. 53-59.

kendisinden sonra Osmanlı tahtına geçmesini istiyordu. Kemankeş Mustafa Paşa, IV. Murad'ın Musahib Silahdar Mustafa Paşa lehinde bir takım niyetler beslemesinden şikâyetçi idi ve Musahib Mustafa Paşa'yı en büyük düşmanı olarak görüyordu.³⁵ Kemankeş Mustafa Paşa, muhtemelen IV. Murad'ın gözdesi olan bu paşanın, IV. Murad'ı örnek alan Sultan İbrahim'in de gözdesi olmasını istemiyordu. Esasen bu çekincesinde haksız da sayılmazdı. Çünkü 1644 yılına gelindiğinde Sultan İbrahim, tıpkı IV. Murad'ın Silahdar Mustafa Paşa'sı gibi bir silahdar-musahibe sahip olmak isteyecek ve Rikabdar Yusuf Ağa'yı kendisine silahdar yapacaktır.

IV. Murad, Silahdar Mustafa Paşa'ya 80 bin kuruşluk Kıbrıs gelirini bağışlamıştı. O, bu serveti dilediği kişilere hediye olarak harcamaktaydı. Esasen adı geçen Kıbrıs geliri daha önceden kapıkullarının mevaciplerinin ödenmesi için kullanılıyordu. Bu tür gelirlerin kişilerin zimmetine geçirilmesi ile devlet hazinesi yağmalanıyordu. Kemankeş Mustafa Paşa, bütün sadareti boyunca, hazineyi bu şekilde yağmalayan kişilerle mücadele etmiştir. Onun öldürülmesinden sonra padişahın etrafında toplanan Cinci Hoca, Hezarpare Ahmed Paşa, Şekerpare Hatun ve saray kadınları gibi kişi ve zümreler padişahı rüşvet ve samur kürklere alıştırarak, yüksek gelirleri kendilerine bağlayacaktır.

Kemankeş Mustafa Paşa, Silahdar Mustafa Paşa'yı önce hapsedirip gelirinin bir kısmına (50 bin kuruş) el koymuştu.³⁶ Bu para karşılığında onu önce Budin'e daha sonra da Rumeli valiliğine tayin ederek İstanbul'dan ayrılmasını sağladı. Fakat bu bir hile idi, Silahdar Mustafa Paşa Rumeli'deki görevine başlamadan yeni bir fermanla dağlık bir bölge olan Tımışvar'a tayin olundu. Bu şekilde merkezden uzaklaştırıldı.³⁷

Silahdar Mustafa Paşa boş durmayıp Tımışvar'dan kurtulup İstanbul'a gelmek için Enderun-ı Hümayun'a gizlice mektuplar gönderiyordu.³⁸ Sultan IV. Murad, hayatta iken kızı Kaya Sultan'ı Silahdar Mustafa Paşa'ya namzet etmişti. Valide Kösem Sultan hâlâ gözde olarak tuttuğu Silahdar Mustafa Paşa'yı, tekrar "Kapı"ya döndürmek için IV. Murad'ın kızıyla evlendirmek istiyordu.³⁹ Kaya Sultan'ın kethüdası Mevkufatçı Mehmed Efendi, Kösem Sultan'ın da onayıyla Kaya Sultan'ın⁴⁰ Silahdar Mustafa Paşa ile evlendirilmesi için Sultan İbrahim'e durumu arz ettiğinde, Sultan İbrahim, her hususta olduğu gibi, bu hususu da Veziriazam Mustafa Paşa'ya danışmıştı.

Damat vezirler, genellikle makamını ona borçlu olduklarından, valide sultanla daha iyi geçinebiliyorlardı.⁴¹ Ayrıca saraya damat olmak devlet işlerine daha fazla

³⁵ Du Loir, *IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları, Du Loir Seyahatnamesi*, çev. Mustafa Daş, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), s. 92-96.

³⁶ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 956; *Schmid'in Raporu*, s. 87.

³⁷ *Fezleke*, II. Cilt, s. 480; *Topçular Kâtibi*, cilt II, s. 1136; *Vecihî Tarihi*, s. 46.

³⁸ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 985.

³⁹ *Schmid'in Raporu*, s. 87.

⁴⁰ Kaya Sultan 28 Muharrem 1053 (18 Nisan 1643) te Şam Beylerbeyi Ahmed Paşa ile evlendirilmiştir. Bk. *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1171.

⁴¹ Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 328-329.

müdahale etmek ileride kaymakam hatta sadrazam olmak için avantajlı bir konumdu. Kemankeş Mustafa Paşa daha önce Hanzade Sultan'ın kocası Bostancıbaşı Nakkaş Mustafa Paşa'yı da muhtemelen bu çekincelerle Mısır'a göndermişti. Aynı nedenlerden dolayı Silahdar Mustafa Paşa'nın saraya damat olmasına sıcak bakmıyordu.

Kemankeş Mustafa Paşa, Silahdar Mustafa Paşa'nın IV. Murad zamanında devlet işlerine müdahale edip rüşvet aldığını, devlet işlerinde zıt fikirlerin fitne ve fesada yol açacağını, Silahdar Mustafa Paşa hayatta olduğu sürece kısa görüşlü kişilerin fitne ve fesat çıkarmaya devam edeceğini belirterek, Silahdar Mustafa Paşa'nın idamı için Kösem Sultan'ın haberi yok iken⁴² padişahı ikna etti.⁴³ Silahdar Mustafa Paşa Nisan 1642'de Tımsıvar Kalesi'nde birkaç gün hapsedildikten sonra, Edirne Bostancıbaşısı Bestan Ağa tarafından⁴⁴ katledildi.⁴⁵ Bütün metrukatı ve sarayı mühürlendi, muhallefatı müsadere olundu.⁴⁶ Kara Mustafa Paşa, Silahdar Mustafa Paşa'yı bu şekilde öldürtmekle Kösem Sultan'ın düşmanlığını kazanmış oldu.⁴⁷

Kemankeş Mustafa Paşa aynı şekilde 1641 yılında IV. Murad'ın gözdelelerinden olan Emirgüneoğlu Yusuf'un padişahın fermanı ile katledilmesini sağlamıştı.⁴⁸ Emirgüneoğlu'na Sultan IV. Murad zamanında gümrükten 288 bin akçe gelir bağlanmış, ayrıca bugünkü Emirgan Korusu haricinde Kağıthane'de bir çiftlik, Ahırkapı'da da bir saray verilmişti.⁴⁹ Emirgüneoğlu Yusuf katledildikten sonra, IV. Murad tarafından ona bağışlanmış olan eskiden Feridun Bahçesi isimli bahçe (Emirgan Korusu) Sultan İbrahim tarafından Kemankeş Mustafa Paşa'ya verilmişti. Kemankeş Mustafa Paşa o bahçede Sultan İbrahim'e büyük bir ziyafet tertip etmiş, padişaha ve yakınlarına hediyeler vermişti.⁵⁰

Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa ile Zülfikar Paşa'nın Katli

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadaretinin dönüm noktası Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa olayıdır. Kara Mustafa Paşa bundan

⁴² Ramazan Aktemür, *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi (H. 1058-1106/M. 1648-1694) Metin ve Değerlendirme*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 84.

⁴³ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 957.

⁴⁴ Muhittin Aykun, *Abdurrahman Hibri Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004, s. 105.

⁴⁵ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 351; Silahdar Mustafa Paşa, IV. Murad zamanında haksız yere Tabanıbüyük Mehmed Paşa ve birkaç kişinin katline neden olmuştu. Na'imâ Mustafa Efendi, bundan dolayı onun ölümünün adaletin bir tecellisi olduğunu; diğer taraftan Kemankeş Mustafa Paşa'nın da sadreti ve başını kaybetme korkusundan dolayı Silahdar Mustafa Paşa'yı öldürttüğünü belirtir. Bk. *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 958, 985.

⁴⁶ *Vecihî Tarihi*, s. 48; *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1162.

⁴⁷ *Uzunçarşılı*, a.g.e., s. 210.; Kösem Sultan'ın sonraki süreçte Kara Mustafa Paşa'nın öldürülmesinde rolü olduğu iddia edilmektedir. Bk. Özlem Kumrular, *Kösem Sultan, İktidar, Hırs, Entrika*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2015), s. 211.

⁴⁸ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1158; "Ol fakir, zaman kaybetmeksizin vezirin kötü tedbiri ile katlolundu". Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Solakzâde Tarihi*, sad. Vahit Çabuk, (İstanbul: İBB Kültür Aş. Yayınları, 2016), s. 846.

⁴⁹ Salih Tosundur, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Sadrazamlığı*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 39.

⁵⁰ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 958.

önceki başarılı icraatları ile adından “müdebbir” bir sadrazam olarak söz ettirmiş iken, Nasuh Paşazâde'nin ve ardından Zülfikar Paşa'nın haksız yere öldürülmesi, son olarak da Silahdar Yusuf Ağa'nın azli için yeniçerileri kışkırtmaya çalışması onun sonunu hazırlamıştır.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Halep Valisi Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa'yı kendine rakip olarak görmüş bu nedenle onu Halep valiliğinden azlederek yerine Mirahur Siyavuş Paşa'yı atamıştı. Bu şekilde başka bir rakibi olabilecek Siyavuş Paşa'yı da merkezden uzaklaştırmış oluyordu. Hüseyin Paşa Halep eyaletine tayin olunması karşılığında hazineye 60 bin akçe ödemişti ve henüz bu parayı tahsil edememişti. Bu nedenle Halep'ten ayrılmadı. Bunun üzerine Kemankeş Mustafa Paşa, Hüseyin Paşa'yı Sivas valiliğine tayin etti. Hüseyin Paşa Sivas'a geldiğinde öldürülmesi için Sivas Beylerbeyi Kör Hazinedar İbrahim Paşa'ya gizlice haber gönderilmişti. Nasuh Paşazâde Sivas önlerine geldiğinde İbrahim Paşa'nın ordusu ile karşılaşmış onu mağlup ettikten sonra adalet isteği ile İstanbul'a doğru hareket etmişti. Onun bu hareketi padişaha karşı isyan olarak lanse edilmiş ve katli için ferman alınmıştı.⁵¹

Nasuh Paşazâde Anadolu Beylerbeyi Osman Paşa'nın ordusunu İzmit'te bozguna uğratarak Üsküdar'da Seyran Tepesi isimle yere gelmişti.⁵² Veziriazamın rakipleri, Nasuh Paşazâde'ye el altından gönderdikleri mektuplarla onu tahrik etmekteydi.

Nasuh Paşazâde Seyran Tepesi isimli yere geldikten sonra padişahın ordusu ile savaşmayarak oğlu ve on kadar adamıyla birlikte bir kayığa binerek Rusçuk tarafına geçtikten kısa bir süre sonra yakalandı, yanında olanların kimi öldürülüp kimi dağıtıldı. Hüseyin Paşa bir rivayete göre İstanbul'a getirilip, bizzat veziriazamın gözü önünde işkence yapılarak can düşmanı elinde öldürüldü, başı Topkapı Sarayı kapısı önünde teşhir edildi, oğlu serbest bırakıldı.⁵³

Vecihî Tarihi'nde bu olay biraz daha farklı anlatılır. Halep valisi olan Nasuh Paşazâde kendi başına buyruk davranmakta hatta kendi adına tuğra çekmektedir, Üsküdar Bulgurlu tarafında iki ordu karşılaştığında, Nasuh Paşazâde başarı kazanamayacağını anlayınca birkaç güvenilir adamıyla firar etti. Daha sonra Rusçuk'ta yakalanıp katledildi.⁵⁴ Abdurrahman Hibrî'nin anlatısına göre Hüseyin Paşa Rusçuk'ta Üçtepe isimli dağlık mevkiye yakalandıktan sonra İstanbul'a getirilirken Bergut kasabasında katledilmiştir.⁵⁵

Solakzâde'ye göre, Kemankeş Mustafa Paşa, ordusuyla Üsküdar'a gelmiş olan Nasuh Paşazâde'yi Rumeli beylerbeyliği teklifi ile kandırmış, onu bu şekilde ordusunu bırakıp Rumeli'ye geçmeye ikna etmiş, daha sonra sözünde durmayıp hile ile öldürtmüştür. Mustafa Paşa ile aralarında nifak bulunan Cinci Hoca'nın bu olayı

⁵¹ *Fezleke*, II. Cilt, s. 837.

⁵² *Fezleke*, II. Cilt, s. 838.

⁵³ *Fezleke*, II. Cilt, s. 837-839.; *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1172. *Ravzatü'l-Ebrâr*'da da olay aynı şekilde anlatılmıştır. Bk. *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 354-356; *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 963-968.

⁵⁴ *Vecihî Tarihi*, s. 50.

⁵⁵ *Defter-i Ahbâr*, s. 105.

aslını padişaha “gammazlaması” Mustafa Paşa'nın gözden düşmesi ve idamında etkili olmuştur.⁵⁶ Netice itibarı ile Nasuh Paşazâde olayı halkın Kemankeş Mustafa Paşa'dan yüz çevirmesine ve nefret etmesine neden olmuştur. Kâtib Çelebi'nin ifadesiyle bu olay Rebiülahir ayında idi. Mustafa Paşa dahi senenin sonunu görememiştir.⁵⁷

Kara Mustafa Paşa Nasuh Paşazâde'nin idamıyla kendisi ve iktidarı için tehlikeli olmaya başlayan bir rakibini daha padişah üzerindeki nüfuzunu ve hâkimiyetini de kullanarak bertaraf etmiş oldu.⁵⁸ Solakzâde'ye göre Nasuh Paşazâde'nin ortadan kaldırılmasından sonra Mustafa Paşa'nın artık hiçbir şeyden korkusu kalmamış, gurura kapılmış, devlete tamamıyla malik olduğunu sanmıştı. Padişah bir şey murat ettiğinde padişahı başka yöne sevk ediyordu. Buna karşılık Cinci Hoca padişahı aşırı yoldan çıkarmıştı.⁵⁹

Schmid'in ifadeleri de Solakzâde'yi teyit eder niteliktedir. Schmid Nasuh Paşazâde'nin katlinden sonra Kemankeş Mustafa Paşa'nın gücünün çok arttığını, buna karşılık padişaha yakın kişileri uzaklaştırma çabasının pek bilgece olmadığını bu nedenle saray halkı, askeriye, ulema ve halk ile arasının açıldığını ifade etmektedir:

Bu hüküm süren otorite geniş mecralara ulaştı ama sınır tanımazlığı, ifrata kaçması, kendisini ve yakınlarını terakki ettirmesi, zenginleşip sultanın en düşükten en yüksek olanına kadar tüm zabitlerinin tavsiyesine pek kulak asmadan onları geri planda tutmak istemesi bilgece değildir. Bu sayede sultanın saray halkı, askeriye, ulema (bunlar hukukçu ve yazı üstatlarıdır) ve de tüm halk ile arası açıldı. Ara sıra kendisinde görülen fazlaca fena mizah bir çibana dönüşüp öngörülmez biçimde vezîriâzamın iktidarını ve kellesini almaya sebep olabilirdi.⁶⁰

Schmid'in en son cümledeki öngörüsü, Schmid İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, 31 Ocak 1644 yılında gerçekleşecektir.

Kara Mustafa Paşa Nasuh Paşazâde'nin katli ile yetinmeyip, ardından onun taraftarı olan Zülfikar Paşa'yı da hile ile katletti. Nasuh Paşazâde taraftarı olan Safed sancağından azledilen Zülfikar Paşa İstanbul'a gelmeyip Konya tarafında ikamet etmekte iken kendisine Kıbrıs eyaleti verilip, bin kadar adamıyla Kıbrıs'a geçtiğinde, Kıbrıs ahalisine gönderilen emirle, Paşa'nın şehre girmesi engellendi, ardından Kaptan Piyale Paşa donanma ile vardığında Cemaziyelahir 1053 / Ağustos-Eylül 1643 tarihinde Zülfikar Paşa katledildi.⁶¹

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın rakiplerini ve düşmanlarını hile ile ortadan kaldırdığı ya da bir memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırdığı anlaşılmaktadır. Önce Nasuh Paşazâde'yi Sivas beylerbeyi tayin ettirip, askerleri ile Sivas'a geldiğinde

⁵⁶ Solakzâde Tarihi, s. 848-849.

⁵⁷ Fezleke, II. Cilt, s. 839; Kemankeş Mustafa Paşa'nın Nasuh Paşazâdeyi öldürtmesi “halka gayet giran geldi”. Bk. Anonim Osmanlı Vekayinâmesi, s. 85.

⁵⁸ Tosundur, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Sadrazamlığı, s. 49.

⁵⁹ Solakzâde Tarihi, s. 849.

⁶⁰ Schmid'in Raporu, s. 89

⁶¹ Fezleke, II. Cilt, s. 840; Ravzatü'l-Ebrâr'da ayrıntıları aynı şekilde anlatılan Zülfikar Paşa'nın ölümü Cemaziyevvel 1053 olarak kaydedilmiştir. Bk. Ravzatü'l-Ebrâr, s. 356-357.

Sivas'ta valiye onu ortadan kaldırması için talimat göndermişti. Aynı şekilde Zül-fikar Paşa'yı Kıbrıs'a tayin edip, oraya geldiğinde öldürülmesi için halka ve Piyale Paşa'ya emir gönderilmiştir. Daha önce belirtildiği üzere IV. Murad'ın gözdesi Kapdan-ı Derya Silahdar Mustafa Paşa'yı Tımsıvar valiliği ile merkezden uzaklaştırmıştı.⁶² Schmid'in anlattığına göre padişaha fazla karıştığı için Mirahur Siyavuş Paşa'yı, Nasuh Paşazâde'nin yerine Halep valiliğine tayin ederek merkezden uzaklaştırmıştı.⁶³ Daha önce Azak Seferi'ne başbuğ tayin olunarak kalenin ele geçirilmesini sağlayan⁶⁴ Civan Kapıcıbaşı Mehmed Paşa, halkın teveccüh göstermesi ve paşanın ikbalinin parlak olduğunun anlaşılması üzerine Ağustos 1643'te Şam valiliğine tayin olunmuştur.⁶⁵ Aynı şekilde, Damat Nakkaş Mustafa Paşa'yı Mısır'a göndererek merkezden uzaklaştırmıştı.

Silahdar Yusuf Paşa ve Cinci Hoca ile Mücadelesi ve Ölümü

Kemankeş Mustafa Paşa sadaretinin ilk yıllarında padişahın kendisine duyduğu güven ve vermiş olduğu yetki ile istiklal üzere devleti yönetmekteydi. Fakat daha sonraki yıllarda padişah üzerinde başka kişiler de etkili olmaya başlamıştır. Bunlardan birisi Cinci Hoca lakaplı Safranbolulu Hüseyin Efendi idi. Sultan İbrahim uzun süre kafes hayatı yaşamasından dolayı ağrı, kalp sıkıntısı ve çarpıntısı (renc-i hafakan), melankoli (mâlihülyâ, kubude) olarak tarif edilen bazı hastalıklardan muzdarip idi.⁶⁶ Padişahın hastalıklarının tedavisi için saraya tabipler ve hocalar davet ediliyordu.⁶⁷ Bunlardan birisi de Hüseyin Efendi idi. Hüseyin Efendi padişaha “sürh-bâd” ve “gencü'l-arş” duasını okuyunca padişah düzeldi ve Hüseyin Efendi Cinci Hoca adıyla ünlü oldu.⁶⁸ Bundan sonra İbrahim Paşa Medresesi müderrisi ve altı ay sonra da Galata kadısı oldu. Bu süreçte padişahın yakınları arasında yer almaya ve padişahı yoldan çıkarmaya başladı.⁶⁹

Esasen Cinci Hoca'nın padişah üzerinde nüfuzunu genişletmesi Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra olacaktır. Mehmed Halife'nin anlattıklarına göre, Cinci Hoca Kemankeş Kara Mustafa Paşa'dan çekindiği için onun vezirliği döneminde faaliyette değildi. Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra padişahın yakınlığını kazanarak büyük bir mertebeye ulaştı.⁷⁰ Bununla birlikte Cinci Hoca'nın Silahdar Yusuf Ağa ile ittifak yaptığı ve her ikisinin Kara Mustafa Paşa aleyhinde padişahı

⁶² Mustafa Paşa İstanbul'dan ayrılırken Budin Beylerbeyiliğine tayin olunmuştu, o yolda iken önce Rumeli eyaleti, daha sonra karar değiştirilerek Tımsıvar eyaletine tayin olundu. *Fezleke*, II. Cilt, s. 480; *Topçular Kâtibi*, cilt II, s. 1136.

⁶³ *Schmid'in Raporu*, s. 89.

⁶⁴ *Defter-i Ahbâr*, s. 96.

⁶⁵ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1174.

⁶⁶ *Ahmed bin Ya'kûb Tarihi*, haz. Buğra Atsız, (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016), s. 33

⁶⁷ Sultan İbrahim'in psikolojik durumu ve hastalığa ile geniş bilgi için bk. Arabacı, *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği*, s. 34-43.

⁶⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap I. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 232.

⁶⁹ *Ahmed bin Ya'kûb Tarihi*, s. 33

⁷⁰ *Oral, Tarih-i Gilmanî*, s. 17.

tahrik ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Solakzâde, Mustafa Paşa'nın Cinci Hoca ile arasında nifak bulunduğunu, Cinci Hoca'nın fırsat düşürüp, Mustafa Paşa'nın Nasuh Paşazâde'yi gadr ile öldürdüğünü padişaha gammazladığını, bunun üzerine Mustafa Paşa'nın katli için ferman çıktığını belirtir.⁷¹ Kâtib Çelebi de Silahdar Yusuf Ağa Cinci Hoca ile ittifak edip veziriazama muhalefet ettiklerini belirtmektedir.⁷² Vecihî, Cinci Hoca'nın rikabdarı Yusuf Ağa'ya vezirlik verilerek Silahdar Paşa unvanını aldığını, Cinci Hoca'nın padişahı mansıpları rüşvet olarak vermeye ikna ettiğini, Kemankeş Mustafa Paşa'nın buna itiraz edip iki defa vezaret mührünü geri verip azlını rica etmesine rağmen kabul olunmadığını, nihayet Cinci Hoca'nın iftiralari sonucunda Kemankeş Mustafa Paşa'nın 31 Ocak 1644'te idam edildiğini belirtir.⁷³ Naîmâ'nın anlatısına göre, Cinci Hoca ile Yusuf Paşa ikilisi veziriazamın yaptığı her icraatı gizlice ve çirkin bir şekilde padişaha haber verip rakiplik yapmaya başlamışlardı. Kara Mustafa Paşa istiklaline mâni olan bu durumdan kurtulmak için yeniçerileri harekete geçirmeye karar vermiştir.⁷⁴

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın bir diğer rakibi Silahdar Yusuf Paşa idi. Sultan İbrahim, yukarıda da değindiğimiz üzere IV. Murad'ı kendisine örnek almıştı. IV. Murad'ın musahibi Silahdar Mustafa Paşa gibi kendisinin de bir musahibi olmasını arzu etti. 10 Şevval 1053'te (22 Aralık 1643) Rikabdar Yusuf Ağa'ya önce vezirlik ve bir iki gün sonra da silahdarlık ihsan olundu.⁷⁵ Sultan İbrahim Yusuf Paşa'yı kendine musahip yapıp makbul ve muteber bir kimse olarak yanına aldı. Kara Mustafa Paşa, gerek padişah üzerinde başka kişilerin etkili olmasını istemediğinden, gerekse IV. Murad zamanında Silahdar Mustafa Paşa örneğinden hareketle bu durumu hoş karşılamadı. Kara Mustafa Paşa bir kaynağa göre şöyle demektedir:

Böyle bir kimsenin padişahın yanında bulunmasından devletin zarar göreceği muhakkaktır. Gerçi Sultan Murad'ın yanında musahibi vardı fakat hiç kimse ondan hoşlanmaz ve hazzetmezdi. Çünkü bütün devlet işlerine karışırdı. Vezirler, vekiller ve bizzat Veziriazam olan kimseler ona boyun eğip elini öperlerdi. İmdi benim zamanımda böyle bir kimsenin padişah yakınında bulunması layık ve münasip değildir. Fakat giderilmesi zor bir iş olduğundan çaresiz kul taifesine müracaat etmek gerektir. Ta ki kul bunu istemeyip padişahın yakınından gidereler.⁷⁶

Ravzatü'l-Ebrâr'da "fâsid" ve "bed-nihâd" (kötü tabiatlı) diye nitelendirdiği Kemankeş Mustafa Paşa'nın bu şekilde sıradanlaşmaya ve hakirliğe tahammül etmeyip, galiba çokça dirhem ve dinar vererek Yeniçeri Kethüdası Hüseyin Ağa'yı kendi yanına çektiği, yeniçerileri kışkırtarak Silahdar Yusuf Ağa ve bazı kişileri padişahın yanından uzaklaştırmak istediği, ancak bu planın padişaha haber verildiğini

⁷¹ Solakzâde Tarihi, s. 849.

⁷² Fezleke, II. Cilt, s. 841.

⁷³ Vecihî Tarihi, s. 51.

⁷⁴ Na'îmâ Târihi, IV. Cilt, s. 978.

⁷⁵ Esasen Yusuf Ağa'nın istidadı o makama layık idi, az zamanda din ve devlete hayırlı işler yapıp dua ve senaya mazhar oldu. Ravzatü'l-Ebrâr, s. 357-358.

⁷⁶ Tarih-i Gilmanî, Tercüman 1001 Eser, s. 48; Oral, a.g.t. s. 16.

belirtilir.⁷⁷ Naîmâ'ya göre, yeniçeriler veziriazamın ulufeleri azaltması, binlerce kişiyi askerlik mesleğinden uzaklaştırarak dirliksiz bırakması gibi uygulamalarından rahatsızlardı, böyle biri için isyan etmeye değmezdi.⁷⁸ Kemankeş Mustafa Paşa, kendisi yeniçeri ocağından gelmiş olmasına rağmen, malî uygulamaları nedeniyle kapı kullarının desteğini kaybetmiş gibi görünmektedir.

Mustafa Paşa otoriter bir tavırla devleti yönetirken Silahdar Yusuf Paşa ve Cinci Hoca'nın zuhuru ile itibarı bir derece azalmıştı. Mustafa Paşa bu itibar kaybına tahammül edemeyip, Silahdar Yusuf'un ortadan kaldırılması için Yeniçeri Kethüdası Hüseyin Ağa'yı kendi tarafına çekti. Sonunda divanda yeniçeriler Silahdar'ı uzaklaştırmak talebi ile çorba yememekle fesada başladılar. Padişah bu durumun Mustafa Paşa'nın başı altından çıktığını öğrendi. Nihayet Mustafa Paşa 21 Zilkade Pazar günü (31 Ocak 1644) Hocapaşa Çarşısı'nda Tırnakçı Sarayı kapısı önünde boğularak öldürüldü.⁷⁹

Mustafa Paşa hayatta iken Parmakkapı'da yaptırmış olduğu türbesine defnedildi. Yerine Şam Valisi Sultanzade Mehmed Paşa tayin olundu. Yeniçeri kethüdası, Mustafa Paşa'nın adamı olduğundan, Ağa Kapısı'na çağrılarak katlolundu.⁸⁰ Evliya Çelebi, Mustafa Paşa'nın, padişahın haset ve çekemeyen nedimlerinin fesatlıkları sonucunda “şehid edildiğini” ve Parmakkapı'daki türbesine gömüldüğünü belirtir.⁸¹

Solakzâde Tarihi'ndeki bir anekdota göre, Kara Mustafa Paşa ölmeden bir hafta önce rüyasında Şam'dan doğan bir ayın İstanbul'daki ayın yanına geldiğini daha sonra iki ayın birleşip insan şeklini aldığını görür. Sabah bu rüyasını imamına anlatır, imamı bu rüyayı Şam valisinin kendi yerine sadrazam olacağı şeklinde yorumlar. Veziriazama Cinci Hoca ile arasındaki soğukluğu gidermesi için tavsiyede bulunur. Solakzâde şöyle demektedir: “Kara Mustafa Paşa, bir kuru baş için hasmına müdara yüzünden baş egecek bir adam değildi. İmamına yüz filori ihsan edip şu beyti söyledi:

Takdir-i Hudâ kuvvet-i bâzû ile dönmez

*Bir şem'a ki Mevlâ yaka bir vecihle sönmez”.*⁸²

Eserinde Kara Mustafa Paşa hakkında hep olumsuz ifadeler kullanan Solakzâde'nin Kara Mustafa Paşa'nın düşmanlarına karşı yapmacık davranmadığını ve kadere olan teslimiyetini anlatması önemlidir. *Naîmâ Târihi*'nde güvenilir kişilerden nakledilen bir anlatıya göre Kara Mustafa Paşa'nın mahremleri onun iyiliği için “Yusuf Paşa'ya müdârâ etseniz makuldür” dediklerinde Kara Mustafa Paşa,

⁷⁷ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 359.

⁷⁸ *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 978-979.

⁷⁹ *Fezleke*, II. Cilt, s. 841-842; *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 359-360; Topçular Katibi, Kemankeş Mustafa Paşa'nın ölümü konusunda ayrıntı vermez sadece 1053 Zilhicce ayında padişah tarafından gazap olup, Bostancıbaşı tarafından sarayında katl olunduğunu belirtir. Bk. *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1175.

⁸⁰ *Fezleke*, II. Cilt, s. 842.

⁸¹ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Kitap I. Cilt, s. 226.

⁸² *Solakzâde Tarihi*, s. 850.

kendisinin Sultan Murad gibi bir kahraman zamanında Silahdar Mustafa Paşa'ya müdara etmeyip zül ve tevazu kabul etmediğini ifade etmiştir.⁸³ Her iki farklı anlatı, Kara Mustafa Paşa'nın izzetli bir kişi olup menfaat için kimseye yaltaklanmadığını göstermektedir.

Dönemin Yazarlarının Kara Mustafa Paşa Hakkındaki Görüşleri

Kemankeş Mustafa Paşa kaynaklarda cesur, akıllı, dürüst, tok sözlü, asabî ve hayırsever bir kimse olarak belirtilir. Vezirlerin önde gelenlerinden idi. Akıllı ve tedbirli olup tek eksiği okuryazar değildi.⁸⁴

Dönemin yazarlarından Ahmed bin Yakub, Solakzâde Mehmed Hemdemî ve Vecihî Hasan Efendi de Kemankeş Kara Mustafa hakkında olumsuz ifadeler kullanmaktadır. Esasen Vecihî Hasan Efendi Kemankeş Mustafa Paşa'nın mühürdarlığı hizmetinde bulunmuş⁸⁵ olmasına rağmen eserinde Kara Mustafa Paşa hakkında olumsuz bir bakış açısına sahip olması ilginçtir.

Dönemin diğer tarihçilerinden Kâtib Çelebi, Topçular Kâtibi, Peçevî, Evliya Çelebi, Mehmed Halife, Abdurrahman Hibri, Naîmâ Mustafa Efendi gibi tarihçiler Mustafa Paşa'dan olumlu bahsetmektedir. Evliya Çelebi'ye göre Kara Mustafa Paşa devletin hayrını isteyen yiğit bir vezir idi. Onu öldürüp musahipler, cüceler, dilsizler, hadım Araplar, haseki kadınlar, musahibeler, diğer musahip Cinci Hoca ve Veziriazam Hezarpare Ahmed Paşa, her biri fırsat bulduklarında o saf kalpli padişahın kanına girip türlü heveslere düşürmüşlerdir.⁸⁶

Mehmed Halife'ye göre Mustafa Paşa diğer vezirlerden üstündü, IV. Murad'ın hükümet ve tasarrufu üzere hareket ederek âlem eskisi gibi nizam ve intizam üzere idi. Kapıkulu mevacibi, padişah hizmeti ve diğer hizmetlerin bir hoşça uhdesinden gelmişti. Onun zamanında kul mevacibleri üç ay dolmadan ödenirdi.⁸⁷ Topçular Kâtibi de onun zamanında maaşların düzenli olarak ödendiğini, İstanbul ve eyaletlerde zahirenin bolluk üzere bulunduğu, kimseye zulüm yapılmadığını, "müdebbir" Mustafa Paşa'nın Divan-ı Hümayun'da devlet işlerini gördüğünü belirtmektedir.⁸⁸ Abdurrahman Hibri, Mustafa Paşa'nın gayet akıllı bir vezir olduğunu, Sultan İbrahim döneminde otoriter tarzda devleti yönetir iken bunun sebebinin hadden tecavüz etmesi nedeniyle katledildiğini belirtir.⁸⁹ Uşşâkîzâde İbrahim Hasib Efendi, Mustafa Paşa için devlet işlerinde tedbirli, insafli ve gayretli olduğunu, kemankeş ve tirendaz olup emsalinden üstün olduğunu belirtmektedir.⁹⁰

⁸³ *Târih-i Na'imâ*, IV. Cilt, s. 984.

⁸⁴ "Ben bu makama lâîk değilim. Nihayet kaht-ı ricâl olmağla beni nasbettiler. Zira mansıb-ı sadâretin şartı okuyup yazmaktır. Padişah ile vezir arasında esrara müteallik nice umur vardır. Bir kâtib vâkıf olmak lâzım gelir" dediği rivayet edilir *Fezleke*, II. Cilt, s. 845; Özcan, a.g.m., s. 249.

⁸⁵ *Vecihî Tarihi*, s. 26.

⁸⁶ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, I. Cilt, s. 232.

⁸⁷ Oral, *Tarih-i Gilmânî*, s. 15-16.

⁸⁸ *Topçular Kâtibi*, s. 1138, 1140, 1142.

⁸⁹ *Defter-i Ahbâr*, s. 126.

⁹⁰ *Zeyl-i Şakâ'ik*, s. 373.

Naîmâ Mustafa Efendi'ye göre, Mustafa Paşa cesur, yiğit, akıllı, uyanık, cömert ve terbiyeli idi. Rüşvet almazdı. Sultan İbrahim'in saltanatından beri otoriter bir anlayışla devleti yönetti. Devletin gelirini arttırıp giderini azaltma hususundaki aşırı gayret ve ihtimamı nedeniyle sergilediği bazı davranışlar insanların kalplerini kendinden nefret ettirmişti. Gümrüklerden, miriden ve sair ulufe türü maaş alanların maaşlarından kesinti yapması, asker yoklaması yapıp birçok kişiyi askerlikten çıkarması, cizye gelirini arttırmak için yaşı küçük olanları cizye mükellefi göstermesi, arazi tahririnde yaşanan usulsüzlükler gibi icraatları ile halka ve askere zulmettiğini belirtir. Ayrıca Silahdar Mustafa Paşa'yı geçmişteki garazından dolayı öldürmesini de eleştirir.⁹¹ Naîmâ, ayrıca Kemankeş Paşa'nın cesur ve bahadır olmakla beraber yumuşaklık ve mülayimlik bilmeyip kızgınlık ve şiddet üzere hareket ettiğinden, halk, Babîâli hademesi ve Divan üyelerinin, ceza ve azabından çok korktuklarını, lütuf ve kereminin ancak bir iki kişiye mahsus kaldığını, halkın miri malından geçimini tamamen kestiğini fakat halkın sadece korku ve tehdit ile değil aynı zamanda rağbet ettirme ve istimalet ile zapt edilmesi gerektiğini belirterek paşanın sertliğini eleştirmektedir.⁹²

Naîmâ'ya göre Mustafa Paşa'nın, birçok işte padişaha dahi hiddet ve ruunet (bencillik) ile cevap vermesi, padişahın istediği bir şeyi kendi isteğine uymuyorsa onu engellemesi,⁹³ cüzi işlerde padişah kendisini çağırdığında daima bozulup padişahın fermanlarına karşı gelmesi, inat etmesi padişahın hoşuna gitmiyordu.⁹⁵

Ahmed bin Yakub Kara Mustafa Paşa'nın beş sene veziriazamlık yaptığını ve ahvali Sultan İbrahim'e duyurmadığını belirtir.⁹⁶ Esasen Sultan İbrahim ülkede yaşanan küçük büyük her türlü olayın kendisine bildirilmesini istiyordu, Kemankeş Mustafa Paşa ise her durumu padişaha bildirdiğini söylüyordu. Bu hususta padişah ve sadrazam arasında yazılmış pek çok hatt-ı hümayun bulunmaktadır.⁹⁷ Ahmed bin Yakub'un yukarıdaki ifadesine şüpheyle yaklaşmamız gerekir. Bununla birlikte Nasuh Paşazâde'nin öldürülmesinden sonra, Cinci Hoca ve Silahdar Yusuf Paşa gibilerin de entrikaları nedeniyle Sultan İbrahim ile Kemankeş Mustafa Paşa arasındaki ilişkilerin bozulduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Kemankeş Mustafa

⁹¹ *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 977-978.

⁹² *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 981.

⁹³ Mesela Sultan İbrahim geceleri tebdil gezip âlem ne hâldedir görmek istemişti. Buna karşılık Kemankeş Mustafa Paşa padişaha yazdığı bir arz tezkiresinde etrafta bir sürü kara başlı ve ak başlı düşman olduğundan gece vakitlerinde gezilmese iyi olur diyerek padişahın bu isteğine engel olmuştu. Bk. BOA. TSMA.e., 798/52. "Kara Mustafa Paşa kâr azmûde olduğundan Sultan İbrahim'i taşra çıkarmayup her mesalihi kendi görür idi.", *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi*, s. 84.

⁹⁴ Bu hususta en iyi örnek olan Kethüda Hatun'un odunu meselesi için bk. *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 982.

⁹⁵ Padişah, Dilaver Paşa'yı vezaret ile Anadolu Beylerbeyiliğine tayin ettiğinde Mustafa Paşa Vezaret verilmesine razı olmayıp "Padişahım, Vüzerâ çokdur, ne lâzım" deyip reddetti. Bunun üzerine padişah "Sebeb nedir, senin verdiklerin tutulup benim verdiklerim tutulmaya ben Dilaver'e vezaret verdim" şeklinde bir hatt-ı hümayun yazdığı anlatılır. Bk. *Târih-i Na'îmâ*, s. IV. Cilt, s. 982; Fakat aslında padişah şöyle bir hatt-ı hümayun yazmıştır: "Selamdan sonra telhisin gelip her ne ki ilam ettin ise malum-ı şahanem olmuştur. Sen dahi dediğin manalar haktır lakin bu öyle adam değildir umaruz hele sözü red etmeyesiz, vezaretlik ihsan eyledim". BOA. TSMA.e., 801/1-28.

⁹⁶ *Ahmed bin Ya'kûb Tarihi*, s. 25.

⁹⁷ Arabacı, *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği*, s. 59.

Paşa'nın cenazesi Sultan İbrahim'in önüne getirildiğinde padişahın "Cezanı buldun Mustafa!"⁹⁸ demiş olması, padişahın ona karşı iyi duygular içinde olmadığını göstermektedir.

Habsburg Elçisi Rudolf Schmid, 1643 tarihinde kaleme aldığı raporunda Kemankeş Mustafa Paşa'yı gayreti, zekâsı ve öngörüsünden dolayı övmekte, hoşgörüsüzlüğü, sabırsızlığı ve ikna edilmeyi sevmemesinden dolayı ise eleştirmektedir. Schmid, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı şöyle tarif etmektedir:

*Osmanlı İmparatorluğu bugün, kırk sekiz yaşında ve Arnavut olan Veziriazam Mustafa Paşa tarafından yönetiliyor. Uzun boylu, kuvvetli, korkusuz olup her konuda gayretli ve çeviktir. Coşkun azametli bir ruha sahiptir, benzerinin bulunmayacağı öngörülür. Kayzer (padişah) tarafından sahip olduğu şöhreti itibarıyla, efendisini dünyadaki herkesten güçlü görür. Bu vezirde öyle keskin bir zekâ ve tabiat ona öyle güzel yetenekler bahşetmiş ki, bu kadar çok barbarlık karışmış olmasa, bunların hayranlık uyandırması gerekir. Kötü tarafı öfkesi, sabırsızlığı ve ikna edilmeyi sevmemesidir. Onu Türk, özellikle çokça hor gördüğü Hristiyanlara karşı fena ve yanlış buldum. Özellikle bir meseleyi düzeltmek için birine onay verip, çabucak karar değiştirebilir; sözüne asla güvenilmez. Ne okur ne yazardır.*⁹⁹

Kemankeş Mustafa Paşa hakkında en tutarsız ve değişken yorumlar Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'ye aittir. Kara Çelebizâde 1642 yılında kaleme aldığı *Zafername* isimli eserinde Kemankeş Paşa'yı yere göğe sığdıramazken, 1649'da yazdığı¹⁰⁰ *Ravzatü'l-Ebrâr* isimli eserinde paşayı kötülemekte ve onun öldürülmesinden duyduğu sevinci açıkça ifade etmektedir.

Abdülaziz Efendi *Zafername* isimli eserini Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın isteği üzerine 1642 tarihinde yazmıştır. Eser IV. Murad'ın Üsküdar'dan Revan'a hareket tarihi olan 21 Ramazan 1044'ten (10 Mart 1635) başlar, Kara Mustafa Paşa'nın Kasr-ı Şirin Antlaşması'nı imzaladıktan İstanbul'a gelişi olan 11 Ramazan 1049 (5 Ocak 1640) tarihine kadar devam eder. Eserde bu olayları yedi bölümde anlatır. Sonuna eklenen sekizinci bölümde ise Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ülkeye yaptırdığı imar faaliyetlerinden ve onun üstün yönlerinden bahseder.¹⁰¹ Bu bölümde Kemankeş Kara Mustafa Paşa hakkında özetle şöyle denilmektedir: "Kemankeş Mustafa Paşa gibi bir kâmil vezir geldiği ne görülmüş ne duyulmuş ne de tarih kitaplarında yazılmamıştır. Burada kişiliği ile ilgili yazdıklarının hepsi vakıa mutabık olup bir maddede mübalağa olunmamıştır."¹⁰² Kara Çelebizâde bundan sonra maddeler hâlinde Kara Mustafa Paşa'nın yaptığı icraatları ve iyi vasıflarını sıralar.

Birinci iyi sıfatı ayağının uğurlu olması ve ihtiyaç maddelerinin bollaşmasıdır. Zira o sadarete geldikten sonra Bağdad fethedilmiş, kırk seneden beri reaya, hazine

⁹⁸ *Solakzâde Tarihi*, s. 850.

⁹⁹ *Schmid'in Raporu*, s. 86.

¹⁰⁰ Nevzat Kaya, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 24, s. 382.

¹⁰¹ *Zafername*, s. XVIII.

¹⁰² *Zafername*, s. 73.

ve askeri perişan eden İran seferi huzurlu ve emniyetli bir şekilde gerçekleşmiştir. İstanbul'a geldiğinde zahire türlerinde darlık var iken az müddette kıtlık yerine ferah gelmiştir. Hatta İstanbul'un odun sıkıntısı bile sona ermiş, birkaç senedir kış soğuklarında bile sokaklarda katar katar odun yükleri kapı kapı geçmeye başlamıştır.¹⁰³ Bu dönemde İstanbul'da yaşanan bolluğu Abdülaziz Efendi *Ravzatü'l-Ebrâr*'da zikrettiği gibi,¹⁰⁴ Topçular Kâtibi de eserinde çok yerde anlatmaktadır.¹⁰⁵

Zafername'de Kemankeş Mustafa Paşa'nın önemli icraatlarından biri Hazine-i Âmire'nin ıslahı olarak zikredilir. Buna göre;

*Devlet malı makamında nice gereksiz masraf ihdası ile hazine ahvali muhtell ve müşevveş olmuştu. Paşa, sadarete geldikten sonra her maddeye bizzat yüklenip asılsız olanları, kudret ve hacetten fazla olan masrafları ve müstahak olmadığı hâlde para alanları (müftharları) kaldırdı. Gerek matbah-ı âmire ve gerek ahır mühimmatı kemal-i intizam buldu. Devlet gelirleri (irad) hususunda dahi tam ihtimam buyurup, "emval-i sultaniye cem'ine" mutedil adamlar tayin etti. Bir akçe fazla aldurmamak için hem reaya huzur buldu hem hazineye farklılık gelip mühim masraflardan müzayaka çekilmez oldu.*¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren maaşların ödenmesinde zaman zaman gecikmeler oluyordu. Savaş yıllarında bu gecikme birkaç yılı bulmaktaydı. Maaşlarını alamayan yahut eksik alan kapıkulu askerlerinin büyük isyanlara neden oldukları bilinmektedir. 1589 Beylerbeyi Vakası'ndan sonra maaşların ödenmesi devletin en önemli problemlerinden birini teşkil etmiştir.¹⁰⁷ Bu nedenle Mustafa Paşa'nın başarılı icraatlarından biri de kapıkulu askerleri mevaciblerinin geciktirilmeden zamanında ödenmesi olmuştur. *Zafername*'ye göre birkaç sene önce her mevacib dağıtımında iç hazineden ve ara sıra bazı zenginlerden borç alınır, ödenmesinde zorluk çekilirdi. Artık üç ayda bir, hatta daha erken ulufeler düzenli olarak ödenmektedir.¹⁰⁸ Topçular Kâtibi eserinde ulufe ödemelerinin

¹⁰³ *Zafername*, s. 73-74.

¹⁰⁴ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 347-348.

¹⁰⁵ "İstanbul'da narhlar cari olup zahireler kapanda eksiksiz (müstevfa). Zahire gemileri Mısır ve Karadeniz'den vakti ile gelip buğday ve hububat bol olup, et ve ekmek ziyade idi. Esnaf halkına adalet olup bir ferde zulüm yok. 1050 senesinde bazı bidatlar kalktı, İhtisap oğlanlarının tecavüzleri kaldırılıp, her şey narh üzere noksan olmayıp, şimdi dahi bu hususa ziyade takayyüd olunması ferman olunmuştur" *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1141; Rebiülevvel 1051'de Mısır'dan zahire kalyonları gününde İstanbul'a gelir, zahireler dolu. Narhlar verilir, halk-ı âlem refahiye üzere, etraflarda bereketler olur, ekinler, alefler, otlar ve arpalar bolluk üzere idi. Arpanın keyli 11 akçeye satılırdı ve hububat narh-ı câri üzere satılırdı." *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1156; "Şevval 1051'de İstanbul'da ucuzluk, hububat ferâvan, narhlar cari idi", *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1161; "Rebiülevvel 1052'de (Haziran 1642) Mısır'dan kalyon ve sefineler dolu olarak İstanbul'a geldi. Pirinç kilesi 50'şer akçeye, koyun eti vakiyyesi 8'er akçeye narh verilip ve sığır eti 4 akçeye, sair zahire ferâvan. Ve memalikte şer'-i şerif icra olurdu"; *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1164; "1052 Zilkade'de (Şubat 1643) İstanbul'da zahire ve hububat firavan, Akdeniz ve Reşid'den pirinç gemileri gelip ve koyun (ganem) ferâvan" *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1168; "Cemaziyelevvel 1053'te (Ağustos 1643) hububat firavan, Akdeniz'den gemiler refahiye üzere gelirler", *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1174.

¹⁰⁶ *Zafername*, s. 74.

¹⁰⁷ Erhan Afyoncu, "Mevâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 29, s. 420.

¹⁰⁸ *Zafername*, s. 74; Oral, *Târih-i Gilmânî*, s. 15-16.

yapıldığı günleri kaydetmiştir. Buradaki kayıtlardan da mevaciblerin düzenli olarak zamanında, hatta bazen zamanında önce ödendiği görülmektedir.¹⁰⁹

Aynı şekilde daha önce Matbah-ı Âmire'ye alınan zahirenin ücreti ödenmemek ile alacaklılar Divan-ı Hümayun'a şikâyetçi olmakta, bir yıldan sonra hakkının yarısını alabilenler kurban kesmekteydi. Bu nedenle tüccar müflis olup şehre zahire gelmez olmuştu. Şimdi tüccarın bazı eşyası miriye alınsa ücreti eksiksiz olarak ödenmektedir.¹¹⁰

Osmanlı Devleti'nde paranın ayarının sabit tutulamaması nedeniyle zaman zaman sikke tashihi adı verilen paranın ayarının düzeltilmesi yöntemine başvurulmuş ve bu nedenle XVII. yüzyılın ilk yarısında 1600, 1618, 1624 ve 1640 olmak üzere dört defa sikke tashihi yapılmıştır.¹¹¹ *Koçi Bey Risalesi*'nde ve Kara Mustafa Paşa'ya atfedilen risalede Darphane'ye gayet dürüst ve Müslüman birinin tayin olunması ve sikke tashihi yaptırması tavsiye edilmiştir.¹¹² Aksi takdirde kıpkırmızı mangıra benzeyen akçenin reaya ve kullara ulufe olarak verilmesi zordur.¹¹³ Padişah bu tavsiyelere uygun bir şekilde hareket etmiş ve nihayet 1640 yılında sikke tashihi yapılmıştır. Sikke tashihinden önce riyal ismi verilen kuruş 12; altın ise 250 akçe idi.¹¹⁴ Kemankeş Mustafa Paşa ve Şikk-ı Sâni Defterdârı Hasan Efendi Darphane'de yeni akçe basılması için gece gündüz çalışmışlardı. 1 Receb 1050'de (17 Ekim 1640) başlayan çalışmalar, Aralık 1640 tarihinde tamamlandı. Yapılan sikke tashihi sonucu bastırılan yeni paralarda kuruş 80 akçe, altın 120 akçe, esedî kuruş 70 akçe olarak ayarlandı. 17 Receb 1050 (2 Kasım 1640) tarihinde Kapıkulu askerlerinin maaşları yeni para ile ödendi.¹¹⁵

Paranın ayarının düzeltilmesi ile birlikte fiyatların yeni paraya göre güncellenmesi gerektiğinden her sikke tashihinden sonra mufassal birer narh defterinin düzenlenmesi gerekmektedir.¹¹⁶ Bundan sonra bütün esnaf grupları, İstanbul

¹⁰⁹ “1 Muharrem 1050 tarihinde yeniçeri ve kapı halkı ve sairlerinin (lezez) mevacibleri tevzi olundu, maaş almayan bir ferd kalmadı,” *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1141. “4 Muharrem 1053'te kapıkullarına (lezez) mevacibleri dağıtıldı”. A.e, s. 1170; “23 Ramazan 1053'te kapı kullarının (beşen) mevacibleri ödendi. Herkes kanun üzere behremend olup hayır dualarda bulundular.” A.e, s. 1131. Burada mevaciblerin 7 gün önceden dağıtıldığını görmekteyiz.

¹¹⁰ *Zafername*, s. 74.

¹¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, “1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Şehabeddin Tekindağ Hatıra Sayısı*, (1984), s. 123.

¹¹² “Benim hünkarım, sikke gayet bozulmuştur, ol ecilden cümle halk ıztıraplıdır. Gerek reaya gerek sair kulların fakir olmuştur. Padişahların nam-ı hümayunları sikkesi yürümek ile olur. Vezir kuluna tenbih buyurun ki murad-ı hümayunum sikke tashih olup yürümekter, ihmal etmeyesin deyu fermân-ı şerifiniz ola.” Bk. Faik Reşit Unat, “Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası”, *Tarih Vesikaları*, Cilt I, Sayı 6 (1942), s. 449; Çağatay Uluçay bu risalenin Kemankeş Mustafa Paşa'ya ait değil, Koçi Bey Risalesi'nin farklı nüshalarından biri olduğunu ispatlamıştır. Bk. M. Çağatay Uluçay, “Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları”, *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), s. 181, 191.

¹¹³ *Koçi Bey Risaleleri*, haz. Zuhuri Danişman – Seda Çakmakçıoğlu, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007), s. 121-122.

¹¹⁴ Halil Sahillioğlu, “XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici”, *Belgeler*, Cilt I, sayı 1-2 (1993), s. 229.

¹¹⁵ *Fezleke*, II. Cilt, s. 831, *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1148; *Târih-i Na'imâ*, III. Cilt, s. 947.

¹¹⁶ Kütükoğlu, “1624 Narh Defteri”, s. 124.

kadısı ve tayin olunmuş nazırlar bir araya gelip zahire, hububat, koyun, yağ, bal, un, ekmek gibi gıda maddeleri ile akmişe (kumaş), çuka, kadife, ipek ve ayakkabı gibi ürünlerin narhları belirlendi.¹¹⁷ Edirne ve Rumeli eyaletlerine cedid akçeler, Anadolu eyaletlerine çil akçeler gönderildi. Padişah fermanı üzere esnaf ve tüccar mallarının alım satımında bu fermana itaat edip açıklandığı üzere cari oldu. Ve bayramda halk refahiyet üzere oldu. Halkın eski akçeleri Darphane'de kâl olundu. Bunun haricinde zolta (zolota) isimli kuruş ve rub' yasaklandı. Bundan sonra alınıp satılması bâtil oldu.¹¹⁸

Zafername'de Kemankeş Mustafa Paşa döneminde sikke tashihi yapılmış ve yapılan sikke tashihinden sonra ticaretin canlandığı ve İstanbul'da ürünlerin bollaştığı belirtilmiştir. Buna göre sikke tashihi sayesinde paranın ayarı düzeltilmiş, daha önce değeri düşük para verildiği için ticaretten vazgeçen kişiler tekrar şevke gelip her diyardan zahire getirmeye başlamış, bu sayede ticaret canlanmış ve İstanbul'da piyasa bollaşmıştır.¹¹⁹ Ayrıca önceden ürünlerini miriye satmaktan kaçınanlar artık araya şefaathiler koyarak ürünlerini miriye vermektedirler.¹²⁰

Mustafa Paşa'nın önemli hizmetlerinden biri de "izn-i hazine" tezkiresini kaldırmasıdır. Önceden yeniçeri ve bazı sipahların mevacibi nakit verilip diğerlerine tezkire verilirdi. O tezkire alan adam, defterdar kapısında birkaç ay bekledikten sonra ancak maaşını alabilirdi ve maaşının yarısını da aracılık yapan adama bağışlamak zorunda kalırdı. Sadrazam daha önce kaymakam oldukları zaman tezkire verilmek usulünü kaldırdı. O zamandan bu zamana hak sahiplerine maaşları tamamen nakit olarak verilmektedir. Kemankeş Mustafa Paşa bu hasene ile selefteki vüzeradan üstündür.¹²¹

Kemankeş Mustafa Paşa'nın önemli icraatlarından biri arazi tahriri yaptırmasıdır. Osmanlı Devleti'nde vergi mükelleflerini tespit edebilmek amacıyla belirli aralıklarla umumi tahrirler yapılmaktaydı. XVI. yüzyılın sonuna doğru klasik tahrir geleneği terk edilmişti.¹²² *Koçi Bey Risalesi*'nde ve Kemankeş Mustafa Paşa'ya atfedilen layihada her otuz senede bir tahrir yaptırılmasının gerekli olduğu belirtilmiş, fakat bunun için gayet dürüst görevlilerin tayin olunması tavsiye olunmuştur.¹²³ Topçular Kâtibi'nin belirttiğine göre Şaban 1050 (Kasım/Aralık 1640) tarihinde Anadolu eyaletinde bazı sancaklara ve kazalara muharrirler tayin olunup reaya

¹¹⁷ Bu tarihte düzenlenen narh defteri için bk. Yaşar Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak Es'âr Defteri [1640 Tarihli]*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 992).

¹¹⁸ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1149.

¹¹⁹ Solakzâde sikke tashihi sayesinde "bütün âlem ve halk taze can buldu" demektedir. Bk. *Solakzâde Tarihi*, s. 846.

¹²⁰ *Zafername*, s. 75.

¹²¹ *Zafername*, s. 75.

¹²² Bekir Gökpinar, "Osmanlı Kronikleri Işığında Sultan İbrahim ve Dönemi", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10 (2020), s. 7.

¹²³ Unat, "Mustafa Paşa", s. 462. Bu layiha hakkında ayrıca bk. Harun Şahin, "Osmanlı Devlet ve Ekonomi Düzeninde Değişim: Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 43 (2015), s. 184-191.

hanelerini adaletli bir şekilde tahrir ettiler.¹²⁴ *Fezleke* ve *Ravzatü'l-Ebrâr*'da ise arazi tahrir esnasında bazı zulümlerin yaşandığı, bunlardan Menemen kadısı ahaliye zulmedince halkın hücumu ile katledildiği,¹²⁵ yine Rumeli eyaleti tahriri esnasında hakkında şikâyet olan, daha sonra Sofya kadısının hükmü olmaksızın idam cezası uygulayan Faik Paşa da Divan-ı Hümayun'da yargılandıktan sonra, Kemankeş Mustafa Paşa'nın şefaatchi olmasına rağmen, 17 Zilkade 1053'te (27 Ocak 1644) katl olundu.¹²⁶ *Hadikatü'l-Vüzerâ*'da Mustafa Paşa'nın arazi tahriri ile reayayı incittiği, fakat hazine gelirlerini arttırdığı belirtilmektedir.¹²⁷

Zafername'de Mustafa Paşa'nın övülen vasıflarından biri olarak “ırz-ı saltanatı tekmil” olarak zikredilmiştir. Önceden cüluslarda nice fitneler zuhur ederken, Sultan Murad gibi korkulan ve saygı duyulan (mehib) bir padişahın vefatında asla nizam ve intizama hâlel gelmediği, bunun da Kemankeş Mustafa Paşa'nın eşkıyaların hakkından gelmesinden dolayı sağlandığı belirtilmiştir.¹²⁸ Ancak *Ravzatü'l Ebrâr*'da bu durum Sultan Murad'ın hazineyi doldurması sebebiyle cülus bahşişinin noksansız verilebilmesine ve sultanın eşkıya takımını ortadan kaldırmış olmasına bağlamaktadır.¹²⁹ Bu süreçte Abdülaziz Efendi ile Mustafa Paşa arasında bir husumet olmuş olmalıdır. Çünkü ikinci eserinde Mustafa Paşa'nın icraatlarına ağır eleştiriler yaparak ilk eserine yansıyan düşüncelerini tamamen terk etmiş görünmektedir.¹³⁰

Zafername'de Kara Mustafa Paşa'nın övüldüğü hususlardan biri de kan dökmedeki perhizi olarak zikredilmiştir. Abdülaziz Efendi:

Mustafa Paşa zamanında nâ-meşru siyaset değil, şehirdeki bütün siyaset aletleri def edilip, Allah'ın koyduğu sınırdan başka sebep ile kimseye taarruz olunmaz. Böyle iken dahi asayiş öyle bir mertebededir ki kimseden bir fakire zulüm ve taaddi görülmeyip, şehrin çarşılarında bir sarhoş narası dahi işitilmezdi.

demektedir.¹³¹ Kara Mustafa Paşa'nın siyaseten katil uygulamaları yukarıda anlatılanlarla tezat oluşturmaktadır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, Kemankeş Paşa'nın, rakibi olan devlet adamlarına değil, fakat halka karşı âdil davrandığını ve IV. Murad zamanındaki gibi halkın gereksiz şekilde cezalandırılmadığını söyleyebiliriz.

Abdülaziz Efendi ayrıca Kara Mustafa Paşa'nın doğru sözlülüğü, güzel ahlakı, kemal-i iffeti, âlim ve ulemaya muhabbeti ve izdiham-ı halka tahammülü gibi faziletlerini anlatmaktadır. Buna göre Mustafa Paşa kemal-i heybet ve salabetleri var iken, ihtiyaç sahiplerinin ağırlığına tahammül edip asla infial göstermezdi. Divan olmadığı günlerde sabah vakti; divan günleri ise divandan geldikten sonra akşama

¹²⁴ *Topçular Kâtibi*, II. Cilt, s. 1149.

¹²⁵ *Fezleke*, II. Cilt, s. 836; *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 354.

¹²⁶ *Fezleke*, II. Cilt, s. 841; *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 358b

¹²⁷ *Hadikatü'l-Vüzerâ*, s. 70.

¹²⁸ *Zafername*, s. 75-76.

¹²⁹ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 347.

¹³⁰ Çeribaş, “Sultan İbrahim Döneminde Sadaretin İki Farklı Yüzü: Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa”, s. 103.

¹³¹ *Zafername*, s. 76.

dek iskemle odasında oturup, herkese izin verir. Zengin fakir huzura girip muratlarını bizzat arz ederler, kolaylık ile maksutlarına nail olup dua ederek giderlerdi. Bir kimsenin ilm-i marifetten hissedar olduğunu bildikten sonra ona makam ve mal cihetinden ihsanda bulunur, himayesine alırdı. Kemankeş Mustafa Paşa aşırı bir zekâyâ sahip olup sohbetleri daima ulema ile olup her fenden haberdar olurdu.¹³²

Zafername'de “onun ağzından çıkan evet ya da hayır sözünün aykırı bir hali olmazdı” ifadeleriyle paşanın doğru sözlülüğü övülmüştür. Fakat daha sonraki süreçte, Halep Valisi Nasuh Paşazâde hile ile Sivas valiliğine tayin olunup burada infazı için emir gönderilmişti. Aynı şekilde Zülfikar Paşa da Kıbrıs valiliğine tayin olunup, bin kişilik maiyetiyle Kıbrıs'a gittikten sonra burada öldürülmesi için emir verilmişti. Bu tür hileye “tavşan uykusu” ya da Schmid'in tabiri ile “tavşanı arabayla yakalamak” deniliyordu.¹³³ Kara Mustafa Paşa'nın devlet yönetiminde kendine rakip olabilecek kişileri taşraya tayinle merkezden uzaklaştırması ya da başka bir yere tayin ederek orada öldürtmesi onun doğru sözlü olmadığını zaman zaman hileye başvurduğunu göstermektedir. Ayrıca Silahdar Yusuf Paşa'yı azlettirmek için el altından yeniçerileri isyana teşvik etmesi de bu durumu teyit etmektedir.

Abdülaziz Efendi *Zafername*'de Kara Mustafa Paşa'yı “Kalbinde mal biriktirme sevdası yoktur. Has gelirlerine fukarayı da ortak ederdi, sadece kendi eliyle her gün ihsan buyurdukları meblağ yirmi binden fazladır. Sadakat ve istikametine padişahın dahi tam vukufları vardır, devleti ve cumhurunu ona teslim etmiş iken, açgözlü ve menfaat sevdalısı olmayıp asla rüşvete¹³⁴ tenezzül etmemiştir. Böyle iken Allah'ın inayeti ve yardımı ile yaptırdığı hayır ve hasenat sultanları kışkandıracak derecededir ve nice akçe harcansa meydana gelemez” sözleriyle övmektedir.¹³⁵ Fakat aynı müellif *Ravzatü'l-Ebrâr*'da Parmakkapı'daki türbesine defnolunduğunu anlatırken “haram mal ve gasp edilmiş arazi üzerine yaptırdığı” türbesine defnolunduğunu söylemekte ve yukarıdaki ifadelerle büyük bir çelişki yaşamaktadır. Yine *Zafername*'de Mustafa Paşa'nın hayır ve hasenatlarından bahsedilirken Parmakkapı'daki çeşme ve medresenin son zamanlarda siyasetgâh yani idam cezalının uygulandığı ve bu nedenle de insanların nefret ettiği “menfur-ı kulûb” bir yere dönüştüğü; Kara Mustafa Paşa buraya bir çeşme ve medrese yaptırarak burayı güzelleştirdiği anlatılmaktadır. Hatta bu medrese tamam olunca Kara Çelebizâde bir tarih yazıp Mustafa Paşa'ya takdim etmiştir.¹³⁶

¹³² *Zafername*, s. 77.

¹³³ Schmid Kemankeş Mustafa Paşa'nın Silahdar Mustafa Paşa'yı Rumeli Beylerbeyliği'ne tayin ederek İstanbul'dan ayrılmasını sağladığı daha sonra onu Tımışvar'a gönderdiğini anlatırken bu tabiri kullanır. *Schmid'in Raporu*, s. 88.

¹³⁴ “Kara Mustafa Paşa'nın bilhassa rüşvet yemeziği ün yapmıştı, ama o dönemlerde en nadir görülen erdemlerden biri olan bu erdem, düşüşünü de hızlandırdı, zira amansız bir katılıkla diğerlerinin de bu şekilde davranmasını istiyordu ve bu da tabii ki birçok düşman edinmesine sebep olmuştu”, Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, s. 371.

¹³⁵ *Zafername*, s. 78.

¹³⁶ *Zafername*, s. 78.

Kara Çelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr'da* “vezir-i vizir-âyin¹³⁷”, “vezir-i makhûr”, “bed-girdâr”,¹³⁸ gibi tabirlerle andığı Kemankeş Mustafa Paşa'nın saltanata galiben şerik olmak sevdasına kapıldığını, istiklal ve istibdad için birkaç adamı görevden uzaklaştırdığını bu şekilde fitne ve fesadı uyandırmaya ve saltanatın namusunu çiğnemeye gayret ettiğini belirtir. Ona göre Mustafa Paşa, Faik Paşa ve onun emsali hevasına uygun muharrirler tayin ederek ülkeyi tahrip etmişti. Haksız yere Silahdar Mustafa Paşa, Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa ve Zülfikar Paşa'yı öldürtmüş, geniş Osmanlı Devleti'ni, kendi himayesine aldığı adamlara tahsis edip diğer kişileri devlet nimetlerinden uzaklaştırmak istemişti. Kimse onun için hayır dua etmediği gibi, “haram mal ve gasp edilmiş arazi üzerine yaptırdığı” türbesine iyi ve kötü amelleriyle birlikte gömüldü ve mezarı günlerce küfredenlerin hedefi oldu, herkes öldüğünde bayram ve padişaha dualar ettiler. Bir iki ay evvel ay tutulmuştu. Halk-ı âlemin beklediği hayır eseri zahir oldu¹³⁹ demektedir. Ona göre ay tutulması ile beklenen müjde nihayet gerçekleşmişti.

Kara Çelebizâde *Zafername'de* üstün vasıflarını, iyi ahlakını ve faziletlerini övdüğü Mustafa Paşa hakkında *Ravzatü'l-Ebrâr'da* tam tersi şeyler yazmış olmasını birkaç nedene bağlayabiliriz. Birincisi Abdülaziz Efendi *Zafername'yi* bizzat Kara Mustafa Paşa'nın isteği üzerine yazmış ve ona takdim etmiştir. Dolayısıyla böyle bir eserde Mustafa Paşa hakkında olumsuz bir şey yazması mümkün değildir. Yazmış olduğu eser karşılığında bir makam ya da dolgun bir ücret beklentisi olduğu açıktır. Bununla birlikte Kara Çelebizâde bu eseri yazdıktan sonra yüksek bir makama tayin olunmamıştır. Bundan dolayı sonraki süreçte Kemankeş Mustafa Paşa'ya olan muhabbeti kin ve adavete dönüşmüş olabilir.

Bir diğer husus *Zafername* 1642 yılında yazılmıştır. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın en çok eleştirildiği olaylar, Silahdar Mustafa Paşa, Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa ve Zülfikar Paşa'nın siyaseten katledilmeleri olaylarıdır ki çoğu bu tarihten sonra gerçekleşmiştir. Özellikle Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa'nın işkence ile öldürülmesi olayı Haziran 1643'te gerçekleşmiştir. Kâtib Çelebi'nin tabiri ile bu olaydan sonra Kara Mustafa Paşa halkın nefretini kazanmıştır. Dolayısı bu hadiseler Abdülaziz Efendi'nin Mustafa Paşa hakkındaki duygu ve düşüncelerinde değişikliğe neden olmuş olabilir.

Hayır ve Hasenatları

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın imparatorluğun farklı bölgelerinde yaptırdığı birçok hayır eseri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Parmakkapı'daki Medrese ve Çeşmesi: Çarşıkapı semtinde, Kaliçeci Hasan Camii karşısında, bugünkü, tramvay duraklarının bulunduğu yerde bulunan bu

¹³⁷ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 358.

¹³⁸ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 359.

¹³⁹ *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 360.

küllüye 1641 yılında inşa edilmiştir. Medrese 12 oda ve bir derslikten oluşmaktaydı.¹⁴⁰ 1891 yılında Divan Yolu'nun genişletilmesi esnasında ve 1894 Depremi'nde çeşitli kısımları tahrip olmuş, en son 1957 yılında tamamen yıkılmıştır.¹⁴¹ Burası evvela siyaset-gâh yani idam cezalarının infaz edildiği yer iken Kara Mustafa Paşa buraya çeşme ve altmışlı bir medrese yaptırmıştır.¹⁴²

Galata – Ayazma Camii: XIV. yüzyılda bu caminin olduğu yerde Katolik mezhebine ait Saint–Antonio Kilisesi isimli Katolik bir kilise bir manastır, bir de hastane vardı. Hastanenin bahçesindeki suyun (ayazma) şifalı olduğuna inanılmaktaydı. Bu kilise ve manastır 1606 yılına kadar Katoliklerin elinde kalmış, buradaki hastane ve şifalı sudan Müslümanlar da istifade etmişlerdi. 1606'da Harem kadınlarının da şifalı su için buraya gitmeleri, suyun mucizevi tesirinin dini propaganda için kullanılması nedeniyle manastır kapatılmıştı.¹⁴³ Mustafa Paşa, kaptan-ı deryalığı döneminde o kiliseyi camiye çevirmiştir.¹⁴⁴

Kemankeş Kara Mustafa Paşa Mescidi: Edirnekapı'da, Salmatomruk adlı muhitte bulunan ve Odalar Cami olarak da anılan bu mescidin temel kalıntılarından anlaşıldığı Bizans döneminde VII. yüzyılda yapılmış bir kilise olduğu anlaşılmaktadır. 1640 yılında Mimar Kasım Ağa tarafından mihrap, minber ve minare ilave edilerek camiye dönüştürülmüştür.¹⁴⁵ 1894 Depremi'nde hasar gördükten sonra tamir edilen mescid 1919 Temmuz'undaki Salmatomruk yangınında harap olmuş ve bir daha ihya edilmeyerek kaderine terk edilmiştir.¹⁴⁶

Sivas Yenişehir: Kara Mustafa Paşa, Tokat ve Sivas arasında viran şekilde olan Mehmed Paşa Hanı'nı¹⁴⁷ yenilemiş ayrıca buranın karşısına yeni bir han, hamam ve cami yaptırmış, daha sonra buraya kendi rızalarıyla beş yüz ev gelmiş burası Sivas Yenişehir ismiyle müstakil kadılık olmuştur.¹⁴⁸

Mustafa Paşa ayrıca Edirne'de harap olmuş olan ve halkın geliş gidişte büyük zahmet çektiği Mihal Bey Köprüsü'nü yenilemiş, Çorlu tarafında taş bir köprü yaptırmıştır. Fetihden beri hamam yapılmamış olan ve ahalisi ziyade zahmet çeken Eğri'de büyük bir hamam, bir mektep, han ve çeşmeler yaptırmış, Arafat'ta bin seneden beri akan Arafat suyunun mecrası harap olmakla Sultan İbrahim zamanında otuz bin altın sarf olunup o suyun Kâbe'ye kadar akıtılmasına Mustafa Paşa sebep

¹⁴⁰ Hüseyin Kahraman, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, (Yüksek Lisans Tezi), Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 54.

¹⁴¹ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Yok Olan Bir Yapı: Kemankeş Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları, Yıldız Demiriz'e Armağan*, haz. Baha Tanman, Uşun Tükel, (İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, 2001), s. 35 (33-39)

¹⁴² *Zafername*, s. 78;

¹⁴³ Reşit Saffet Atabinen, "Galatada, Kemankeş Kara Mustafapaşa Camii Avlusunda T.T.O.K. Arşivleri ve Kitaplığı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Sayı 86 (1949); s. 4.

¹⁴⁴ *Zafername*, s. 79.

¹⁴⁵ Kahraman, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, s. 64.

¹⁴⁶ Kahraman, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, s. 66.

¹⁴⁷ *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 988.

¹⁴⁸ *Zafername*, s. 79; Ayrıca bk. Volkan Ertürk, "Tokat-Yıldızeli Hattındaki Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hankâh ve Câmî Evkafının 1845 Tarihli Muhasebe Defteri'nin Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2024, Bildiriler*, Cilt 1, Tokat 2015, s. 421-429.

olmuştur.¹⁴⁹ Kâbe'de Ayn-ı Zerka üzerinde bir kale bina ettirmiştir.¹⁵⁰ İstanbul'daki İskender Paşa Camii'ni tamir ettirmiş, yine İstanbul çarşılarının kaldırılmaları harap olup insan ve hayvanlar son derece zahmet ve ızdırap çekerler iken çoğunu kendi malıyla yaptırmıştır. İstanbul'da Üsküdar, Kızıtaşı, Silivri ve Pendik'te çeşmeler inşa ettirmiştir. İstanbul'dan başka Anadolu'da ve Rumeli'de bilinen ve bilinmeyen köprü, kaldırım ve hanların tamirine gayret göstermiştir.¹⁵¹

Sonuç

Mustafa Paşa Sultan İbrahim'in cülusunun ilk yıllarında padişah üzerinde mutlak bir etkiye sahipti. Sultan İbrahim her hususu ona danışmaktaydı. Mustafa Paşa kendi rızası olmayan hususlarda, padişahın bazı isteklerini de yerine getirmemekteydi. Bu tavrı zamanla padişahın ondan soğumasına neden olmuştu. Bununla birlikte Cinci Hoca ve Silahdar Yusuf Ağa padişahın yakınlığını kazanmaya başlamıştır. Bu iki kişinin, Mustafa Paşa aleyhine padişahı tahrik ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz üzere Silahdar Mustafa Paşa hadisesinden dolayı Kösem Sultan ile arası açılmıştı. Saraydaki israfı önlemek adına uyguladığı bazı tasarruf tedbirleri Enderun halkının kendisine yüz çevirmesine neden olmuştu. Kemankeş Mustafa Paşa; bu kadar grubun düşmanlığını kazanmış iken, yeniçerileri el altından kışkırtarak Silahdar Yusuf Paşa'yı görevinden uzaklaştırmayı düşünmesi en büyük hatası oldu. Onun bu teşebbüsü padişah tarafından haber alındıktan kısa bir süre sonra 31 Ocak 1644 tarihinde Hocapaşa Çarşısı'nda idam edildi. Kara Mustafa Paşa'dan sonra gelen veziriazamlar padişahın her istediğini yerine getirmek, padişahı hediye, rüşvet, kadın ve samur kürklere alıştırmak suretiyle yoldan çıkardılar. Devlet hazinesini israf ettiler. Nihayet bu tür tutarsız davranışlar sergileyen Sultan İbrahim askeri bir darbe ile 1648'de tahttan indirildi. Osmanlı Devleti Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra, 1656 yılına kadar kargaşa, iç isyan ve ekonomik krizlerle zor bir sürece girdi.

Dönemin tarihçilerinden Evliya Çelebi, Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi ve Mehmed Halife genel olarak Mustafa Paşa'nın sadaret dönemini başarılı bulurlar. Diğer taraftan Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi *Zafername* isimli eserinde aşırı bir şekilde övdüğü Kara Mustafa Paşa hakkında daha sonra kaleme almış olduğu *Ravzatü'l-Ebrâr* isimli eserde oldukça olumsuz hatta hakarete varan ifadeler kullanır. Dönemin diğer tarihçileri Solakzâde Mehmed Hemdemî, Vecihî ve Ahmed bin Yakub da Kara Mustafa Paşa hakkında olumsuz görüşlere sahiptirler. Kâtib Çelebi, Naîmâ Mustafa Efendi ve Rudolf Schmid ise Mustafa Paşa'nın hem iyi özelliklerini hem de hatalarını objektif bir şekilde dile getirmişlerdir. Buna göre genel olarak bu dönemde yaşanan bolluk, maaşların düzenli olarak ödenmesi, ülke genelinde asayişin sağlanması gibi uygulamaları takdir edilir. En çok eleştirildiği husus devleti

¹⁴⁹ *Zafername*, s. 80.

¹⁵⁰ *Târih-i Na'îmâ*, IV. Cilt, s. 988.

¹⁵¹ *Zafername*, s. 80; Kemal Karaça, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Baniliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 138-141.

tek başına yönetmek istemesi, kendine rakip olacak kişileri merkezden uzaklaştırması ya da hile ile katlettiğidir. Özellikle Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa'nın öldürülmesi Mustafa Paşa'nın en büyük hatası olarak kabul edilir. Naîmâ Mustafa Efendi, paşanın devlet ekonomisini düzeltme yolunda almış olduğu tedbirlerin, menfaatleri zedelenen pek çok grubun paşaya düşman olmasına neden olduğunu belirtir. Silahdar Yusuf Paşa ile olan mücadelesinin onun idamına neden olduğu ortak bir kanıdır.

Kara Mustafa Paşa'nın idamı, o güne kadar mutlak Harem hâkimiyetine karşı direnen son zayıf seddi de tamamen yıktığı için en önemli dönemlerden birini oluşturmaktaydı. Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Zinkeisen'in dediği gibi, saraya karşı direnebilmiş olsa idi, dirayet ve kararlılıkla yürüttüğü, derinden etkileyici iç ıslahat sistemi sayesinde Osmanlı İmparatorluğu için daha iyi bir gelecek hazırlamış olabilirdi. Hakikaten onun ölümünden sonra Osmanlı Devleti tekrar IV. Murad öncesindeki kargaşa ortamına geri döndü, 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın dirayetli ve sert yönetimine kadar bu kaos süreci devam etti.

EXTENDED ABSTRACT

Although Kemankeş Kara Mustafa Pasha was illiterate, he was a prudent, successful and honest administrator. During the reign of Murad IV, he served as Janissary Agha, Grand Admiral, District Governor of Istanbul and was appointed as Grand Vizier in 1639 during the Siege of Baghdad. Sultan İbrahim, who ascended the throne after Murad IV's death, took his older brother Murad IV as an example for himself. For this reason, he left Kara Mustafa Pasha, whom Murad IV had respected, in the position of Grand Vizier. In the first four years of Sultan İbrahim's reign, Kara Mustafa Pasha ruled the state independently. He prevented the interference of the palace and other factions in the state administration. Although Sultan İbrahim was a naive sultan with a weak personality, the state was managed well during the first four years of Kemankeş Mustafa Pasha's administration. During this period, Kemankeş Mustafa Pasha carried out land surveys and coinage reforms, and especially the coinage corrections led to an improvement in the denomination of money, which in turn led to a revival of trade in the country and an abundance of food and necessities in the cities. He increased the revenues of the treasury with land surveys. During his sultanate, the salaries of the gate servants were paid regularly and in properly denominated money. The people were treated with justice. Mustafa Pasha personally heard the cases of the people both in the Divan-ı Hümayun and in his own mansion.

Despite these achievements, Mustafa Pasha's excessive determination to rule the state on his own led him to remove those who might be rivals to him from the capital or to have them killed by deception. For this reason, he had Emirgüneoğlu Yusuf and Silahdar Mustafa Pasha, two of Murad IV's favorites, politically assassinated. The assassination of Silahdar Mustafa Pasha caused Kösem Sultan to gain his enmity. As it is understood from the sources of the period, Kara Mustafa Pasha's biggest mistake was to have the Governor of Aleppo, Nasuh Paşazâde Hüseyin Pasha, whom he saw as a rival, killed by deception. This incident caused the people to hate him. He also had Zülfikar Pasha, whom he had appointed as the Beylerbey of Cyprus, killed by deception.

In the first years of Sultan Ibrahim's reign, Mustafa Pasha had an absolute influence on the Sultan. Sultan Ibrahim consulted him on every matter. Mustafa Pasha also refused to fulfill some of the Sultan's wishes in matters that did not have his consent. This attitude caused the Sultan to grow cold towards him over time. However, Cinci Hodja and Silahdar Yusuf Agha started to gain the Sultan's favor. It is understood that these two people provoked the Sultan against Mustafa Pasha. Moreover, as mentioned above, Kemankeş Mustafa Pasha had fallen out with Kösem Sultan due to the murder of Silahdar Mustafa Pasha. Some of the austerity measures he implemented in order to prevent wastefulness in the palace caused the people of Enderun to turn against him. Kemankeş Mustafa Pasha's biggest mistake was that he thought of removing Silahdar Yusuf Pasha from his post by provoking the janissaries underhandedly, when he had earned the enmity of so many groups. Shortly after the Sultan was informed about this attempt, he was executed in Hocapaşa Bazaar on January 31, 1644. The viziers who came after Kara Mustafa Pasha corrupted the Sultan by fulfilling his every wish and by making him accustomed to gifts, bribes, women and sable furs. They squandered the state treasury. Finally, Sultan Ibrahim, who displayed such inconsistent behavior, was deposed by a military coup in 1648. After the death of Kara Mustafa Pasha, the Ottoman Empire entered a difficult period of turmoil, internal rebellion and economic crises until 1656.

Among the historians of the period, Evliya Çelebi, Topçular Katibi Abdülkadir Efendi and Mehmed Halife generally found the period of Mustafa Pasha's regency successful. On the other hand, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, who praised Kara Mustafa Pasha excessively in his work *Zafername*, uses very negative and even insulting expressions about him in his later work *Ravzatü'l-Ebrâr*. Other historians of the period, Solakzâde Mehmed Hemdemi, Vecihî and Ahmed bin Yakub, also had negative opinions about Kara Mustafa Pasha. Katib Çelebi, Naima Mustafa Efendi and Rudolf Schmid, on the other hand, have objectively expressed both the good qualities and faults of Mustafa Pasha. Accordingly, in general, his practices such as the prosperity experienced during this period, the regular payment of salaries, and the maintenance of public order throughout the country are appreciated. The most criticized point is that he wanted to rule the state alone, and that he removed his rivals from the capital or had them murdered by deception. Especially the murder of Nasuh Pashazâde Hüseyin Pasha is considered to be Mustafa Pasha's biggest mistake. Naima Mustafa Efendi states that the measures taken by the Pasha to improve the state economy caused many groups whose interests were harmed to turn against him. It is a common belief that his struggle with Silahdar Yusuf Pasha led to his execution.

The execution of Kara Mustafa Pasha constituted one of the most important periods, as it completely demolished the last weak barrier that had until then resisted the absolute domination of the Harem. Had Kemankeş Kara Mustafa Pasha been able to resist the palace, he could have prepared a better future for the Ottoman Empire, thanks to his deeply impressive system of internal reforms, which he carried out with vigor and determination. After his death, the Ottoman Empire returned to the turmoil of the pre-Murad IV period, and this state of chaos continued until Köprülü Mehmed Pasha's firm and stern administration began in 1656.

Kaynakça

- Abdurrahman Hibrî Efendi: *IV. Murad'ın Bağdad Seferi, Târih-i Feth-i Bağdad*, haz. Ahmet Üstüner, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Afyoncu, Erhan: "Mevâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, 2004, s. 418-420.
- Ahmed bin Ya'kûb Tarihi*: haz. Buğra Atsız, İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016.
- Aktemür, Ramazan: *Anonim Osmanlı Vekayinâmesi (H. 1058-1106/M. 1648-1694) Metin ve Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Aktepe, Münir; "Mustafa Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 730-732.
- Arabacı, Şule: *Sultan İbrahim'in Kişiliği ve Devlet Yöneticiliği (1640-1648)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Kocaeli 2023.
- Atabinen, Reşit Saffet: "Galatada, Kemankeş Kara Mustafapaşa Camii Avlusunda T.T.O.K. Arşivleri ve Kitaplığı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Sayı 86 (1949); s. 3-6.
- Aygun, Muhittin *Abdurrahman Hibrî Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- BOA. İE.HR 1/18.
- BOA. TSMA.e, 801/1-28.
- BOA. TSMA.e, 798/52.
- BOA. TSMA.e, 881/74.
- Çeribaş, Volkan: "Sultan İbrahim Döneminde Sadaretin İki Farklı Yüzü: Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa", *OTAM*, Sayı 51, (2022), s. 99-125.
- Çoban, Ahmet: *Hadikatü'l-Vüzerâ Adlı Eserin Tenkitli Transkripsiyonu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2005.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: "Yok Olan Bir Yapı: Kemankeş Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları, Yıldız Demiriz'e Armağan*, haz. Baha Tanman, Uşun Tükel, İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, 2001, s. 33-39.
- Çolak, Songül: *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi (1638)*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016).
- Du Loir, *IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları, Du Loir Seyahatnamesi*, çev. Mustafa Daş, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Ercan, Hüseyin Onur: "Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Payitahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid'in Nihâî Raporu Işığında Sultan İbrahim Han ve Veziriazam Kemankeş Mustafa Paşa (1640-1643)", *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, Osamer, İstanbul 2016, s. 43-56.
- Ercan, Hüseyin Onur: *Osmanlı-Habsburg Diplomasisi: Rudolf Schmid'in Nihâî Raporunun Türkçeye Çevirisi Ve Otuz Yıl Savaşları İle İlişkisi (1629-1643)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Ertürk, Volkan: "Tokat-Yıldızeli Hattındaki Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hankâh ve Câmî Evkafının 1845 Tarihli Muhasebe Defteri'nin Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014, Bildiriler*, Cilt 1, Tokat 2015, s. 421-429.
- Gökpınar, Bekir: "Osmanlı Kronikleri Işığında Sultan İbrahim ve Dönemi", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10 (2020), s. 1-22.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*: I. Kitap I. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Hammer, Joseph Von: *Büyük Osmanlı Tarihi*, 5. Cilt, Üçdal Neşriyat, (yıl ve yer yazılmamış).

- Kadızzâde Ahmed Çelebi, *Fetihnâme-i Bağdad*, Mısırlı Bir Divan Çavuşunun Kaleminden IV. Murad'ın Bağdad Seferi, haz. Mehmet Fatih Gökçek, İstanbul: Libra Kitap, 2021.
- Kahraman, Hüseyin: *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, (Yüksek Lisans Tezi), Mehmet Âkif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Karaça, Kemal: *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Baniliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Kâtib Çelebi: *Fezleke*, II. Cilt, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- Kaya, Nevzat: "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, 2001, s. 382-384.
- Koçi Bey Risaleleri: haz. Zuhuri Danışman-Seda Çakmakçıoğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Kumrular, Özlem; *Kösem Sultan, İktidar, Hırs, Entrika*, İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Kütükoğlu, Mübahat S: "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Şehabeddin Tekindağ Hatıra Sayısı*, (1984), 123-182.
- Mehmed Halife: *Tarih-i Gilmânî*, haz. Ömer Karayumak, Tercüman 1001 Temel Eser, (Yer ve Yıl Yazılmamış).
- Müteferrika Ahmed, *Târihül-İhtimâm Bi-Fethi Dâri's-Selâm*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020).
- Naîmâ Mustafa Efendi: *Târih-i Na'imâ*, III. ve IV. Cilt, haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Oral, Ertuğrul: *Mehmed Halife Tarih-i Gilmanî*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Özcan, Abdülkadir: "Kemankeş Mustafa Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 25, 2022, s. 248-250.
- Özcan, Abdülkadir: *IV. Murad Şarkın Sultanı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2016.
- Özgül, İbrahim: *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2010.
- Peirce, Leslie: *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar*, 4. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Sahillioğlu, Halil: "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici", *Belgeler*, Cilt 1, sayı 1-2 (1993), s. 227-233.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî: *Solakzâde Tarihi*, sad. Vahit Çabuk, İstanbul: İBB Kültür Aş. Yayınları, 2016.
- Şahin, Harun: "Osmanlı Devlet ve Ekonomi Düzeninde Değişim: Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 43 (2015), s. 184-191.
- Şenödeyici, Özer - Koşik, Halil Sercan: "IV. Murad'ın Bağdat Seferi Hakkında Yazılmış Bir Kaside: Tulu'î'nin Pesendîde-nâme'si", *Asos Journal*, Sayı 2/1 (2014), s. 133-150.
- Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi, II. Cilt, haz. Ziya Yılmaz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Tosundur, Salih: *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Sadrazamlığı*, (Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Uluçay, M. Çağatay: "Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları", *Zeki Velidi Toğan'a Armağan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, s. 181, 191.
- Unat, Faik Reşit: "Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası", *Tarih Vesikaları*, Cilt 1, Sayı 6 (1942), s. 443-480.
- Uşşâkîzâde İbrâhîm Hasîb Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik Uşşâkîzâde'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, I. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Vecihî Tarihi*, haz. Buğra Atsız, İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2016.
- Yıldırım, Nermin: *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad) Tahlil ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- Yücel, Yaşar: *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak Es'âr Defteri [1640 Tarihli]*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yedigöze Yayınları, 2011.

İran'da Kaçar Dönemi Protesto Kültürü: Bestnişîni*

Protest Culture of the Qajar Period in Iran: Bast-Neşîni

ÖMER ALKAÇ*

öz

Bestnişîni, insanın kendisini koruma veya hakkını savunma içgüdüsünden ortaya çıkan bir protesto yöntemidir. Tam olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmeyen Bestnişîni, zaman içinde dinî bir kimliğe de bürünmüş ve İran toplumunda önemli bir protesto kültürü olarak yaygınlaşmıştır. Daha sonra ise üst düzey devlet adamlarından en alt tabakaya mensup kişilerin dahi tercih ettiği geleneksel bir eyleme dönüşmüştür. Kaçar devleti ile birlikte ise siyasallaşmıştır. Bu dönemde İranlıların özellikle de dinî sınıfın tercih ettiği bir eylem olan Bestnişîni, İran şahından daha demokratik bir yönetim ve adalet talep eden muhaliflerin meşrutiyet hareketi boyunca kullandıkları etkili bir silahtı. Bu makalede kadim bir gelenek olarak İran toplumunda yerini alan Bestnişîni; ahırdan büyükelçiliklere uzanan tarihsel gelişimi dönemin kaynakları da göz önünde bulundurularak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Kaçar Hanedanlığı, Bestnişîni, Protesto.

ABSTRACT

Bast-neşîni is a method of protest that emerged from one's instinct to protect oneself or defend one's rights. Bast-neşîni, which is unknown exactly when it emerged, has also taken on a religious identity over time and has become widespread as an important protest culture in Iranian society. Later, it turned into a traditional action preferred by high-level statesmen and even members of the lowest class. It became politicized with the Qajar State. Bast-neşîni, a practice preferred by Iranians, especially the religious class, was an effective weapon used the opposition who demanded a more democratic government and justice from the Shah of Iran during the constitutional movement. In this article, Bast-neşîni, which takes its place in Iranian society as an ancient tradition; Its historical development, from stables to embassies, was examined by taking into account the sources of the period.

Keywords: Iran, Qajar Dynasty, Bast-neşîni, Protest.

* Makale geliş tarihi: 17 Ekim 2023, kabul tarihi: 27 Kasım 2023, araştırma makalesi.

** Dr., Çorum/Türkiye E-posta: alkacomer@gmail.com, ORCID

1. Giriş

BEST; her grup ve sınıftan insanların dava açmak, baskı yapmak veya kaybettikleri haklarını talep etmek, suçluların ve sanıkların cezadan kaçmak, şüphelilerin ise kendilerine itham edilen suçtan aklanana kadar zaman kazanmak amacıyla güvenli ve kutsal yerlere sığınmalarını ifade etmek için kullanılan kavramdır. Beste sığınıp geçici olarak kalmaya *bestnişînî*, sığınan kimselere ise *bestnişîn* denilir. Bazı araştırmacılar best kelimesinin eski Farsçadaki meded, yardım, yardımcı anlamına gelen ön eki *-upa*, fiil kökü ise *-stâ* olan *upâstam* kelimesi ve Pehlevice sebat, inat, kararlılık, durmak anlamlarına gelen *ostâm/ustâm* kelimesinden zaman içinde türediğini belirtirler.¹

Türkçeye *oturma*, *sığınma* eylemi veya *grev* olarak aktarılabilecek *bestnişînî* İran'da; Arapça bir kelime olan ve kale veya hisara kapanma, istihkâm içine çekilme, etrafında geçici istihkâmât inşa ederek müdafasını temin etme anlamına gelen *tahassun*² sözcüğü ile de adlandırılmaktadır. *Bestnişîn* ise yine Arapça bir kelime olan ve kaleye kapanmış, tahassun etmiş anlamındaki *mütehassın*³ kelimesi ile de ifade edilmektedir.

İnsanoğlunun kendi can ve mal güvenliğini sağlama, bağlı olduğu değerleri ve inancını muhafaza etme, haklarını elde etme veya koruma içgüdüsünün tabii bir sonucu olarak ortaya çıkan *bestnişînî*, zamanla geleneksel bir eylem yöntemine dönüşmüş gerek bireysel gerekse ortak hedef doğrultusunda bir araya gelen grupların sıkça başvurduğu bir eylem kimliği kazanmıştır. Öyle ki hiçbir kanuna ve usule tâbi olmayan en kudretli ve en baskıcı şahırların dahi boyun eğmek zorunda kaldığı bu gelenek,⁴ İran toplumunda meşruiyet ve resmîyet kazanarak neredeyse yazılı olmayan bir kanun sayılmıştır.⁵

İran'da Sâsânîler döneminde (226-651) âteşgedeler ve mabetlerde gerçekleştirildiği bilinen best eylemine İlhanlılar döneminde (1256-1353) de rastlanmaktadır. Şehzade Argun tarafından babası Abaka Han'ın ölümünden sorumlu tutulan Vezir Şemseddin Muhammed Sahib-i Divan (Cüveynî) (ö.1284), Argun'un kendisinden intikam alacağını düşündüğü için önce İsfahan'a kaçmış oradan da Kum'a gelerek İmamiyye Şîası'nın yedinci imamı Musa el-Kâzım'ın kızı ve sekizinci imamı Ali er-Rıza'nın kız kardeşi Fâtıma-ı Masûme'nin türbesine birkaç günlüğüne sığınmıştır. Şîası'nın yedinci imamı Musa el-Kâzım'ın kızı ve sekizinci imamı Ali er-Rıza'nın kız kardeşi olan Fâtıma-ı Masûme'nin türbesinde birkaç günlüğüne sığındığı bilinmektedir.⁶

Bestnişînî, İran'da resmî olarak Şîî mezhebinin kabul edilmesiyle birlikte Safeviler döneminde (1501-1736) yaygınlaşırken yine bu dönemde siyasi bir protesto

¹ <https://www.cgie.org.ir/fa/article/> [Erişim tarihi: 15.08.2023.]

² Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006), s. 384-385; Bkz: Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârsî*, (Tahran: İntişârât-ı Rûşd, 1389), s. 328.

³ Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, s. 1274.

⁴ Abbas Halisî, *Tarihçe-i Best ve Bestnişînî*, (Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1366), s. 39.

⁵ Halisî, *Tarihçe-i Best ve Bestnişînî*, s. 57.

⁶ <https://www.cgie.org.ir/fa/article/> [Erişim tarihi: 15.08.2023.]

biçimine de dönüşmüştür. 1657 yılında Şah II. Abbas (1642-1666) döneminde lonca üyeleri ve sanatkarlar İsfahan'da devlethaneye sığınarak bir müçtehit aracılığıyla şahtan kendilerine baskı yapan divanbeyinin ve bir memurun görevden alınmasını talep etmişlerdir. II. Abbas bu talepleri kabul etmek zorunda kalmıştır.⁷ Avşarlar döneminde (1736-1804) Nadir Şah'ın dinî bakış açısı ve katı idaresinden dolayı ulema ve ahali best eylemi için uygun bir zemin bulamamıştır. Zend hanedanı döneminde (1751-1794) merkezi otoritenin zayıf olmasından dolayı yeniden yaygınlaşmış, Kaçarlar döneminde (1796-1925) ise meşrutiyetin ilanına (1906) kadar sıkça başvurulan bir eylem hâlini almıştır.⁸

Best, bir kişi ile olabileceği gibi ortak bir tepki de bulunmak üzere bir araya gelen kalabalık bir grupla da yapılabiliyordu.⁹ Zaman içinde siyasallaşmış valilerin ve sultanların da başvurduğu bir eylem olsa da çoğunlukla haksızlığa uğradığına inanan ruhaniler ve dindar ahali tarafından tercih edilmiştir.¹⁰

Kaçar idaresinin ortalarına kadar çoğunlukla *adalet* talebiyle best eylemine başvuruluyordu. Ancak İran'ın Batı kültürü ile tanışması ve İranlılarda siyasi ve içtimali bilincin artmasına bağlı olarak toplumda meydana gelen değişiklikler güvenli best mekânlarının devlet aleyhinde siyasi protestoların gerçekleştiği mekânlara dönüşmesine sebep oldu.¹¹

2. Best Mekânları:

Best eyleminin gerçekleştirildiği mekânlar her dönem farklılık göstermiştir. Merkezi otoritenin durumu ve best eylemine gösterdiği dikkat mekânların belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Eğer devlet, best eylemine teveccüh gösteriyorsa bu mekânlarla ilgileniyor ve sığınan kişi de orada sıkıntısını kolaylıkla giderebiliyordu. Devletin bu eylemleri dikkate almadığı dönemlerde ise insanlar çareyi yabancı devletlerin büyükelçilikleri gibi mekânlara sığınarak sorunlarını çözme yolunu tercih etmişlerdir. Eğer yabancı devletlere ait bir mekân tercih edilecekse de iki devlet arasında ilişkilerin iyi olmasına dikkat ediliyordu.¹²

Best eyleminde bulunanlar, inançları açısından olabildiğince kutsal mekânları tercih ederek eylemlerine dinî bir kimlik de kazandırmışlardır. Böylece eylemlerini daha etkili hale getirebilmişler ve istediklerini daha kolay elde edebilmişlerdir. Best mekânları dinî mekânlar, devlete ait mekânlar ve yabancılara ait mekânlar olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir.

⁷ <https://iranicaonline.org/articles/bast-sanctuary-asylum> [Erişim tarihi: 17.08.2023.]

⁸ Seyid Muhammed Tayyibi, "Best ve Besnişini Der Devre-i Kâçârîye (Ta inkılab-ı Meşrutâ)", *Nâme-i Tarih-i Pejûhan*, Sâl-i şeşom, şomâre-i bist o şeşom (1389), s. 81.

⁹ Halisî, *Tarihçe-i Best ve Bestnişini*, s. 32.

¹⁰ Halisî, *Tarihçe-i Best ve Bestnişini*, s. 17-18.

¹¹ <https://lib.eshia.ir/23019/1/3330#> [Erişim tarihi: 17.08.2023.]; İran'da protesto kültürü ile ilgili ayrıca bkz: Yılmaz Karadeniz-Mikail Devebakan, "İran'da Protesto Kültürünün Ortaya Çıkışı: İslâm Devrimi'ne Kadar Tarihten Bazı Kesitler", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13 (2023); Mehmet Talha Paşaoğlu, "Modern İran Tarihi'nde Protesto Kültürü", *Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu 15 - 16 Ekim 2015 Bildiriler Kitabı*, (2016).

¹² Ahmed Kerimî, *Nakş-ı İngiliz der Cereyân-ı Bestnişini der İran (Ez Ażaz-ı Devre-i Kaçar ta Meşrutâ)*, (Pâyânâme-i Karşinasî-i Erşed), Dânişgâh-ı Hârezmî, Dânişgede-i Edebiyat ve Ulûm-i İnsanî, 1399, s. 27.

2.1. Dinî Mekânlar:

Dinî hassasiyete sahip İran toplumu tarafından, İran içinde ve dışında bazı mekânlar kutsal kabul edilmekteydi. Bu sebeple best eylemi için dinî mekânları tercih edenler burada kendilerini her türlü saldırı ve tehdide karşı güvende hissediyordu.¹³ Bu mekânların başında ise Atebât-ı Mukaddese ve Atebât-ı Âliye olarak da bilinen atebât geliyordu. Atebât; Hz. Ali'nin mezarının bulunduğu inanan Necefî, Hz. Hüseyin'in türbesinin bulunduğu Kerbela'yı, yedinci imam Mûsâ el-Kâzım ile dokuzuncu imam Muhammed et-Takî'nin türbelerinin bulunduğu Kâzımiyye'yi ve onuncu imam Ali el-Hâdî ile on birinci imam Hasan el-Askerî'nin türbelerinin bulunduğu Sâmerrâ'yı kapsamaktadır. On ikinci imam Mehdî'nin kaybolduğuna inanılan (serdâb) yer de Hasan el-Askerî'nin defnedildiği yerdir.¹⁴ XX. yüzyıl başlarında Kaçar hanedanı ile anlaşmazlığa düşen ve İran'da meşrutiyet hareketinin en önemli destekçilerinden olan üç büyük Şîî âlim Mirza Halîl Tah-rânî, Kâzım Horasânî, Abdullah Mâzenderânî ve 1965'te son İran şahı tarafından sürgüne gönderilen Âyetullah Humeynî Necef'e sığınmışlar ve muhalefetlerini buradan sürdürmüşlerdi.¹⁵

İran'da, best mekânı olarak kabul edilen en önemli yerlerden birisi de Kum şehridir. Bu şehir, Fâtıma-ı Masûme'nin türbesinin varlığından dolayı Şîîlerce kutsal sayılmaktadır. Moğol idaresi altında da best mekânı olarak kullanıldığı bilinen Fâtıma-ı Masûme Türbesi,¹⁶ Kaçarlar döneminde özellikle meşrutiyet taraftarı ulema tarafından tercih edilmiştir.¹⁷ Meşrutiyet döneminin önemli müçtehitlerinden Seyyid Abdullah Behbehânî (1840-1910) ve Seyyid Muhammed Tabâtabâî önderliğinde ulemanın meşrutiyet talebiyle Kum şehrinde gerçekleştirdikleri sığınma eylemleri Muhaceret-i Kübra (Büyük Göç) olarak adlandırılır.¹⁸

Hz. Hasan neslinden gelen, âlim ve zâhid Şah Abdülazîm'in¹⁹ Rey şehrinde bulunan türbesi Kaçar döneminde İranlılar tarafından en çok tercih edilen best mekânlarından biriydi. Tahran'a yaklaşık 20 km mesafede yer alan Rey şehrinin Kaçarların payitahtına yakınlığı Tahran ahali tarafından bu mekânın sıkça tercih edilmesine neden olmuştur.²⁰ Nâsırüddin Şah'ın (1848-1896) saltanatının henüz başında babası Muhammed Şah'ın (1834-1848) kudretli veziri Hacı Mirza Âkâsî, İngiltere ve Rusya'nın baskısıyla firar ederek Şah Abdülazîm'e sığınmıştı.²¹

¹³ <https://rch.ac.ir/article/Details?id=6704> [Erişim tarihi: 11.10.2023.]

¹⁴ Avni İlhan, "Atebât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, 1991, s. 49-50.

¹⁵ İlhan, "Atebât", s. 50.

¹⁶ <https://www.cgie.org.ir/fa/article/239353> [Erişim tarihi: 25.08.2023.]

¹⁷ Yeni Tasvîr-i Efkâr, Cemal Said Bey, "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)", 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, I.sene, Numara 3, s. 6.

¹⁸ İbrahim Safâî, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*, (Tahran: İntişârât-ı İran Yârân, 1381), s. 235.

¹⁹ Mustafa Öz, "Şah Abdülazîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2010, 38, s. 250.

²⁰ Kerimî, *Nakş-ı İngilis der Cereyân-ı Bestnişînî der İran*, s. 30.

²¹ Mirza Muhammed Taki Sipehr, *Nâsîhü't-tevârih (Saltanat-ı Nâsırüddin Şah)*, Cilt III, (Tahran: İntişârât-ı Esâtir, 1377), s. 938; <https://rch.ac.ir/article/Details/9318>. [Erişim tarihi: 26.08.2023.]

Kaçarların ünlü sadrazamı Emir Kebir'in teminatıyla sığınma eylemini sonlandıran Hacı Mirza Âkâsî, Atebât'a gitmiş ve ömrünün sonuna kadar orada yaşamıştır.²²

Şah Abdülazîm Türbesi'nde best eyleminde bulunan bir diğer kişi de Seyyid Cemâleddîn Efgânî'dir. Efgânî, 1890 yılında, Nâsırüddin Şah'ın daveti üzerine ikinci kez İran'a gelmişti. Ancak şah ve idaresi hakkında eleştirilerde bulunup Islahat talebini yineleyen Efgânî, Nâsırüddin Şah'ın tepkisi ile karşılaştı. Bunun üzerine Efgânî, Şah Abdülazîm'e sığınmış ve bir müddet muhalefetine buradan devam etmiştir. Şah tarafından gönderilen askerler eşine çok az görülür şekilde Efgânî'nin best eylemin, sonlandırmasını sağlamış ve Basra Körfezi üzerinden sınır dışı edilmiştir.²³

Şah Abdülazîm Türbesi'nde meydana gelen sığınma eylemlerinin en önemlisi meşrutiyetin ilanından hemen önce *adaletane* talebiyle²⁴ yine Behbehânî ve Tabâtabâî önderliğinde çok sayıda tüccar, pazarcı ve talebenin de katıldığı, Muhaceret-i Suğrâ (Küçük Göç) olarak adlandırılan eylemdir.²⁵ Bu eylemde Behbehânî ve Tabâtabâî ile birlikte Rey'e gidenler arasında Sadrülulema, Seyyid Cemal Efcê, Şeyh Hacı Mirza Yahya Devletâbâdî ve Hacı Mirza Ali Muhammed Devletâbâdî gibi İran meşrutiyet hareketinin önemli simaları da bulunmaktaydı.²⁶ Benzer şekilde Muzafferüddin Şah (1896-1907) döneminde tüccar sınıfına mensup bazı kimseler, Belçikalı gümrük memuru Mösyö Nause'yi kendilerine küfrettiğini ileri sürerek Sadrazam Aynüddeve'ye şikâyet etmişlerdi. Sadrazamın gerekli adımları atmadığını gören tüccarlar ise Nause'nin azli ve zararlarının giderilmesi talepleriyle Şah Abdülazîm'e giderek sığınma eyleminde bulundular. Tüccarların taleplerini dinleyen Veliâht Muhammed Ali Mirza, kendilerine bir mektup yazarak şahın, Avrupa seyahatine hazırlığı için Mösyö Nause meselesi ile ilgilenecek zamanının olmadığını ancak seyahatten dönünce onun azli meselesini babasıyla bizzat görüşeceğini ve uğradıkları zararların da incelenerek tazmin edileceğini belirterek tüccarı ikna edebilmiştir. Tüccarlar veliahtın bu mektubundan sonra eylemlerini sonlandırıp Tahran'a döndüler.²⁷ Daha önce meşrutiyet hareketi saflarında iken meşrutiyetin ilanından sonra bu idareyi dine aykırı bularak meşrûta-i meşrûa (şer'î hükümlere dayalı bir meşrutiyet idaresi) talebiyle meşrutiyet karşıtı bir tavır takınan ve bu talebini kabul ettirebilmek için Şah Abdülazîm'e sığınıp propagandasını bir müddet burada devam ettiren Şeyh Fazlullah Nuri'nin eylemi de bu mekânda gerçekleştirilen önemli best eylemlerinden biridir.²⁸

²² Hüseyin Bayburdî, *Tarih-i Penâhendegân-ı İran (Ez Ahd-i Safeviyye Ta Evahir-i Kâcârîye)*, (Tahran: İntişârât-ı Vahîd, 1349), s. 14-15.

²³ Hayreddin Karaman, "Efgânî, Cemâleddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, C. 10, s. 459.

²⁴ Abdullah Mustevfî, *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimaî-yi Kâcârîye* C. II, (Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1377), s. 162.

²⁵ Nâzımülislam Kirmânî, *Tarih-i Bîdâr-ı İraniyân, Bahş-i Evvel*, (Tahran: Neşr-i Peykan, 1376), s. 340-343.

²⁶ Muhammed Mehdi Şerif Kâşânî, *Tarih-i Meşrûtiyet*, (Tahran: Nigaristan Kitap, 1389), s. 72.

²⁷ Kirmânî, *Tarih-i Bîdâr-ı İraniyân, Bahş-i Evvel*, s. 394-395.

²⁸ İbrahim Safâî, *Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Dovvom)*, (Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1363), s. 94; Rûznâme-i Encümen, 3 Cemâziyelâhir 1325, 1.Yıl, Numara 110, s. 4.

İranlıların dinî açıdan kutsal kabul ettikleri Meşhed'de İmam Rıza,²⁹ Şiraz'da Ahmed bin Musa (Şah Çerağ)³⁰ ve Seyyid Hacı Garîb, Tebriz'de Seyyid Hamza ve Tahran'da ise Seyyid İsmail türbeleri ve diğer imamzâdelerin mezarları da best mekânları arasındadır.³¹ Ayrıca Erdebil'de Şeyh Safiyüddin Erdebilî'nin türbesi de zaman zaman best eylemlerine ev sahipliği yapmıştır.³²

İran'da best mekânı olarak tercih edilen dinî mekânlar arasında büyük şehirlerdeki ulu cami ve mescitler de yer almaktadır. Tahran'da bulunan Mescid-i Şah ve Mescid-i Cuma, İsfahan'daki Mescid-i Hac Seyyid Esedullah, Şiraz'da Mescid-i Nov ve büyük müçtehitlerin namaz kıldırdığı camiler bu mekânlardan bazılarıdır.³³

Önde gelen ulema ve müçtehitlerin evleri İranlıların best olarak tercih ettiği bir diğer dinî mekândı. Kaçarların ikinci hükümdarı Feth Ali Şah'ın (1797-1834) vezirlerinden Abdullah Han Eminüddeve, şahın ölümü ve Muhammed Şah'ın tahta oturmasının ardından İsfahan'da saltanat iddiasında bulunan şahzadelerden Hüseyin Ali Mirza Fermanfermâ'ya yardım ettiği söylentileri üzerine müçtehit Hacı Seyyid Muhammed Bâkır Reştî'nin evine sığınmış ve İngiltere sefiri aracılığıyla Atebâta gitmesine müsaade edilmişti.³⁴ İmam ve imamzâdelerin türbelerine sığınanlardan farklı olarak zaman zaman ulema ve müçtehitlerin evlerine sığınanların şahın emriyle zorla dışarı çıkarıldıkları anlaşılmaktadır.³⁵ Döneminde ulema ve merkezi otorite arasında oluşan nüfuz mücadelesinden dolayı Nâsırüddin Şah bu evlere sığınanlara karşı sert tedbirler almıştır. Ulemanın nüfuz ve manevî değer açısından bir imam veya imamzâde seviyesinde olmasından rahatsız olan Nâsırüddin Şah, Hac Molla Ali Kenî adında bir müçtehidin evine sığınanların zorla evden çıkarılmalarını emretmiştir. Aynı dönemde bir başka müçtehidin evine sığınanlar şahın askerleri tarafından zorla evden çıkarılmışlardır. Şahın bu tavrı ulemayı ve müçtehitleri halk nazarında itibarsızlaştırmaktaydı.³⁶

2.2. Devlete Ait Mekânlar

İran'da devlete ait bazı mekânların da best eylemlerine sahne olduğu görülmüştür. Bu mekânlar arasında en dikkat çekenlerden biri sarayın asil atlarının bulunduğu tavlalar ve ahırlardır.³⁷ Ahıra veya tavlaya sığınmak isteyen kişinin, şahın bindiği ata ait özel bölmeye kadar gidip atın başına veya toynağına dokunduktan sonra eylemi başlıyordu.³⁸ Kişi şaha muhalif de olsa bu mekânlara girip sığınma

29 V.V. Barthold, *İran Tarihî Coğrafyası*, çev. Ömer Alkaç, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), s. 119.

30 Rûznâme-i Müsavât, *Meşrûta-i Fars*, 12 Safer 1326 (15 Mart 1908), Sâl-i Evvel, Şomâre-i Hifdehom, s. 5.

31 Tayyibî, "Best ve Besnişînî Der Devre-i Kâçârîye", s. 82; Halisî, *Tarihçe-i Best ve Bestnişînî*, s. 29-30.

32 Hâdi Hoş İftihar, "Best ve Bestnişînî Der Devre-i Kaçar", *Tarih-i Pejûhî*, Sâl-i Heftom, Şomâre-i 22-23, (1384), s. 39.

33 Seyid Muhammed Tayyibî, "Best ve Besnişînî Der Devre-i Kâçârîye", s. 82.

34 Bayburdî, *Tarih-i Penâhendegân-ı İran*, s. 13.

35 Kerimî, *Nakş-ı İngilis der Cereyân-ı Bestnişînî der İran*, s. 33.

36 İftihar, "Best ve Bestnişînî Der Devre-i Kaçar", s. 38.

37 Lady Mary Sheil, *Hâtûrât-ı Lady Sheil*, çev. Hüseyin Ebu Terabyân, (Tahran: Neşr-i Nov, 1368), s. 113; Bayburdî, *Tarih-i Penâhendegân-ı İran*, s. 84.

38 Kerimî, *Nakş-ı İngilis der Cereyân-ı Bestnişînî der İran*, s. 28.

hakkına sahipti. Tavla ve ahırlar sarayın içinde olmasına rağmen sığınmacı razı olmadığı müddetçe şahın kendisi dahi bu eylemi sonlandıramıyor kişiyi mekândan dışarı çıkaramıyordu.³⁹ Curzon'a göre muhteşem at türlerine sahip ve herkesin atlı olduğu bir ülkede, atların bulunduğu ahırların sığınma yeri olarak seçilmesi ülkede ata verilen ehemmiyetin bir sonucuydu. Ahır best mekânı olarak seçip oraya sığınan kişinin tüm ihtiyaçları ahır görevlisi tarafından karşılanırdı. Ayrıca ahır görevlisi sığınan kişinin can güvenliğini sağlamakla yükümlüydü. Efendisini öldüren bir köle dahi gelse ahıra girdikten sonra dokunulmazlık kazanıyordu. Kişi ahıra girerken veya çıkarken yakalansa öldürülebilirdi ancak ahırın içindeyken öldürülmesi atın kutsallığına hâlel getirdiğinden yazılı olmayan bestnişinî kanunlarına aykırıydı. Eğer at açık havada bağlıysa sığınan kişi atın başını tutmak zorundaydı. İnanişâ göre at, kutsallığı ihlal edeni zafere taşımazdı. Ata sığınanların dokunulmazlığı da bu inanıştan kaynaklanıyordu. Nadir Şah'ın torunu Nadir Mirza'nın başına gelen tüm talihsizlikler saray ahırına sığınan bir kaçağı idam ettirmesine bağlanmaktaydı.⁴⁰ 1821 yılında Osmanlı-İran savaşları esnasında da Osmanlı Devleti'ne yardım eden Mahmud Ağa-yı Kâhya, Osmanlı ordusunun mağlup olmasının ardından Süleymaniye'ye giden şahzade Devletşah'ın ahırına sığınmış ve affedilmişti.⁴¹ Feth Ali Şah'ın saltanatının henüz başlarında Azerbaycan valisi olarak görev yapan önemli devlet adamlarından Süleyman Han Nizamüddeve'nin muhaliflerle gizli bir anlaşma yaptığına dair söylenti çıkması üzerine hakkında bir karar verilmeden hemen önce Tebriz'den Tahran'a hareket etmiş ve saray ahırına sığınmıştı. Bunun üzerine şah kendisini affetmiş ve görevine dönmesini emretmişti.⁴²

Devlete ait best mekânlarından bir diğeri ise Tahran'da bulunan Tophane Meydanı ve çevresiydi. Burada Top-ı Morvarid adında büyük bir top bulunuyordu.⁴³ Bu topla ilgili 1614 yılında Portekizlilerden ganimet olarak elde edildiği,⁴⁴ veya Nadir Şah tarafından Hindistan'dan getirildiği⁴⁵ gibi farklı rivayetler anlatılmaktadır. Bir başka iddiaya göre ise Feth Ali Şah'ın emriyle İsmail İsfahanî tarafından yapılmıştır.⁴⁶

Rivayete göre Top-ı Morvarid bir müddet bir imamzâde türbesinde bekletilmiştir. Kutsiyeti de buradan kaynaklanan Top-ı Morvarid, uzun süre farklı batıl inanışlara konu edilmiş ve topun ahalinin sorunlarını çözebileceğine inanılmıştır.⁴⁷ Bu yüzden suçlular ve hakkının gasp edildiğine inananlar best mekânı olarak

³⁹ Sheil, *Hâtrât-ı Lady Sheil*, s. 113.

⁴⁰ G.N. Curzon, *Persia and The Persian Question*, (London and New York: Longmans, Green & co., 1892), s. 155.

⁴¹ Muhammed Hasan Saniüddeve İtimadüssaltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, Cild-i Sevvom, (Tahran: Dünya-yı Kitap, 1363), s. 1550.

⁴² Bayburdî, *Tarih-i Penâhendegân-ı İran*, s. 13.

⁴³ Kerimî, *Nakş-ı İngilis der Cereyân-ı Bestnişinî der İran*, s. 28.

⁴⁴ Tayyibî, "Best ve Besnişinî Der Devre-i Kâçârîye", s. 83; Kerimî, *Nakş-ı İngilis der Cereyân-ı Bestnişinî der İran*, s. 28.

⁴⁵ İftihar, "Best ve Bestnişinî Der Devre-i Kaçar", s. 41.

⁴⁶ <https://www.cgie.org.ir/fa/article/> [Erişim tarihi: 29.08.2023.]

⁴⁷ Muhammed Hasan Saniüddeve İtimadüssaltana, *Rûznâme-i İtimadüssaltana*, (Tahran: Müesses-e İn-tişârât-ı Emir Kebir, 1350), s. 711; Top-ı Morvarid ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/239688/>

kimi zaman burayı tercih etmişlerdir. Yine Tahran'da bulunan Tophane Meydanı da Kaçarlar döneminde önemli olayların merkezi olarak dikkat çekmektedir. Bir grup Osmanlı Devleti vatandaşının İran'a kaçarak Tophane meydanında sığınma eylemi gerçekleştirdikleri bilinmektedir.⁴⁸ Kaçarların altıncı şahı Muhammed Ali Şah (1907-1909) zamanında Şeyh Fazlullah Nuri liderliğinde Tophane Meydanı'nda meşrutiyet karşıtlarının uzun süren eylemleri⁴⁹ ve meşrutiyet taraftarlarının onlara tepkileri 23 Haziran 1908 tarihinde şahın meclisi topa tutup meşrutiyet idaresini askıya almasıyla sonuçlanmıştır.

Fotoğraf 1: Nâsırüddin Şah zamanında çekilmiş Top-ı Morvarid'e ait bir fotoğraf
<https://amordadnews.com/80218/> [Erişim tarihi: 01.09.2023.]

İranlıların, bazı şehirlerin tamamını da best mekânı olarak kullandıkları görülmüştür. Meşhed'i İmam Rıza, Rey'i Şah Abdülazîm, Hoy'u Hacı Mirza Yakup, Tebriz'i ise Seyyid Hamza Türbesi'nden dolayı bazı dönemlerde best mekânı olarak kullanan İranlılar, İsfahan'daki Bîdâbâd'ı da nüfuzlu, kudretli bir müçtehidin ika-metinden dolayı best mekânı olarak kabul etmişlerdir.⁵⁰

Hakkı gasp edilmiş bazı kimseler herhangi bir kutsal mekâna veya bir müçtehidin evine gidebilecek zamanının olmadığı durumlarda kendisine en yakın bir devlet ricalinin evine veya ahırına gidip orada sığınma eyleminde bulunabiliyorlardı.⁵¹

⁴⁸ İftihar, "Best ve Bestnişini Der Devre-i Kaçar", s. 41.

⁴⁹ Mecelle-i Hikmet, 3 Febrayir 1908/ Gurre-i Muharrem 1326, Sâl-i Şânzdehom, Şomâre 903, s. 3.

⁵⁰ Kerimî, *Nakş-ı İngiliz der Cereyân-ı Bestnişini der İran*, s. 29-30.

⁵¹ Kerimî, *Nakş-ı İngiliz der Cereyân-ı Bestnişini der İran*, s. 33.

2.3. Yabancılar Ait Mekânlar

Best eyleminin Kaçarlar ile birlikte siyasallaşması, Avrupa kültür ve medeniyetiyle artan etkileşim ve yeni idare binalarının tesisi yeni best mekânlarının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Telgrafhaneler, ortaya çıkan bu yeni mekânlardan birisiydi. Nâsırüddin Şah döneminde İran'da elde ettiği imtiyazlarla önemli bir aktör hâline gelen İngiltere, İran sınırlarında telgraf hattı çekme imtiyazını da elde etmişti.⁵² Telgraf hattından oldukça memnun kalan Nâsırüddin Şah, ülkenin geri kalanına da seri bir şekilde telgraf hattı çekilmesi emrini verdi. Telgraf hattı imtiyazı ile birlikte İran'daki telgrafhanelerin kontrolü de tamamen İngilizlerin eline geçmiştir.⁵³

Telgrafhanenin best mekânı olarak tercih edilmesinde diğer devlet idarelerine nazaran stratejik öneme sahip olmasının yanı sıra zulme uğrayanların veya suçluların daha hızlı haberleşebilmeleri ve taleplerine daha erken cevap alabilme ihtimalleri etkili olmuştur. Telgrafhanelerin best mekânları olarak tercih edilmesinde etkili olan bir diğer faktör de yabancı devletlerin tahrikleriydi. Bu devletler olası bir karışıklık durumunda ahaliyi kendi taraflarına çekmek ve gerektiğinde merkezi otorite aleyhinde faaliyetlerde bulunmak adına telgrafhanelerin sığınma eylemlerinde kullanılmasını teşvik etmişlerdir.⁵⁴ İran'da meşrutiyet hareketinin hâmesi İngiltere'nin telgrafhaneler üzerindeki nüfuzu buralardaki best eylemlerini de doğrudan kontrol edebilmelerini sağlamıştır.

İran meşrutiyet hareketinin kilit şehri Tebriz'de ahali sık sık şehirde bulunan telgrafhaneye sığınarak taleplerinin yerine getirilmesini istemişlerdir. Şehirde neşredilen *Encümen-i Tebriz* gazetesine yansıyan sığınma eylemlerinin birinde Tebrizlilerin Tahran'a çektiği telgrafta dükkanları ve pazarları kapattıkları, şehir uleması ve eşrafın telgrafhanede bekledikleri ve Kanun-ı Esasi kitapçığı Azerbaycan bölgesine gönderilene kadar eylemlerine devam edecekleri yazılıydı.⁵⁵

1908 yılında Muhammed Ali Şah tarafından Kavamülmülk adında meşrutiyet karşıtı bir idareci, Şiraz'daki meşrutiyet taraftarlarını kontrol altına alması ve şehirde seçilecek milletvekillerinin Tahran'a gelmelerini engellemesi veya en azından onları oyalaması için Şiraz'a gönderilmişti. Meşrutiyetçiler tarafından kurulan Encümen-i İslâmî'nin talimatıyla ulema, talebe ve tüccardan oluşan büyük bir grup Kavamülmülk'ün şehri terk etmesi talebiyle dükkanları ve pazarları elli günlüğüne kapattıklarını ilan ederek telgrafhanede best eylemi başlattılar. Bir fedai ortaya çıkıp Kavamülmülk'ü öldürene kadar telgrafhanedeki best eylemi devam etmiştir.⁵⁶

⁵² Ömer Alkaç, *İran Meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları (1906-1909)*, (Doktora Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2023), s. 43.

⁵³ Ali Asgar Şemim, *Kaçar Saltanat Devrinde İran*, (Tahran: İntişarât-ı Behzad, 1387), s. 228-229.

⁵⁴ Hüseyin Mahbûbî Erdekânî, *Tarih-i Müessesât-ı Temeddün-i Cedid Der İran*, Cild-i Dovvom, (Tahran: İntişarât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1354), s. 230.

⁵⁵ Rûznâme-i Encümen, 3 Rebülâhir 1325, Sâl-i Evvel, Numro 81, s. 1-2.

⁵⁶ Rûznâme-i Müsavât, "Meşrûta-i Fars", 12 Safer 1326 (15 Mart 1908), Sâl-i Evvel, Şomâre-i Hifdehom, s. 3-7.

3. Merkezi Otoritenin Best Eylemine Karşı Aldığı Tedbirler

Daha önce de ifade edildiği gibi best eylemini zulme uğrayan, hakkı gasp edilen veya bizzat kendisi suçlu olduğu hâlde adaletin icrasından kaçmak isteyen kişiler ile devlet adamları ve yerel idarecilerden memnun olmayanlar tercih ediyorlardı.⁵⁷ Ancak İran'da Kaçarların idareyi ele almasıyla birlikte daha çok din adamlarının ve ulemanın başvurduğu bir eylem hâlini aldı. Ulema, bu eylemler aracılığıyla devlet üzerindeki nüfuzunu perçinlemekteydi. Toplum üzerinde de ciddi bir nüfuzu olan ulemanın bu dokunulmazlığı, devleti onlara karşı tedbir almaya sevk etti. Ulemanın ayrıcalıkları ortadan kaldırılırsa devletin güçleneceğine inanılıyordu.⁵⁸ İlk olarak Muhammed Şah'ın (1834-1848) sadrazamı Hacı Mirza Âkâsî, best mekânlarının kısıtlanması tedbirini aldı. Bu doğrultuda ülke genelinde best mekânlarının sadece Şah Abdülazîm, Fâtıma-i Masûme ve İmam Rıza türbeleriyle sınırlandırılması kararlaştırıldı.⁵⁹ Mirza Âkâsî bu kararı aldığında Tahran Cuma İmamı Ebulkasım'ın ona *ahırları ve tavlaları yasaklayacağı zaman en azından kendin için bir tanesini ayır* dediği rivayet edilir. Gerçekten de Âkâsî, almış olduğu bu kararın kurbanı olmaktan neredeyse son anda kurtulabilmiştir. Muhammed Şah'ın ölümünden sonra İngiltere ve Rusya'nın baskısıyla firar eden Âkâsî, best eyleminde bulunmak için Şah Abdülazîm'e kadar gitmek zorunda kalmıştı.⁶⁰

Emir Kebir'in sadrazamlığında ise Âkâsî'nin aldığı tedbirin daha da ötesine geçilmiştir. 20 Ocak 1848 tarihinde resmen İran tahtına oturan Nâsırüddin Şah, kendisini yetiştiren akıl hocası Mirza Takî Han Ferahânî'yi de Emir Kebir ve Emir Nizam⁶¹ unvanları ile sadrazamlık makamına getirmişti. 1848-1851 tarihleri arasında sadrazamlık makamında bulunan Emir Kebir hayal ettiği reformları hayata geçirebilmek için ülkede güçlü bir merkezi otoritenin olması gerektiğini biliyordu. Ülkede şaha karşı baş gösteren ayaklanmalara karşı ciddi tedbirler alarak merkezi otoritenin ulema karşısında güçlenmesinde önemli rol oynadı.⁶²

Adalet divanhanesinin oluşturulması için çabalayan Emir Kebir, best eylemlerini adaletin icrası ve bağımsız yargının önünde engel olarak görüyordu. Bunun yanı sıra Tahran Cuma İmamı Mirza Ebulkasım, zaten Emir Kebir'in reformlarından rahatsız olan İngiliz ve Rus büyükelçiliklerinin⁶³ de tahrikiyle sadrazam aleyhinde faaliyetlerde bulunuyordu. Emir Kebir ayrıca Ebulkasım'ın best eylemlerinden

⁵⁷ İftihar, "Best ve Bestnişîni Der Devre-i Kaçar", s. 36.

⁵⁸ Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, (Berkeley and Los Angeles: University Of California] Press 1969), s. 120.

⁵⁹ İftihar, "Best ve Bestnişîni Der Devre-i Kaçar", s. 35.

⁶⁰ Yakub Edward Polak, *Sefernâme-i Polak (İran ve İranlıyan)*, çev. Keykavus Cihandârî, çap-1 dovvom, (Tahran: İntişârât-ı Hârezmî, 1368), s. 324; Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, s. 120; İftihar, "Best ve Bestnişîni Der Devre-i Kaçar", s. 35.

⁶¹ Modern İran tarihinin en önemli simaları arasından olan Emir Kebir'in hayatı ve reformları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Abbas İkbâl Aştîyânî, *Mirza Takî Han-ı Emir Kebir* (Tahran: İntişârât-ı Şîr-i Muhammedî, 1396); Gökhan Bolat, "Mîrzâ Takî Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848- 1851)" *Belleten*, LXXVII, no. (2013): 151-182.

⁶² Şemim, *Kaçar Saltanat Devrinde İran*, s. 144.

⁶³ S. C. ve Benjamin, *İran ve İranlılar*, çev. Mühendis Muhammed Hüseyin Kerdebçe (کردبچه), (Sazman-ı İntişârât-ı Câvidân, 1363), 132-133.

aldığı güç ile ahaliyi kendisine karşı galeyana getirdiğini düşünüyordu. Ahalinin dinî duygularının suistimal edilmesinden de rahatsız olan Emir Kebir, hem din adamlarının ahaliyi kışkırtmalarının hem de İngiltere ve Rusya büyükelçiliklerinin din kisvesi altında ülke meselelerine dahil olmalarının önüne geçmek amacıyla⁶⁴ 1850 yılında best geleneğinin ilga edildiğine dair ferman çıkarıldı.⁶⁵ Ancak Emir Kebir'in reformları ve aldığı kritik kararlar hem din adamlarını hem de İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmekteydi. Bundan dolayı bu iki ülke temsilcileri, sadrazamın saltanatta gözü olduğunu ileri sürerek şahı ona karşı doldurup, önce azledilmesini daha sonra ise katledilmesini sağladılar.⁶⁶

Dinî mekânlara olan saygının azalması ve devlet adamlarının bu mekânlarda eylem yapılmasını kısıtlamaları veya yasaklamaları hakkını arayanların ve suçluların yeni best mekânları icat etmelerine sebep oldu. Uluslararası kanunlar gereği siyasi dokunulmazlığı bulunan yabancı ülke elçilikleri ve konsoloslukları best eylemleri için yeni ve etkili mekânlar arayan İranlılar adına şüphesiz biçilmiş kaftandı.⁶⁷ Ayrıca Emir Kebir'in best geleneğini ortadan kaldıran kanunu da İngiltere ve Rusya büyükelçilikleri tarafından İran aleyhinde kullanılmaya müsaitti.

Emir Kebir'in hakkını aramaları için ahaliyi devlet dairelerine çekme çabalarına rağmen onun döneminde de büyükelçiliklere sığınmalar devam etti. Vergi toplamakla görevlendirilen İranlı bir memur, memuriyeti sonlandırıldıktan sonra topladığı parayı hazineye teslim etmeyi reddedip İngiltere Büyükelçiliğine sığındı. Devlet, elçilikten memurun teslim edilmesini istedi. Elçilik ise memurun korkudan sığındığını söyleyerek devletin talebini reddetti. Bunun üzerine Emir Kebir, divanhane-nin kurulduğunu ve ahalinin hakkını elçilik binaları yerine divanhane-de aramaları gerektiğini hatırlattı.⁶⁸

1852 yılı Şubat ayında yani Emir Kebir katledildikten⁶⁹ hemen sonra *Vekâyî-i İttifakîye*⁷⁰ gazetesinde neşredilen resmî bir ilan ile Şah Abdülazîm ve Fâtıma-ı Masûme türbelerinde best eylemi yapılabileceği bildirildi.⁷¹ Bu ilan aynı zamanda Kaçarlar döneminde best ve bestnişîni ile ilgili yapılan ilk ve son resmî açıklamadır.

⁶⁴ Halisî, *Tarihçe-i Best ve Bestnişîni*, s. 137.

⁶⁵ İftihar, "Best ve Bestnişîni Der Devre-i Kaçar", s. 36; Mansur Tarafdârî, "Kârkerdhâ-yı İ'tikad be İmamzâdeha Der İran Asr-ı Nâsrî", *Costarha-yı Tarihî*, Sâl-i Dehom, Şomâre-yi Evvel, (1398), s. 181.

⁶⁶ Abdullah Mustevfî, *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimâî-yi Kâcârîye* C. II, (Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1377), s. 71-72.

⁶⁷ Sheil, *Hâtrât-ı Lady Sheil*, s. 113.

⁶⁸ Halisî, *Tarihçe-i Best ve Bestnişîni*, s. 140.

⁶⁹ Emir Kebir, 11 Kasım 1851'de şahın emri ile 3 yıl boyunca kaldığı sadrazamlık makamından azledildi ve memleketi Kâşân'a gönderildi. 10 Ocak 1852 tarihinde Kâşân'da bulunan Fin hamamında Nâsirüddin Şah'ın askerleri tarafından katledildi. Bkz: Mecelle-i Hikmet, "İran", 4 September 1906/15 Receb 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 872, s. 1.

⁷⁰ Rûznâme-i Vekâyî-i İttifakîye, Emir Kebir'in sadrazamlığı döneminde çıkarılan İran'ın ilk düzenli gazetesidir. Nitelik olarak Osmanlı Devleti'ndeki Takvim-i Vekâyî'ye benzeyen Rûznâme-i Vekâyî-i İttifakîye'nin ilk sayısı 5 Rebiyüssani 1267 (7 Şubat 1851) tarihinde çıkarılmıştır. Bkz: Muhammed Sard Haşim, *Tarih-i Cerâid ve Mecellat-ı İran*, Cild-i Evvel, (İsfahan: İntişârât-ı Kemal Yayınları, 1327), 2.

⁷¹ Rûznâme-i Vekâyî-i İttifakîye, 5 Cemâziyelevvel 1268 (hicrî kamerî), Numro 56, s. 3.

Bu kararın alınmasının amaçlarından biri de İngiltere ve Rusya'nın best eylemlerinden istifade ederek İran iç işlerine karışmasını engellemekti. Ancak ne var ki Nâsirüddin Şah döneminde İngiltere ve Rusya'dan alınan borçlar ve karşılığında verilen imtiyazların etkisiyle her iki ülkenin de İran'da nüfuzu artmıştı. Dahası iki ülke de İran'da büyük bir nüfuz mücadelesine girişmişti. Tüm bu sebeplerle Tahran'da İngiltere ve Rusya büyükelçilikleri diğer şehirlerde de konsolosluklar devlet karşıtı protestoların merkezi olmuşlardır.⁷²

4. İran Meşrutiyetine Etki Eden Best Eylemleri

İlk olarak 1848 yılında Muhammed Şah döneminde sadrazam Mirza Âkâsî'nin zulmünden ve baskılarından kaçan âyandan bir grubun, sadrazamın azli talebiyle İngiltere Büyükelçiliğine sığınmalarıyla birlikte İran'da best mekânlarına bir yeni si daha eklenmiş oldu. Bu olaydan sonra devlet ve devlet adamlarından şikâyetçi olan İranlılar büyükelçiliklere sığınmayı âdet edindi.⁷³ Başlarda İngiltere ve Rusya şemsiyesi altına sığınıp şahın gazabından korunmak isteyen devlet adamları ve şaha yakın kimselerin best için tercih ettiği büyükelçilikler, gün geçtikçe her tabakadan insanların sığınmaya başladığı bir mekân hâlini aldı. Öyle ki efendilerinden şikâyetçi olan köleler dahi haklarını aramak için büyükelçiliklerin kapısını çalmışlardır. Özellikle İngilizler kendi devletlerinin gücünü göstermek için geleni geri çevirmeyerek büyükelçiliklerin best mekânı olarak yaygınlaşmasında başrol oynamışlardır.⁷⁴

İran'da büyükelçiliklerin best mekânı olarak revaç görmesiyle birlikte İngiltere Büyükelçiliği İran tarihinin gördüğü en büyük best eylemlerine ev sahipliği yapmıştır. XX. yüzyılın başında İran'da adaletane talebiyle başlayan ve zaman içinde meşrutiyet ve kanun-ı esasi talebine dönüşen anayasal hareketlilik, ülkede önemli bir nüfuz alanı oluşturan İngiltere'nin menfaatleriyle de örtüşmekteydi. Bu sebeple İngiltere, İran meşrutiyetçilerinin maddi ve manevi hâmisi rolünü üstlendi. Muzafferüddin Şah'ın saltanatının sonlarına doğru muhaliflerin daha organize eylemler düzenlemeye başlaması devlet ve meşrutiyetçiler arasındaki gerilimi daha da tırmandırdı. Bunda şahın despot sadrazamı Aynüddeve'nin izlediği katı politikanın da etkisi büyüktü.⁷⁵

İran'da meşrutiyet hareketinin liderleri ulema sınıfına mensup kimselerdi ve meselenin kan dökülmeden halledilmesinden yanaydılar. Bu nedenle best eylemlerine başvurarak haklarını aramayı tercih ettiler.⁷⁶ Behbehânî ve Tabâtâbâî önderliğinde tüccar, pazarcı ve talebelerden oluşan meşrutiyetçiler, sadrazama tepki olarak 13 Aralık 1905 tarihinde Şah Abdülazîm'de büyük bir best eylemi başlattılar.⁷⁷

⁷² Cemşid Behnam, *İranîyân ve Endîşe-i Teceddüd*, (Tahran: Neşr u Pejûheş-i Ferzân), s. 37.

⁷³ *Kitab-ı Âbî*, Cild-i Evvel, Be Gûşeş-i Ahmed Beşîrî, (Tahran: Çaphane-yi Ketîbe, 1362) s. 8-9.

⁷⁴ İftihar, "Best ve Bestnişîmî Der Devre-i Kaçar", s. 42.

⁷⁵ Nâsirüddin Şah ve Muzafferüddin Şah dönemi meşrutiyet hareketi için bkz: Alkaç, *İran Meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları*. s. 78-154.

⁷⁶ Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkulab-ı Meşrutiyet-i İran*, C. 1-2-3, (Tahran: İntişârât-ı Sahn, 1383), s. 368.

⁷⁷ Kirmânî, *Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân*, Bahş-i Evvel, s. 340-343.

Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi Şemseddin Bey'in arabuluculuğuyla⁷⁸ iletilen taleplerin en önemlisi herkesin eşit bir şekilde yargılanabileceği ve tüm İran'ı kapsayan bir adaletanenin tesis edilmesiydi.⁷⁹ Yaklaşık bir ay süren best eylemi karşısında daha fazla tutunamayan Muzafferüddin Şah, sığınmacıların taleplerini kabul etti.⁸⁰ Şah, sığınmacıların liderleri ile yaptığı görüşmede böylesine büyük best eylemlerinin de önünü almak amacıyla adaletanenin kurulması talimatını verdiğini belirtip onlara bundan sonra bir talepleri olması durumunda doğrudan kendisiyle iletişime geçmelerini söyledi.⁸¹

Küçük Göç olarak da adlandırılan Şah Abdülazîm'deki best eyleminden sonra meşrutiyetçilere verilen sözler yerine getirilmedi. Şahın fermanının yürürlüğe girmemesi adına her yolu deneyen Aynüddeve, meşrutiyetçiler üzerindeki baskısını da artırdı. Muhafiz yazılarından dolayı *Edeb* gazetesini kapatıp⁸² Meşrutiyet hareketinin sözcülerinden Seyyid Cemal Vaiz'i Tahran'dan sürdü.⁸³ Diğer sözcü Melikülmütekellimin de mescitte verdiği bir vaaz esnasında tutuklandı. Melikülmütekellimin'in tutuklanmasına tepki gösterenler arasında Seyyid Abdülhamid adlı bir talebenin öldürülmesi ise meşrutiyetçilerin Tahran Cuma Mescidi, Hazreti Masûme Türbesi ve İngiltere Büyükelçiliğine kadar uzanan ve meşrutiyetin ilanıyla son bulacak büyük best eylemlerinin fitilini ateşleyen olay oldu.⁸⁴ İlk olarak Tahran Cuma Mescidi'nde best eylemine başlayan meşrutiyetçiler, cenazenin başında sadrazam aleyhinde slogan atılar.⁸⁵

Kendilerine verilen sözler tutulmadığı gibi daha sert tedbirlerle de karşı karşıya kalan Behbehânî ve Tabâtabâî beraberindeki ulema ile birlikte bu kez meclis ve Aynüddeve'nin azledilmesi talepleriyle 16 Temmuz 1906 tarihinde Kербela'ya best eyleminde bulunmak üzere yola çıktılar. Ancak daha sonra Kum şehrine gidip Fâtîma-ı Masûme Türbesi'ne sığınma kararı aldılar.⁸⁶ Henüz Cuma Mescidi'nde olaylar devam ederken İngiltere Büyükelçiliği ulemaya sığınma talebinde bulunanların korunacaklarını bildirmişti. Buna karşılık ulema; “Bizim şikâyetimiz şahtan değil saray erkânındandır. Bırakmıyorlar ki biz taleplerimizi şaha, İslâm padişahına iletelim. Onlar şahın ıslahatlarına da mâni olmaktadır. Ayrıca bizim mukaddes İslâm kanunları yabancılara sığınmaya izin vermez”⁸⁷ şeklinde cevap vermişlerdi. Buna rağmen ulema yola çıktıktan sonra mallarına el konulacağı düşüncesiyle Tahran'dan ayrılmak istemeyen

⁷⁸ Yahya Devletâbâdî, *Hayat-ı Yahya*, C. 2, (Tahran: İntişârât-ı Attar, 1362), s. 21.

⁷⁹ Kirmânî, *Tarih-i Bîdâr-ı İraniyân*, Bahş-i Evvel, s. 358.

⁸⁰ Mecelle-i Hikmet, “Sûret-i Nutk-ı Hümâyunî”, 7 Jun (Haziran) 1906/15 Rebiüssânî 1324, Sâl-i Çahardehom, Şomâre 869, s. 2.

⁸¹ Rûznâme-i Kevkeb-i Dürri, 24 Aralık 1907, Sâl-i Sevvom, Şomâre 35, s. 7.

⁸² Kirmânî, *Tarih-i Bîdâr-ı İraniyân*, Bahş-i Evvel, s. 371.

⁸³ Ahmet Kesrevî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, çev. Mehdi Kamruz- Hamit Zafer Kars, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021), s. 104-105.

⁸⁴ Rûznâme-i Hilâfet, “Ahbâr-ı Tahran” 15 Ağustos 1906, Sâl-i Evvel, Number 4, s. 3.

⁸⁵ Safâî, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*, s. 234-235.

⁸⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C. S., “İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)”, 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, I.sene, Numara 3, s. 6; Safâî, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*, s. 235.

⁸⁷ Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Ekim 1906, Sâl-i Çahardehom, Şomâre-i Yâzdehom, s. 18.

iki tüccar İngiltere Büyükelçiliğinden sığınma talebinde bulundu. Bu iki kişi aynı zamanda İngiltere Büyükelçiliğine ahalinin buraya sığınma talebinde bulunması durumunda kendilerine izin verilip verilmeyeceğini de sordular. Elçilik ise ahalinin sığınmak istemesi durumunda güvenliğinin sağlanacağını ilan etti. Bunun üzerine 19 Temmuz'da tüccar ve talebelere oluşan elli kişilik bir grup İngiltere büyükelçiliğine gelerek⁸⁸ İran tarihinin en büyük best eylemini başlattılar.

Sığınmacıların İngiltere Büyükelçiliğini seçmelerinin temel nedeni İngilizlerin meşrutiyetçileri açıktan açığa desteklemesiydi. Bunun yanı sıra Rusların Sadrazam Aynüddeve'den yana tavır takınması⁸⁹ ve İran'da parlamenter bir sistemin karşısında durması sığınmacıların Rusya Büyükelçiliğini alternatif olarak görmelerinde önemli bir etkendi.⁹⁰ Diğer taraftan bir İslâm devleti olan Osmanlı Devleti Büyükelçiliği de sığınmacılar için önemli bir tercihti ancak iki devlet arasında devam eden sınır anlaşmazlıkları ve o günlerde Osmanlı Devleti tarafından sınıra asker gönderilmesi meşrutiyet taraftarlarına sığınmak için İngiltere Büyükelçiliğinden başka bir tercih hakkı bırakmamıştı.⁹¹

Fotoğraf 2: İngiltere Büyükelçiliğinde best eyleminde bulunan meşrutiyetçiler

<https://psri.ir/?id=jzrOgb5h> [Erişim tarihi: 09.09.2023.]

Devlet ve meşrutiyetçiler arasındaki gerilim tırmandıkça büyükelçilikteki sığınmacıların sayısı da artmaktaydı. İran meşrutiyet inkılabı ile ilgili İngiltere

⁸⁸ *Kitab-ı Âbî*, Cild-i Evvel, s. 9.

⁸⁹ Yeni Tasvîr-i Efkar, C. S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 2 Haziran 1909/13 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numara 3, s. 6.

⁹⁰ Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 369; Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Ekim 1906, Sâl-i Çahardehom, Şomâre-i Yâzdehom, s. 18.

⁹¹ İftihar, "Best ve Bestnişînî Der Devre-i Kaçar", s. 42; Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 368-369; Kesrevî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 130-31.

Dışişleri Bakanlığının tuttuğu gizli raporlara göre sığınmacıların sayısı on dört bine kadar yaklaşmıştır.⁹² Edward Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909* adlı eserinde bu sayının beş bine ulaştığını yazar.⁹³ Büyükelçiliğe sığınanların bir kısmı gece evlerine dönmüşlerdir.⁹⁴ Muhtemelen aradaki fark da bundan kaynaklanmaktadır. Mevsim yaz olduğu için elçilik binasının bahçesinde kurulan çadırlarda kalan sığınmacıların⁹⁵ tüm masrafları İranlı tüccar ve zanaatkârlar tarafından karşılanmıştır. Bahçede kurulan büyük kazanlarda günlük yemekler hazırlanıyordu. Öğle ve akşam yemekleri verilen⁹⁶ sığınmacılar, oldukça kalabalık olmalarına rağmen kanunlara riayet ediyorlardı. İntizamı aralarında belirledikleri reisleri sağlamış, taşkınlık yapanlar ise reisler tarafından elçilik binasından uzaklaştırılmıştır.⁹⁷ Aynüddeve, sığınmacıların eylemlerini sonlandırmaları için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Sığınmacılar arasında anlaşmazlık çıkarmaları ve hazırlanan yemeklere müshil koymaları için kendisine yakın kimseleri buraya yollamış ancak önemli bir netice alamamıştır.⁹⁸ İngilizler, sığınmacılara gerekli misafirperverliği gösterirken⁹⁹ onları meşrutiyet idaresi konusunda bilinçlendirmişler ve adaletthane yerine meşrutiyet idaresi talep etmeleri yönünde telkinlerde bulunmuşlardır.¹⁰⁰

Diğer taraftan ulemanın Kum'daki best eylemi de devam ediyordu. Behbehânî, elçilik bahçesindeki sığınmacılarla iletişimini İngiltere Büyükelçiliği aracılığıyla sağlıyordu.¹⁰¹ Sığınmacıların elçilik aracılığıyla şaha ilettikleri taleplerinin başında Kum'daki ulemanın Tahran'a döndürülmesi ve adalethanenin tesis edilmesi geliyordu. Ancak bu talepleri Aynüddeve tarafından ciddiye alınmadı. Sığınmacılar Tebriz'de bulunan Veliaht Muhammed Ali Mirza ile irtibat hâlindeydi. Talep edilmesine rağmen İngiltere de onların elçilikten çıkarılmayacağını açıkladı. İngiltere Kralı VII. Edward'ın, şaha bir mektup yazarak sığınmacıların taleplerine kulak vermesini istemesi ise o ana kadar eylemlerin bu noktaya ulaştığından haberdar olmayan Muzafferüddin Şah'ı harekete geçirdi.¹⁰² Şah, önce Kum'da bulunan ulemaya bir elçi göndererek Tahran'a dönmelerini istedi. Ulema ise şaha, Aynüddeve'nin azli ve meşrutiyet fermanının ilan edilmesi koşuluyla şehre döneceklerini ilettiler.¹⁰³ Büyükelçilikteki sığınmacılar da Millî Şûrâ Meclisi'nin açılması ve parlamentonun

⁹² *Kitab-ı Âbî*, Cild-i Evvel, s. 9; Ahmed Kesrevî de bu bilgiyi teyit etmektedir. Bkz: Ahmet Kesrevî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s. 138.

⁹³ Edward Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, (London: Cambridge University Press), s. 118.

⁹⁴ <http://ensani.ir/fa/article/112403>. [Erişim tarihi: 09.09.2023.]

⁹⁵ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C. S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numara 4, s. 5.

⁹⁶ *Kitab-ı Âbî*, Cild-i Evvel, s. 10.

⁹⁷ *Kitab-ı Âbî*, Cild-i Evvel, s. 9.

⁹⁸ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C. S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numara 4, s. 5.

⁹⁹ Mecelle-i Hikmet, "Hareket-i Ulema ve Âyân-ı İran Der Te'sis-i Meclis-i Şûrâ", 19 September 1906/ 1 Şaban 1324, Sâl-i Panzdehom, Şomâre 873, s. 6.

¹⁰⁰ Safâî, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*, s. 237.

¹⁰¹ İbrahim Safâî, *Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel)*, (Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1363), s. 126.

¹⁰² Alkaç, *İran Meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları*, s. 127-129.

¹⁰³ Mustevfi, *Şerh-i Zendeğânî-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimaî-yi Kâcârîye*, C. II, s. 162.

oluşturulması taleplerini ekleyerek şaha yeni şartlarını gönderdiler.¹⁰⁴ Meşrutiyet taraftarlarının eylemleri karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayan Muzafferrüddin Şah talepleri kabul ettiğini bildirdi¹⁰⁵ ve 5 Ağustos 1906 tarihinde meşrutiyet fermanını ilan etti.¹⁰⁶

Ulema, Kum şehrinde bir aydır devam eden best eylemini 15 Ağustos 1906 tarihinde sonlandırarak Tahran'a döndü.¹⁰⁷ Ulema Tahran'a döndüğünde elçilikte best eylemi devam ediyordu. Behbehânî sığınmacıların liderleriyle görüşerek eylemi sonlandırmalarını istedi. Sığınmacılar toplumun her tabakasından birer kişiyi her ihtimale karşı elçilik binasında bırakarak eylemlerini sonlandırdılar. Meclisin açılmasıyla da elçilik binası tamamen boşaltıldı.¹⁰⁸

Fotoğraf 3: Osmanlı Devleti Büyükelçiliğinde best eyleminde bulunan meşrutiyetçiler

<https://www.iichs.ir/fa/gallery/3435/2> [Erişim tarihi: 09.09.2023.]

İran tarihinde görülen en büyük best eylemlerinden birisi olan büyükelçilik eylemi meşrutiyet hareketinin seyrini doğrudan etkiledi. Toplumun her sınıfından temsilcilerin katıldığı bu eylem İran'da önemli bir nüfuza sahip ulemanın önderliğinde gerçekleşen en kapsamlı eylem olarak da yakın dönem İran tarihindeki yerini almıştır. Bunun yanı sıra bu eylemlerle birlikte ulema gerektiğinde İranlıları ayaklandırabilecek bir kudrete sahip olduğunu ispat etmiştir.

¹⁰⁴ Kesrevî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s. 135.

¹⁰⁵ Safâî, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*, s. 240.

¹⁰⁶ Yeni Tasvîr-i Efkâr, C. S., "İran Mektupları Aded 1-(İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?)" 3 Haziran 1909/14 Cemâziyelevvel 1327, 1.sene, Numro 4, s. 5; Safâî, *Tarih-i Meşrutiyet Be Rivâyet-i Esnâd*, 1381, s. 247.

¹⁰⁷ Kirmânî, *Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân, Bahş-i Evvel*, s. 573.

¹⁰⁸ Alkaç, *İran Meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları*, s. 147.

Kaçarlar döneminde meşrutiyet hareketi boyunca Tahran'da Osmanlı Devleti Büyükelçiliği,¹⁰⁹ Rusya Büyükelçiliği¹¹⁰ ve İtalya Büyükelçiliği,¹¹¹ Tebriz'de Osmanlı Devleti Konsoloslugu¹¹² ve Rusya Konsoloslugu,¹¹³ Kirmanşah'ta ise İngiltere Konsoloslugu¹¹⁴ çeşitli dönemlerde İranlıların best eylemlerinde buldukları yabancılara ait mekânlar arasında yerini almıştır.

Sonuç

İnsanoğlunun kendini koruma, savunma veya hakkını arama arzusuyla geliştirdiği bestnişînî, İranlıların da tarih boyunca sıkça başvurduğu bir yöntemdir. Saray atlarının bağlı olduğu ahırlardan yabancı devletlerin elçilik binalarına, devlet adamlarının evlerinden imamzâde türbelerine kadar çeşitli mekânlarda gerçekleştirilmiştir. Toplumun en alt tabakasını oluşturan kölenin ve kervanın önünde gidenler olarak adlandırılan ulemanın ve yine devletin en üst kademesini teşkil eden sadrazam ve vezirlerin başvurabildiği bestnişînî, yazılı olmasa da toplumsal adaleti ve eşitliği sağlamıştır. Adaletin ve kanuni düzenin olmadığı veya yok sayıldığı dönemlerde, İran toplumunun kendi adaletini sağlama çabası bu eylemin de daha fazla tercih edilmesine sebep olmuştur. Bestnişînî, Kaçarlar zamanında özellikle merkezi otoritenin zayıf olduğu dönemlerde revaç görmüştür. Yabancı devletlere verilen imtiyazlar, gelir dağılımındaki adaletsizlikler, yerel idarecilerin toplum üzerindeki baskıları, ulema ve devlet çatışması gibi sebeplerle İranlılar, Kaçarlar devrinde best eylemlerine sıkça başvurmuşlardır. Bu dönemde Avrupa ile etkileşimin artmasının bir sonucu olarak dünyadaki gelişmeleri yakından takip etme fırsatı yakalayan aydınlar ve merkezi otorite ile çekişme halinde olan ulema önderliğinde İranlılar, meşrutî bir idare talebiyle ayaklanmışlardır. İranlıların, şahlarından yetkilerini kendileriyle paylaşmasını talep etmeleri İran tarihinin en kapsamlı best eylemlerinin de meydana gelmesine sebep olmuştur.

Zaman zaman best eylemlerinin kısıtlanması veya tamamen ortadan kaldırılması gibi tedbirlere başvursa da kanuni bir düzenden yoksun olan merkezi otorite, bu eylemlerin toplumsal adaleti sağlamada önemli bir yöntem olduğunun farkındaydı. Bu sebeple devlet, toplum ile arasındaki dengenin sağlanabilmesi için zaman zaman suistimal edilse bile İranlıların sığınma eylemi hakkını tamamen ellerinden almamıştır.

İran kültür ve medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan bestnişînî, İran'da meşrutiyetin ilanında önemli rol oynayarak İran'ın demokratikleşme serüveninin de önemli bir parçası olmuştur.

¹⁰⁹ Yâddaştâ-yı Hacı Mirza Seyid Ahmed Temcidüssultan Tefrişî Hüseyinî, *Rûznâme-i Ahbâr-ı Meşrutiyet ve İnkılab-ı İran*, be Kuşeş-i İrec Afşar, (Tahran: Müessesese-yi İntişârât-ı Emir Kebir, 1376), s. 131.

¹¹⁰ Rûznâme-i Hablülmetin, 15 Ekim 1906, Sâl-i Çahardehom, Şomâre-i Yâzdehom, s. 18.

¹¹¹ Rûznâme-i Hablülmetin, 27 Temmuz 1908, Sâl-i Şânzdehom, Şomâre-i Dovvom, s. 22.

¹¹² Tanin, "İran Ahvâli", 4 Haziran 1909/15 Cemâziyelevvel 1327, 1.yıl, Numara 271, s. 3.

¹¹³ Rûznâme-i Hablülmetin, 27 Temmuz 1908, Sâl-i Şânzdehom, Şomâre-i Dovvom, s. 22.

¹¹⁴ Rûznâme-i Hablülmetin, 17 Haziran 1907, Sâl-i Çahardehom, Şomâre-i Çihilodovvom, s. 24.

EXTENDED ABSTRACT

Bast-nešīnī is the concept that expresses Iranians taking refuge in safe and sacred places, sometimes to demand their rights and sometimes to postpone the crimes they were accused of or to be cleared of those crimes. It is not known exactly when this action, which has become a tradition among Iranians, first appeared in Iran. However, it is known that temples were used as bast places during the Sassanid period. This action, which was also observed in the Ilkhanid period, became widespread with the officialization of the Shiite sect during the Safavid period. While Bast-nešīnī was less common during the Afshar period, it became common again during the Zand dynasty and especially the Qajar dynasty.

This action could be carried out by one person or by a group of people coming together for the same purpose. As soon as a person entered the sacred and safe place to take refuge, their action had begun. From this moment on, the person who took refuge gained inviolability, and the protest of the person could not be terminated by another power without their own will.

The places that Iranians use as their bast places can be divided into three categories: religious places, government-owned places, and places belonging to foreigners. Iranians are careful to choose religious places as bast venues, reflecting their religious sensitivity and the effectiveness of their actions. Among the places used by Iranians as their bast places are Imamzadeh tombs, important mosques, and the houses of clergy.

Government-owned places include the palace stables, the armory square, Top-ı Morvarid, and the houses of statesmen. Embassies, consulates, and telegraph offices belonging to foreign states, which emerged under the influence of modernization in Iran, are the places belonging to foreigners preferred by Iranians for bast actions. Foreign states supported refugees in these places and used them to interfere in Iran's internal affairs. It is seen that Iranians sometimes take advantage of these actions to carry out protests against the state and statesmen. For this reason, statesmen had to take some measures to prevent these actions. ājī Mīrzā Ākāsī restricted the bast venues during his grand viziership, and Amīr-e Kabīr prohibited the performance of bast actions. However, this ban was lifted soon after.

As the influence of the British and Russians increased in Iran during the time of Nāşer-al-Dīn Shah, it was also seen that the two states used bast actions to interfere in Iranian internal affairs. With the beginning of the constitutional movement during the reign of Mozaffar al-Din Shah, bast acts gained a political identity. The leaders of the constitutional movement in Iran were members of the olamā class, and they wanted the constitutional monarchy to be declared without bloodshed. For this reason, during this period, clergy and Iranian intellectuals frequently resorted to these actions to demand constitutionalism. The bast actions that took place during the Constitutional Monarchy movement are also the most comprehensive and effective protests seen in the history of Iran. The main purpose of these protests, which turned into a struggle for influence between the state and the olamā, was to declare the constitutional monarchy.

For this reason, the supporters of the Constitutional Monarchy, under the leadership of the olamā, held a great protest, first in Shah 'Abd-al-'Azīm and then in Qom and the British Embassy. England wanted Iran to be governed by the Constitutional Monarchy, which is why Iranian dissidents preferred the British Embassy as a

place of refuge. Russia, which did not want a constitutional order in Iran, stood against these protests. During the bast protest at the British Embassy, British personnel working at the embassy supported the refugees financially and morally. In addition, the British educated the refugees about constitutionalism. As a result of these actions, which attracted the attention of the world public opinion and lasted for a month, the Shah declared constitutional monarchy and agreed to share his powers with the Iranians.

Bast-neşinî, which holds an important place in the history of Iranian culture and civilization, played a crucial role in the declaration of constitutionalism in Iran and became an integral part of Iran's journey to democratization.

Kaynakça

Tetkik Eserler

- Algar, Hamid: *Religion and State in Iran 1785-1906*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press 1969.
- Alkaç, Ömer: *İran Meşrutiyet Hareketinin Türk ve İran Basınına Yansımaları (1906-1909)*, (Doktora Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Amîd, Hasan: *Ferheng-i Fârsî*, Tahran: İntişârât-ı Rûşd, 1389.
- Aştîyânî, Abbas İkbâl: *Mirza Takî Han-ı Emir Kebir*, Tahran: İntişârât-ı Şîr-i Muhammedî, 1396.
- Barthold, V. V.: *İran Tarihî Coğrafyası*, çeviren Ömer Alkaç, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Bayburdî, Hüseyin: *Tarih-i Penâhendegân-ı İran (Ez Ahd-i Safeviyye Ta Evahir-i Kâcârîye)*, Tahran: İntişârât-ı Vahîd, 1349.
- Behnam, Cemşid: *İranîyân ve Endîşe-i Teceddüd*, Tahran: Neşr u Pejûheş-i Ferzân, 1375.
- Benjamin, S. C.: *İran ve İranlılar*, çev. Mühendis Muhammed Hüseyin Kerdebçe, Sazman-ı İntişârât-ı Cavidân, 1363.
- Bolat, Gökhan: "Mîrzâ Takî Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848- 1851)" *Belleten*, C. LXXVII, (2013), s. 151-182.
- Browne, Edward: *The Persian Revolution of 1905-1909*, London: Cambridge University Press, 1910.
- Curzon, G. N.: *Persia and The Persian Question*, London and New York: Longmans, Green & co., 1892.
- Dayı, Özkan: "Vezir Şemseddin "Cüveynî'nin İlhanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri (1263-1284)", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 1, (2018), s. 95-111.
- Devletâbâdî, Yahya: *Hayat-ı Yahya*, C. 2, Tahran: İntişârât-ı Attar, 1362.
- Erdekânî, Hüseyin Mahbûbî: *Tarih-i Müessesât-ı Temeddün-i Cedit Der İran*, Cild-i Dovvom, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1354.
- Halisî, Abbas: *Tarihçe-i Best ve Bestnişinî*, Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1366.
- Haşim, Muhammed Sard: *Tarih-i Ceraid ve Mecellat-ı İran*, Cild-i Evvel, Isfahan: İntişârât-ı Kemal, 1327.
- Hoş İftihar, Hâdi: "Best ve Bestnişinî Der Devre-i Kaçar", *Tarih-i Pejûhî*, Sâl-i Heftom, Şomâre-i 22-23, (1384), s. 33-46.
- İlhan, Avni: "Atebat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. IV, 1991, s. 49-50.
- İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Saniüddevlê: *Rûznâme-i İtimadüssaltana*, Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir, 1350.

- İtimadüssaltana, Muhammed Hasan Saniüddevele: *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî, Cild-i Sevvom*, Tahran: Dünya-yı Kitab, 1363.
- Karadeniz-Yılmaz, Devebakan Mikail: “İran'da Protesto Kültürünün Ortaya Çıkışı: İslâm Devrimi'ne Kadar Tarihten Bazı Kesitler”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, (2023), s. 33-50.
- Karaman, Hayreddin: “Efgânî, Cemâleddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, C. 10, s. 456-466.
- Kâşânî, Muhammed Mehdi Şerif: *Tarih-i Meşrutîyet*, Tahran: Nigaristan Kitap, 1389.
- Kerimî, Ahmed. *Nakş-ı İngilis der Cereyân-ı Bestnişînî der İran (Ez Ağaz-ı Devre-i Kaçar ta Meşrutâ)*, (Pâyânnâme-i Karşinasî-i Erşed), Dânişgâh-ı Hârezmî, Dânişgede-i Edebiyat ve Ulûm-i İnsanî, 1399.
- Kesrevî, Ahmet: *İran Meşrutîyet Tarihi*, çev. Mehdi Kamruz- Hamit Zafer Kars, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021.
- Kirmânî, Nâzımülislam: *Tarih-i Bîdâr-ı İranîyân*, Bahş-i Evvel, Tahran: Neşr-i Peykan, 1376.
- Kitab-ı Âbî, Cild-i Evvel, Be Gûşeş-i Ahmed Beşîrî, Tahran: Çaphane-yi Ketîbe, 1362.
- Melikzâde, Mehdi: *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutîyet-i İran*, C. 1-2-3, Tahran: İntişârât-ı Sahn, 1383.
- Mustevfî, Abdullah: *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimaî-yi Kâcârîye*, C. I, Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1377.
- Mustevfî, Abdullah: *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İdari ve İctimaî-yi Kâcârîye*, C. II, Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1377.
- Öz, Mustafa: “Şah Abdülazîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 38, 2010, s. 250.
- Paşaoğlu, Mehmet Talha: “Modern İran Tarihi'nde Protesto Kültürü”, *Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu 15-16 Ekim 2015 Bildiriler Kitabı*, (2016), s. 35-46.
- Polak, Yakub Edward: *Sefernâme-i Polak (İran ve İranîyân)*, çev. Keykavus Cihandârî, çap-ı dovvom, Tahran: İntişârât-ı Hârezmî, 1368.
- Safâî, İbrahim: *Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Evvel)*, Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1363.
- Safâî, İbrahim: *Rehberân-ı Meşrute (Devre-i Dovvom)*, Tahran: İntişârât-ı Câvidân, 1363.
- Safâî, İbrahim: *Tarih-i Meşrutîyet Be Rivâyet-i Esnâd*, Tahran: İntişârât-ı İran Yârân, 1381.
- Sami, Şemseddin: *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.
- Sipehr, Mirza Muhammed Takî: *Nâsîhü't-tevârih (Saltanat-ı Nâsirüddin Şah)*, Cilt III, Tahran: İntişârât-ı Esâtir, 1377.
- Sheil, Leydi Mary: *Hâturât-ı Leydi Sheil*, çev. Hüseyin Ebu Terabyân, Tahran: Neşr-i Nov, 1368.
- Şemim, Ali Asgar: *Kaçar Saltanat Devrinde İran*, Tahran: İntişârât-ı Behzad, 1387.
- Tarafdarî, Mansur: “Kârkerdhâ-yı İ'tikad be İmamzâdeha Der İran Asr-ı Nâsirî”, *Costarha-yı Tarihî, Sâl-i Dehom, Şomâre-i Evvel*, (1398), s. 167-190.
- Tayyibî, Seyyid Muhammed: “Best ve Besnişînî Der Devre-i Kâcârîye (Ta inkılab-ı Meşrutâ)”, *Nâme-i Tarih-i Pejûhan*, Sâl-i Şeşom, Şomâre-i Bist o Şeşom (1389), s. 80-95.
- Tefrişî Hüseyinî: *Yâddaştâ-yı Hacı Mirza Seyyid Ahmed Temcidüssultan: Rûznâme-i Ahbâr-ı Meşrutîyet ve İnkılab-ı İran*, be Kuşeş-i İrec Afşar, Tahran: Müessese-yi İntişârât-ı Emir Kebir, 1376.

Gazeteler

Rûznâme-i Hablülmetin

Mecelle-i Hikmet

Rûznâme-i Müsavât

Rûznâme-i Encümen

Rûznâme-i Hilâfet

Rûznâme-i Kevkeb-i Dürri

Rûznâme-i Vekâyî-i İttifâkîye

Tanin Gazetesi

Yeni Tasvîr-i Efkâr Gazetesi

İnternet Kaynakları

<http://ensani.ir/fa/article/> [Erişim tarihi: 09.09.2023.]

<https://rch.ac.ir/article/Details/9318> [Erişim tarihi: 26.08.2023.]

<https://iranicaonline.org/articles/bast-sanctuary-asylum> [Erişim tarihi: 17.08.2023.]

<https://lib.eshia.ir/23019/1/3330#> [Erişim tarihi: 17.08.2023.]

<https://www.cgie.org.ir/fa/article> [Erişim tarihi: 25.08.2023.]

<https://www.iichs.ir/fa/gallery/> [Erişim tarihi: 09.09.2023.]

Temettuat Defterlerine Göre Ginolu Kazasında İktisadi Faaliyetler*

Economic Activities in Ginolu District According to Temettuat Registers

KAYHAN ÇAY**

öz

Bu çalışmanın amacı temettuat defterlerine göre XIX. yüzyılın ortalarında Ginolu kazasının iktisadi yapısını ortaya koymaktır. Kazanın coğrafi konumu iktisadi çeşitliliğin oluşmasına katkı sağlamıştır. Zira kırsal bir bölge olan Ginolu'da halk bir taraftan tarım ve hayvancılık faaliyetleri yürütürken diğer taraftan ormancılık ve denizcilik sektörlerinde yoğun bir şekilde iş gücüne katılmıştır. Ayrıca farklı iş kollarında hizmet sektörüne de rastlanılmaktadır. Kazadaki 1.775 hanenin 1.709'u 46 farklı meslek ile uğraşmıştır. Divanların tümünde tarım ve hayvancılık görülürken hanelerin %74,9'u buğday, arpa, yulaf, mısır, siyez, keten ve keten tohumu yetiştirmiştir. Ayrıca hanelerin %69'u hayvancılıktan gelir elde etmektedir. En büyük pay büyükbaş hayvancılığa ait olmakla birlikte küçükbaş hayvancılık, arıcılık ve katırcılık diğer gelir kaynaklarıdır. Kazanın önemli iktisadi gücü olan ormancılık sektöründeki kerestecilik mesleği, halkın en fazla meşgul olduğu meslek olup hanelerin %33'ü bu iş kolunda çalışmıştır. Kazanın diğer iktisadi gücü olan denizcilik sektöründe dokuz farklı meslek yer alırken hanelerin %41,8'i bu alanda işgücüne katılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Temettuat, Ginolu, Divan, Vergi, Ekonomi

ABSTRACT

This study aims to find the economic structure of Ginolu based off the mid-19th century temettuat registers. The geographical location of district contributed to the development of economic diversity. In Ginolu, which is a rural region, the people, on the one hand, carried out agricultural and animal husbandry activities, and on the other hand, intensively participated in the workforce in the forestry and

* Makale geliş tarihi: 13 Kasım 2023, kabul tarihi: 14 Aralık 2023, araştırma makalesi.

** Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli/Türkiye, kayhan_cay@hotmail.com, ORCID

maritime sectors. We also encounter the service sector in different business lines in the district. Of the 1.775 households in the district, 1.709 continued to engage in economic activities with 46 different professions. While agriculture and animal husbandry were seen in all divans (it is administrative and financial unit where several villages come together), 74,9% of the households grew wheat, barley, oats, corn, einkorn, flax and linseed. In addition, 69% of the population earned income from animal husbandry, although the largest share belonged to cattle breeding, sheep farming, beekeeping and mule farming were other types of income. Lumbering in the forestry sector, which was one of the most the important economical powers of the region, was the profession in which the people was most engaged and 33% of the households worked in this line of business. While there were nine different professions in the maritime sector, which was the other economical power of the region, 41,8% of households participated in the workforce in this field.

Keywords: Temettuat Registers, Ginolu, Divan, Tax, Economy

Giriş

KAYNAKLARDA Quinoli, Quinolou, Kinolis, Kinolu gibi isimlerle¹ anılan Ginolu; Kastamonu iline bağlı Çatalzeytin ilçesinin 5 km batısında Sürtüven Burnu üzerindeki kayalıkta yer alan bir kalenin ve civarındaki antik yerleşimin adıdır.² Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklu komutanlarından Karatekin tarafından Kastamonu ve Sinop fethedilerek Selçuklu toprağı haline getirilmiştir.³ Burada Ginolu ismini görülme de her iki şehrin fethedilmesi Ginolu'nun da fethedildiğini düşündürmektedir. Ardından bölge sırasıyla Candaroğulları ve Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Dönemi'nde XV. yüzyılda Kastamonu sancağına bağlı Devrekani kazasının bir divanı iken XVI. yüzyılda ayrı bir kaza haline getirilmiş ve XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Kastamonu'ya bağlı olarak kalmıştır. Ardından kısa bir süre Sinop sancağına dâhil olmuşsa da daha sonra tekrar Kastamonu'ya bağlanmıştır. Günümüzde Çatalzeytin ilçesinin Konaklı köyünün bir mahallesi olarak ismini yaşatmaktadır.⁴

Osmanlı arşiv vesikaları ve defterleri incelendiğinde Ginolu kazasında idari birim olarak divanların yaygın olduğu görülmektedir. Divan terimi, taşra teşkilatında idari ve mali açıdan kolaylık sağlamak amacıyla bazı köylerin bir arada düşünüldüğü nahiyeye benzeyen bir idari üniteyi ifade etmektedir.⁵ Selçuklular devrinde ortaya çıkan divanlar bilhassa Batı Karadeniz'de yaygınlık kazanmıştır.⁶

¹ Murat Karasalihoğlu, "Antikçağ Kaynaklarında ve Sonraki Seyahatnamelerde Kastamonu ve Kıyıları", *Mediterranean Journal of Humanities*, IV, 2014, s. 159.

² Özhan Öztürk, *Pontus Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi*, (Ankara: Genesis Kitap, 2011), s. 283.

³ Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), s. 424.

⁴ Şerafettin Çetinkaya, *Kastamonu'nun Tarihi İki Kazası Devrekani ve Ginolu Sahili*, (Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 67.

⁵ İlker Yiğit, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, IX s. 333.

⁶ Osman Gümüşçü - İlker Yiğit, "XVI. Yüzyılda Batı Karadeniz Bölümünde Divanlar", *Kuzey Anadolu Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 392.

1833 tarihli Ginolu nüfus defterinde⁷ 26 divanın adı geçerken, 1845 tarihli Ginolu temettuat defterlerinde⁸ 25 divanın adı yer almaktadır.

Hazırlanan bu çalışmanın temel kaynağı olan temettuat defterleri Tanzimat Dönemi uygulamalarının bir neticesi olarak tutulmuştur. Şöyle ki Tanzimat'ın ilanından sonra vergi sisteminde birtakım değişikliğe gidilmiştir. Bu doğrultuda devletin gelirlerinin kontrol altına alınması ve vergi mükelleflerinin tespiti için taşrada sayımlar yapılmıştır.⁹ Bu sayımların sonuçlarının kaydedildiği defterlere temettuat defterleri denilmektedir. Bu defterler ait olduğu yerlerin iktisadi ve sosyal tarihine ışık tutmaktadır.¹⁰

Ginolu kazasına ait 15 temettuat defteri bulunmaktadır. 3736 numaralı defterde Şeyh Çoban divanı; 3737 numaralı defterde Zırma divanı; 3738 numaralı defterde Çatalzeytin, Sökü divanları ve İnanya divanın bir bölümü; 3739 numaralı defterde Evrenye divanı, 3740 numaralı defterde İlişi divanı, 3741 numaralı defterde Yemeni, Kaymazlar, Sürdüğe ve Mamlay divanları; 3742 numaralı defterde Kavaklı divanı; 3743 numaralı defterde Geriş divanı; 3744 numaralı defterde Keşlik divanı; 3745 numaralı defterde Ginolu divanı; 3746 numaralı defterde Bayramgazi divanının bir bölümü; 3747 numaralı defterde Oday, Hisarbaşı, Ferustay, Kızılcaelma, Göyünükler ve Kürt divanları; 3748 numaralı defterde Dağ divanı ve Bayramgazi divanının bir bölümü; 3749 numaralı defterde Sinciros divanı; 16451 numaralı defterde Zaviye divanı yer almaktadır.

Söz konusu defterler incelendiğinde kaza dâhilindeki iktisadi faaliyetlerin tarım, hayvancılık, denizcilik ve ormancılık sektörlerinde yoğunlaştığı, bu çeşitliliğin bir sonucu olarak da 46 farklı iş kolunun icra edildiği anlaşılmaktadır. Kayıtlarda yer alan 1.775 hanenin 1.709'u farklı mesleklerde çalışma hayatlarını sürdürürken 66 hane herhangi bir işgücüne katılmamıştır. Bu veriler ışığında Ginolu halkının %96,3'ünün kendi geçimini sağladığı %3,7'sinin ise temettuat defterlerindeki ifade ile “şunun bunun ianesiyle” geçindiği söylenebilir.

Bölge halkının iktisadi faaliyetlerine yön veren temel etken Ginolu kazasının coğrafi konumudur. Burası kırsal bir bölge olduğu için tarım ve hayvancılık ön plandadır. Halkın %74,9'u bir taraftan tarım ile uğraşırken diğer taraftan farklı iş kollarında da gelir elde etmiştir. 1844-45 yıllarında sadece tarımsal üretim ile geçimini sağlayan 9 hane vardır. Bu veriler sadece tarımla geçimini sağlayan hanelerin nüfusun %0,5'ini oluşturduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kazanın tarım potansiyeli geçim için tek başına yeterli değildir. Aynı durum hayvancılık için de geçerlidir. Bundan dolayı hayvancılıktan gelir elde eden tüm hanelerin farklı

7 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Nüfus Defterleri, (BOA, NFS.d.) no. 888.

8 BOA, ML.VRD.TMT.d, 3736, 3737, 3738, 3739, 3740, 3741, 3742, 3743, 3744, 3745, 3746, 3747, 3748, 3749.

9 Süleyman Yükcü - Nur Fidancı - Umut Soysal, “Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterleri'nin Önemi ve Vergisel Açından Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2014, s. 174.

10 Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, C. 59, S. 225, 1995, s. 405.

iş kollarında da kazancı bulunmaktadır. Hayvancılık, hanelere direkt olarak gelir sağladığı gibi dolaylı olarak da katkı sağlamıştır. Hanelerin %69,01'i süt ürünleri üretimi, katırcılık ve arıcılıktan gelir elde etmektedir. Öte yandan tarımsal üretim yapan hanelerin büyük çoğunluğunda koşum hayvanı olarak öküz, karasığır öküzü, camış öküzü bulunmaktadır. Bu sebepten ötürü tarımdan elde edilen gelirde hayvancılığın da önemli bir katkısının olduğunu ifade edebiliriz.

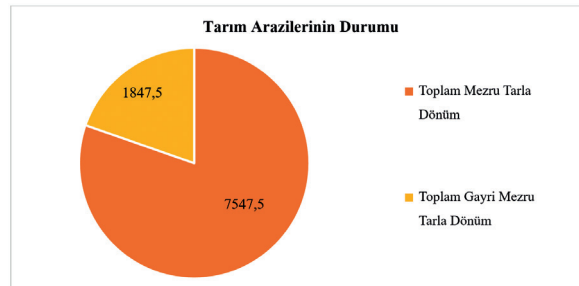
Ginolu kazasının Karadeniz'in kıyısında ormanlık bir bölge olmasından dolayı ormancılık sektörü bölgenin önemli iktisadi faaliyetlerinden bir diğerini oluşturmuştur. 25 divanın 24'ünde görülen kerestecilik ve kereste taşımacılığı 600 hanelerin geçimini sağlamaktadır ki halkın %33,8'i bu iş kolunda çalışmıştır. Bu durum kazanın genelinde keresteciliğin etkin bir iktisadi sektör olduğunu kanıtlamaktadır.

Ginolu'nun sahil kazası olması denizciliği bölgenin diğer önemli iktisadi gücü haline getirmiştir. Kayıtlarda denizcilikle ilgili dokuz farklı mesleğe yer verilmiş olup bu sektörde çalışan 742 kişi bulunmaktadır. Yani halkın %41,8'i geçimini denizcilik ile ilgili işlerden sağlamaktaydı. Tıpkı kerestecilikte olduğu gibi bölgedeki 25 divanın 24'ünde denizcilikle ilgilenen kişilerin bulunduğu görülmektedir. Bu durum kazanın genelinde denizciliğin de etkin bir iktisadi güç olduğunu ortaya koymaktadır.

Burada bir noktanın altını çizmekte yarar vardır. Şöyle hazırlanan bu çalışmaya kaynaklık eden temettuat defterlerinin bazılarında mühür bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu durum bazı köylere ait defterlerin sayfalarının mevcut olmadığını veya eksik olduğunu göstermiştir. Bu eksikliğini tespit etmek için Ginolu kazasına ait 1833 tarihli nüfus defterini inceledik ve Elmaçukuru divanı ile 34 köy isminin temettuat defterlerinde yer almadığını gördük. Arşiv kayıtlarındaki bu eksikliğini de dikkate alarak Ginolu kazasının ekonomik potansiyelinin bu çalışmamızdaki tespitlerin üzerinde olduğunu söyleyebiliriz.

1-Ginolu'da Tarım

Temettuat defterlerine göre Ginolu kazasında 1844-45 yıllarında 25 divanda toplam 9.395 dönüm tarım arazisi bulunmaktadır. Bu arazilerin %80'i mezru (ekili) tarlalardan %20'si gayrimenzru tarlalardan oluşmaktadır. Tarlaların büyük çoğunluğunun ekilebilen arazi statüsünde olması tarımsal üretimin kazada canlılığını göstermektedir. Aynı zamanda toprağın verimli ve iklimin tarıma elverişli olduğu söylenebilir.

Grafik 1: Ginolu Kazasındaki Tarım Arazilerinin Miktarı (Dönüm)

Mezru ve Gayrimezru Arazi

Kayıtlara göre Ginolu kazasında halkın %74,9'unu oluşturan 1330 hanenin toplam 7.547,5 dönüm mezru tarım arazisi bulunmaktadır. Yine nüfusun %48,14'ünü oluşturan 855 hanenin 1.847,5 dönüm gayrimezru tarım arazisi mevcuttur. Divanların tümünde her iki arazi türüne de rastlanılmaktadır. Mezru ve gayrimezru tarım arazilerinin 25 divana dağılımı ve hane başına düşen arazi miktarı tablo 1'de yer almaktadır.

Sıra No	Divan Adı	Mezru Tarla			Gayrimezru Tarla	
		Arazi (Dönüm)	Hane Başına Düşen Arazi	Toplam Hasılat (Kuruş)	Arazi (Dönüm)	Hane Başına Düşen Arazi
1	Zaviye Divanı	728	3,28	8395,75	33,5	0,15
2	Dağ Divanı	671	6,45	10840	199	1,91
3	Keşlik Divanı	515	5	7008,6	1	0,06
4	Bayramgazi Divanı	499	4,71	6892	126	1,19
5	Zırma Divanı	449	2,9	5937	233	1,5
6	Sinciros Divanı	426	6,45	6376,5	101	1,53
7	Yemeni Divanı	415	7,69	5491,5	26	0,48
8	Oday Divanı	404	6,97	7283,5	155	2,67
9	Kızılcaelma Divanı	376	6,71	5205	128	2,29
10	Ginolu Divanı	360	5,54	6496,55	220	2,14
11	Evrenye Divanı	343,5	1,49	5434,5	65	0,28
12	Geriş Divanı	248	3,44	2657	28	0,39
13	Göynükler Divanı	244	5,55	3753	79	1,22
14	Çatalzeytin Divanı	242	6,21	4693	33	0,85
15	Sökü Divanı	242	7,12	3970,5	52	1,53
16	İlişi Divanı	238	1,93	2927	66	2,06
17	İnanya Divanı	219	5,62	3840,5	90	0,73
18	Ferustay Divan	174	5,12	4052	67	1,97
19	Hisarbaşı Divanı	165	5,16	3905	17	0,39
20	Kürt Divanı	148	4,93	2151,5	6	0,2
21	Mamlay Divanı	131	4,85	2362,5	11	0,41

Sıra No	Divan Adı	Mezru Tarla			Gayrimezru Tarla	
		Arazi (Dönüm)	Hane Başına Düşen Arazi	Toplam Hasılat (Kuruş)	Arazi (Dönüm)	Hane Başına Düşen Arazi
22	Kaymazlar Divanı	102	6	1615,5	28	0,62
23	Kavaklı Divanı	82	1,82	1146,3	50	1,28
24	Sürdüğe Divanı	70	6,36	1058,5	15	1,36
25	Şeyh Çoban Divanı	56	6,22	927	18	2
Toplam		7547,5	4,25	114420,2	1847,5	1,04

Tablo 1: Divanlara Göre Mezru ve Gayrimezru Tarım Arazilerinin Dağılımı

Yukarıdaki tablo divanların tarım arazileri bakımından büyüklükleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ancak kazanın gerçek arazi miktarlarının tablodaki verilerin daha üstünde olduğu düşünülmektedir. Zira tabloda en son sırada yer alan Şeyh Çoban divanının temettuat defterinde 2 mahallesi bulunurken nüfus defterinde 5 mahallesi bulunmaktadır. Bu durum diğer bazı divanlar için de geçerlidir. Kayıtlara göre toplam arazi itibarıyla Dağ divanı 870 dönüm ile kazanın en büyük tarım arazisine sahip divanıdır. Toplam mezru arazi itibarıyla Zaviye divanı 728 dönüm ile kazanın ekilen en büyük tarım alanına sahip divanıdır. Toplam gayrimezru arazi itibarıyla Zırma divanı 233 dönüm ile kazanın ekilmeyen en büyük tarım alanına sahip divanıdır.

Diğer taraftan kazada hane başına 4,25 dönüm mezru arazi düşmektedir. Yemeni divanı 7,69 dönüm ortalama ile hane başına düşen en fazla mezru araziye sahip divan iken Oday divanı 6,97 dönüm ortalama ile ikinci, Kızılcaelma divanı 6,71 dönüm ortalama ile üçüncü sıradadır. Divanların büyük çoğunluğu hane başına düşen arazi ortalamasının üstünde yer alırken Evrenye, Geriş, İlişi, Kavaklı, Zaviye ve Zırma divanları ortalamanın altında kalmıştır. Bunun sebebi Evrenye, İlişi, Zaviye ve Zırma divanlarının nüfus yoğunluklarının fazla olmasıdır. Zira divanların nüfusu hane başına düşen arazi miktarlarını etkilemektedir. Kavaklı divanının ise hem mezru arazi açısından hem de hane başına düşen arazi açısından kazanın küçük divanlarından biri olduğu görülmektedir.

Divanlarda hanelerin tarım alanlarına sahip olma oranları farklılık göstermektedir. Sökü, Kaymazlar, Sürdüğe divanlarındaki hanelerin tümü mezru tarım arazisine sahip iken diğer divanlarda bu oran azalmaktadır. Mesela Evrenye divanındaki hanelerin %48,8'i; Kavaklı divanındaki hanelerin %43,06'sı; İlişi divanındaki hanelerin ise %39,9'u mezru araziye sahiptir ki bu divanların %50'nin altında kaldığı görülmektedir. Bu durumun nedeni söz konusu divanların coğrafi konumudur. Zira bu divanlardan İlişi ve Evrenye deniz kenarında olduğu için halk tarımdan ziyade denizcilikle geçimini temin etmiştir.

Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Kayıtlara göre Ginolu'da tarım ürünü olarak buğday (hınta), arpa (şair), mısır, siyez, yulaf (alef), keten ve keten tohumunun yetiştirildiği tespit edilmektedir. Tarım ürünlerindeki çeşitlilik dikkate alındığında toprağın farklı tarım ürünlerinin yetiştirilmesine uygun olduğu söylenebilir.

Buğday

Divanların tümünde yetiştirilen tek ürün olan buğday halkın %67,7'si tarafından ekilmektedir. Buğday kaza genelinde en yaygın tarım ürünü olsa da keten ile mukayese edildiğinde mali değeri en yüksek olan ürün değildir. 1 kile¹¹ buğdayın birim değeri 8 kuruştur. Ginolu'da 1844 yılında buğdaydan 6.152,5 kuruş aşar vergisi verilmiştir. Aşar vergisinin %10 verildiği düşünülürse halkın bu üründen 61.525 kuruş gelir elde ettikleri söylenebilir. Divanlara göre buğday üretimi yapan haneler ve vergi dağılımı tablo 2'de gösterilmiştir.

Sıra No	Divan Adı	Toplam Hane	Buğday Eken Hane	Aşar Vergisi (Kile)	Aşar Vergisi (Kuruş)
1	Dağ Divanı	104	97	60,5	484
2	Zırma Divanı	155	103	57	456
3	Zaviye Divanı	222	97	57	456
4	Keşlik Divanı	103	80	52,5	420
5	Evrenye Divanı	175	95	47,5	380
6	Ginolu Divanı	62	56	46	368
7	Bayramgazi Divanı	106	71	43	344,5
8	Kızılcaelma Divanı	56	54	41	328
9	Sinciros Divanı	66	59	38,5	308
10	Oday Divanı	58	57	38,5	308
11	Yemeni Divanı	54	49	37	296
12	Çatalzeytin Divanı	39	37	33	264
13	Sökü Divanı	34	34	25	208
14	İlişi Divanı	123	48	26	208

¹¹ Kile: "Osmanlı Devletinde en yaygın kullanılan hububat ölçüsüdür. Bölgelere göre farklılık gösterse de İstanbul Kilesi 22-28 kg arasındadır." Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005 s. 63.

Sıra No	Divan Adı	Toplam Hane	Buğday Eken Hane	Aşar Vergisi (Kile)	Aşar Vergisi (Kuruş)
15	Geriş Divanı	72	46	25,5	204
16	Hisarbaşı Divanı	32	30	23,5	188
17	Ferustay Divanı	34	32	20,5	164
18	Göynükler Divanı	44	30	18,5	148
19	İnanya Divanı	39	32	17	136
20	Mamlay Divanı	27	18	13	104
21	Kürt Divanı	30	24	12,5	100
22	Kavaklı Divanı	45	20	10,5	84
23	Şeyh Çoban Divanı	9	6	9,5	76
24	Kaymazlar Divanı	17	15	9	72
25	Sürdüğe Divanı	11	10	6	48
Toplam		1775	1200	768	6152,5

Tablo 2: Divanlara Göre Buğday Üretimi Yapan Haneler ve Vergi Dağılımı

Dağ, Zırma ve Zaviye divanları sırasıyla buğday üretimi yapan en fazla haneye sahip ilk üç divandır. Bazı divanlarda hanelerin tamamına yakını buğday üretimi ile uğraşırken bazı divanlarda bu oran %50'nin altına düşmüştür. Örneğin Zaviye ve İlişi divanlarında buğday üretimi yapan hane oranı %50'nin altında iken Sökü divanındaki hanelerin tamamının buğday üretimi yaptıkları görülmektedir.

Arpa

Hanelerin %9,6'sı tarafından üretilen arpa 25 divanın 22'sinde yetiştirilmiştir. Mali değeri buğdayın yarısı kadardır. 1 kile arpanın birim değeri 4 kuruştur. Kayıtlarda önceki sene olarak (1844) 416 kuruş aşar vergisi verildiği belirtilmiştir. Halkın aşar vergisi olarak ürünün %10'unu verdiği düşünülürse arpadan 4.160 kuruş gelir elde ettikleri söylenebilir. Divanlara göre arpa üretimi yapan haneler ve vergi dağılımı tablo 3'te gösterilmiştir.

Sıra No	Divan Adı	Toplam Hane	Arpa Eken Hane	Aşar Vergisi (Kile)	Aşar Vergisi (Kuruş)
1	Dağ Divanı	104	27	14	56
2	Zırma Divanı	155	23	11,5	46

Sıra No	Divan Adı	Toplam Hane	Arpa Eken Hane	Aşar Vergisi (Kile)	Aşar Vergisi (Kuruş)
3	Ginolu Divanı	62	17	11,5	46
4	Keşlik Divanı	16	16	11	44
5	Mamlay Divanı	27	9	6	24
6	Oday Divanı	58	7	6	24
7	Şeyh Çoban Divanı	9	5	5	20
8	Sökü Divanı	34	10	5	20
9	İnanya Divanı	39	9	5	20
10	Kürt Divanı	30	9	5	20
11	Bayramgazi Divanı	106	6	4,5	18
12	Çatalzeytin Divanı	39	7	3,5	14
13	Sinciros Divanı	66	4	3,5	14
14	Hisarbaşı Divanı	32	4	3,5	14
15	Kızılcaelma Divanı	56	3	3	12
16	Kaymazlar Divanı	17	3	2	8
17	Göynükler Divanı	44	3	1,5	6
18	Evrenye Divanı	230	1	0,5	2
19	İlişi Divanı	123	1	0,5	2
20	Yemeni Divanı	54	1	0,5	2
21	Sürdüğe Divanı	11	1	0,5	2
22	Ferustay Divanı	34	1	0,5	2
Toplam		1346	167	104	416

Tablo 3: Divanlara Göre Arpa Üretimi Yapan Haneler ve Vergi Dağılımı

Dağ divanı en çok arpa üretimi yapan divan olurken Zırma divanı ikinci sırada ve Ginolu divanı üçüncü sırada yer almıştır. Hane başına düşen arpa üretiminde ise Keşlik divanı ilk sırada yer almaktadır ki bu divandaki hanelerin tamamı arpa yetiştirmiştir. Ayrıca Şeyh Çoban divanındaki hanelerin %55'i arpa ekimi yapmıştır. Diğer divanlarda bu oran %50'nin altında kalmıştır. Geriş, Kavaklı ve Zaviye divanlarında ise arpa üretilmediği tespit edilmiştir.

Siyez

Hanelerin %5,24'ü tarafından üretimi yapılan siyez 25 divanın 15'inde yetiştirilmektedir. Bu orana bakılarak diğer tarım ürünlerine göre üretim alanının daraldığı söylenebilir. Ekonomik değeri arpa ile aynı olan siyezin 1 kilesi 4 kuruştur. Temettuât defterlerine göre 1844 yılında halk siyez üretiminden dolayı toplam 216,5 kuruş aşar vergisi vermiştir. Aşar vergisi olarak ürünün %10'unun verildiği düşünülürse bu üründen toplam 2.165 kuruş gelir elde edilmiştir Divanlara göre siyez üretimi yapan haneler ve vergi dağılımı tablo 4'te gösterilmiştir.

Sıra No	Divan Adı	Toplam Hane	Siyez Eken Hane	Aşar Vergisi (Kile)	Aşar Vergisi (Kuruş)
1	Dağ Divanı	104	24	13	51,5
2	Kaymazlar Divanı	17	17	10,5	44
3	Ginolu Divanı	65	9	6	18
4	İnanya Divanı	39	8	4,5	18
5	Oday Divanı	58	6	4,5	18
6	Sürdüğe Divanı	11	8	4	16
7	Göynükler Divanı	44	5	3,5	14
8	Sökü Divanı	34	5	2,5	10
9	Mamlay Divanı	27	3	1,5	6
10	Bayramgazi Divanı	106	2	1,5	6
11	Şeyh Çoban Divanı	6	1	1	3
12	Keşlik Divanı	103	1	1	4
13	Kürt Divanı	30	2	1	4
14	Sinciros Divanı	66	1	0,5	2
15	Kızılcaelma Divanı	56	1	0,5	2
Toplam		766	93	55,5	216,5

Tablo 4: Divanlara Göre Siyez Üretimi Yapan Haneler ve Vergi Dağılımı

Dağ divanı en çok siyez üretimi yapan divan olurken Kaymazlar divanı ikinci sırada, Ginolu divanı üçüncü sırada yer almıştır. Hane başına düşen siyez üretiminde Kaymazlar divanı ilk sırada yer almaktadır ki bu divanda yaşayan hanelerin tümü siyez tarımı ile ilgilenmişlerdir. Diğer divanlarda bu oran giderek azalmaktadır. Yalnızca Sürdüğe divanında bu oran %50'nin üstünde olup diğer 13 divanda %50'nin altında kalmıştır.

Mısır

Ginolu kazasında hanelerin %35,6'sı tarafından üretimi yapılan mısır 25 divandan 23'ünde yetiştirilmektedir. Bundan dolayı yaygın bir yetiştirme alanı olduğu söylenebilir. Mısırın ekonomik değeri buğday kadar olmasa da arpadan daha fazladır. 1 kile mısırın birim değeri 5 kuruştur. Kayıtlarda halkın mısırdan dolayı 1844 yılında toplam 2.050,5 kuruş aşar vergisi ödediği öğrenilmektedir. Aşar vergisinden %10 verildiği düşünülürse halkın mısırdan 20.505,5 kuruş gelir elde ettiği söylenebilir. Divanlara göre mısır üretimi yapan haneler ve vergi dağılımı tablo 5'te gösterilmiştir.

Sıra No	Divan Adı	Toplam Hane	Mısır Eken Hane	Aşar Vergisi (Kile)	Aşar Vergisi (Kuruş)
1	Zaviye Divanı	222	100	68	345,5
2	Dağ Divanı	104	59	37	185
3	Ginolu Divanı	65	41	33	164,5
4	Bayramgazi Divanı	106	46	32,5	162,5
5	Oday Divanı	58	35	32,5	162,5
6	Yemeni Divanı	54	42	26,5	132,5
7	Sinciros Divanı	66	39	25	125
8	Ferustay Divanı	34	32	22,5	112,5
9	Göynükler Divanı	44	30	18,5	92,5
10	Geriş Divanı	72	29	16,5	82,5
11	İnanya Divanı	39	28	16	80
12	İlişi Divanı	123	25	12,5	62,5
13	Evrenye Divanı	230	23	11,5	57,5
14	Kürt Divanı	30	20	11	55
15	Kızılcaelma Divanı	56	19	10,5	52,5
16	Sökü Divanı	34	18	9	45
17	Çatalzeytin Divanı	39	13	7,5	37,5
18	Zırma Divanı	155	13	7	34
19	Hisarbaşı Divanı	32	10	6,5	32,5
20	Sürdüğe Divanı	11	6	3	15
21	Şeyh Çoban Divanı	9	1	1	4

22	Kavaklı Divanı	45	2	1	5
23	Keşlik Divanı	103	1	1	5
Toplam		1731	632	409,5	2050,5

Tablo 5: Divanlara Göre Mısır Üretimi Yapan Haneler ve Vergi Dağılımı

Zaviye divanı en çok mısır üretimi yapan divan olurken Dağ divanı ikinci sırada, Ginolu divanı üçüncü sırada yer almıştır. Hane başına en fazla mısır üretimi ise Ferustay divanına aittir ki bu divandaki hanelerin %94,1'i mısır ekmektedir. Kazada yalnızca Kaymazlar ve Mamlay divanlarında mısır üretimi yapılmamıştır.

Yulaf

Kazada üretimi en az yapılan tarım ürünü olan yulaf halkın %1,86'sı tarafından ekilmekteydi. 25 divandan sadece 6'sında yulaf üretilmiştir. Buradan hareketle kazada yetiştirme alanı en dar olan tarım ürünü olduğu söylenebilir. Ekonomik değeri arpa ve siyez ile aynıdır. 1 kile yulafın birim değeri 4 kuruştur. Kayıtlara göre bir yılda yulaf üretiminden toplam 69 kuruş aşar vergisi verilmiştir. Aşar vergisi olarak mahsulün %10'unun verildiği düşünülürse bir yılda yulaf ekiminden 690 kuruş gelir elde edilmiştir. Divanlara göre yulafın üretimi yapan haneler ve vergi dağılımı tablo 6'da gösterilmiştir.

Sıra No	Divan Adı	Toplam Hane	Yulaf Eken Hane	Aşar Vergisi (Kile)	Aşar Vergisi (Kuruş)
1	Mamlay Divanı	27	14	7,5	30
2	Çatalzeytin Divanı	39	12	7	28
3	Sökü Divanı	34	2	1	4
4	Ginolu Divanı	65	2	1	3
5	Kaymazlar Divanı	17	1	0,5	2
6	Sürdüğe Divanı	11	1	0,5	2
Toplam		193	32	17,5	69

Tablo 6: Divanlara Göre Yulaf Üretimi Yapan Haneler ve Vergi Dağılımı

Mamlay divanı yulaf üretiminde ilk sırada yer alırken Çatalzeytin divanı ikinci sırada yer almıştır. Yulaf üretimi yapan diğer dört divanda üretim %10'un altındadır. Hane başına düşen yulaf üretiminde Mamlay divanı %50'nin üstünde bir oranla yine ilk sırada yer almaktadır.

Keten ve Keten Tohumu

Kayıtlarda keten ve keten tohumu ekiminin birlikte yapıldığı görülmektedir. Her iki ürün Ginolu'da buğdaydan sonra en çok üretimi yapılan ürünlerdir. Keten, hanelerin %53,5'i tarafından üretilirken Keten tohumu, hanelerin %53,8'i tarafından üretilmektedir. 25 divandan 24'ünde üretimi yapılmaktadır. Buğdaydan sonra en yaygın tarım ürünleri olan keten ve keten tohumu genellikle birlikte üretilse de üretim kapasiteleri farklıdır. Nitekim keten tohumu, ketene göre daha fazla üretilmektedir. Ayrıca her iki ürünün ekonomik değerleri de farklıdır. Kazada üretilen tarım ürünleri göz önünde bulundurulduğunda mali değeri en fazla olan ürün ketendir. Ancak kazada ketenin değeri ile ilgili sabit bir fiyatlandırma yoktur. 1 kıyye¹² ketenin birim değeri bazı köylerde 2,5 kuruş iken bazılarında 5 kuruştur. 1 kıyye keten tohumu ise yarım kuruştur. Kayıtlara göre kazada ketenden toplam 2.765,55 kuruş, keten tohumundan toplam 1.096 kuruş aşar vergisi verilmiştir. Aşar vergisi ürünün %10'u oranında verildiği düşünülürse toplamda ketenden 27.655,5 kuruş, keten tohumundan 10.960 kuruş gelir elde edilmiştir. Divanlara göre keten ve keten tohumu üretimi yapan haneler ve vergi dağılımı tablo 7'de gösterilmiştir.

Sıra No	Divan Adı	Toplam Hane	Keten			Keten Tohumu		
			Keten Eken Hane	Aşar Vergisi (Kıyye)	Aşar Vergisi (Kuruş)	Keten Tohumu Eken Hane	Aşar Vergisi (Kıyye)	Aşar Vergisi (Kuruş)
1	Dağ Divanı	104	92	64	320	92	243	121,5
2	Evrenye Divanı	230	84	49	122,5	85	100	51
3	Keşlik Divanı	103	62	44	218,75	62	154	77
4	Sinciros Divanı	66	51	43	215	51	135	67,5
5	Zaviye Divanı	222	68	37,5	93,75	68	75	37,5
6	Oday Divanı	58	47	36	180	47	217	118
7	Zırma Divanı	155	69	35,5	88,75	69	71	36
8	Bayramgazi Divanı	106	53	35,5	177,5	53	120	60
9	Ginolu Divanı	65	52	34,5	85,8	52	71	35,25
10	Ferustay Divanı	34	30	26,5	132,5	30	112	56
11	Çatalzeytin Divanı	39	32	26	132	32	87	43,5
12	Kızılcaelma Divanı	56	40	26	126	40	118	59
13	İnanya Divanı	39	35	25,5	127,5	35	81	40,5

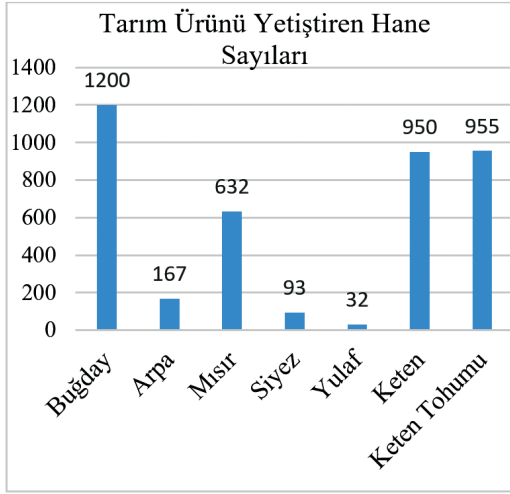
¹² Kıyye: Diğer bir adı okka olan ağırlık ölçüsü 1.2 kg'dır. Taşkın, *Ölçü ve Tartı Birimleri.*, s. 96.

14	Yemeni Divanı	54	39	25,5	127,5	39	82	41
15	Hisarbaşı Divanı	32	31	25,5	127,5	31	129	74
16	Sökü Divanı	34	34	23,5	117,5	34	85	42,5
17	Göynükler Divanı	44	31	22,5	112,5	31	88	44
18	İlişi Divanı	123	28	15,5	38,75	28	31	15,5
19	Mamlay Divanı	27	20	15,5	77,5	20	45	22,5
20	Kavaklı Divanı	45	15	10,5	26,25	16	23,5	12,75
21	Kürt Divanı	30	15	8,5	42,5	16	35	17,5
22	Kaymazlar Divanı	17	10	8	40	12	27	13,5
23	Sürdüğe Divanı	11	7	5,5	27,5	7	14	7
24	Geriş Divanı	72	5	3	7,5	5	6	3
Toplam		1776	950	646,5	2765,05	955	2149,5	1096

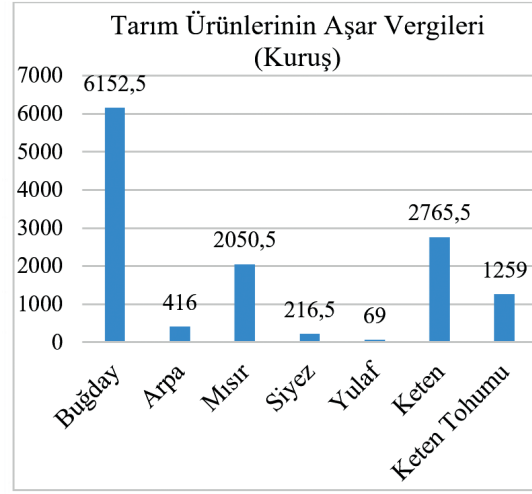
Tablo 7: Divanlara Göre Keten ve Keten Tohumu Üretimi Yapan Haneler ve Vergi Dağılımı

Tablo incelendiğinde en fazla keten üreten divanlar ile keten üretiminden en fazla gelir elde eden divanların aynı olmadığı görülmektedir. Yani üretim ve gelir arasında doğru orantı yoktur. Dağ divanı keten üretiminde ilk sırada yer alırken Evrenye divanı ikinci sırada, Keşlik divanı üçüncü sırada yer almıştır. Ketenden en kazançlı divanlar sırasıyla Dağ, Keşlik ve Sinciros divanları olmuştur. Sıralamadaki bu değişimin sebebi keten fiyatlarındaki farklılıktır. Keten tohumunda ise sabit fiyatlama olduğu için gelir üretimle doğru orantılıdır. Keten tohumu üretiminde ilk sırada Dağ divanı yer alırken ikinci sırada Oday divanı, üçüncü sırada Keşlik divanı yer almaktadır. Kazada her iki ürünün yalnızca Şeyh Çoban divanında üretimi tespit edilememiştir. Hane başına düşen keten ve keten tohumu üretiminde Sökü divanı ilk sırada yer almaktadır ki bu divandaki hanelerin tümü keten ve keten tohumu üretimi yapmaktadırlar.

Aşağıdaki grafikte görüldüğü üzere haneler bazında üretilen tarım ürünleri sıralandığında en çoktan en aza buğday, keten ve keten tohumu, mısır, arpa, siyez, yulaf şeklinde sıralanmıştır. Tarım ürünlerinden alınan vergilere bakıldığında hane sayıları ile vergiler arasında doğru orantının olmadığı söylenilebilir. Bu durum hem yetiştirilen ürün miktarına hem de ürünün birim değerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Buğdaydan alınan vergi diğer tüm ürünlerden alınan vergilerin toplamından daha büyüktür. Mısır ile uğraşan hane sayısı buğdayın yarısı kadar olmasına rağmen ödenen vergi aynı doğrultuda olmayarak buğdayın üçte biri kadar aşar ödenmiştir. Buradan hareketle mısırın ekonomik getirisi ve hane başına düşen üretimi buğdaya kıyasla daha az olmuştur.

Grafik 2: Tarım Ürünü Yetiştiren Hane Sayıları

Grafik 3: Tarım Ürünlerinden Alınan Aşar Vergileri

Meyvecilik

Ginolu'da divanların tümünde meyvecilik yapılmaktadır. Ancak hanelerin %82,7'si meyve aşarı vermiştir. Defterlerde meyve türleri belirtilmemiş, sadece meyvecilik ifadesiyle halkın ödediği vergiler kaydedilmiştir. Meyvecilik yapan hane sayıları ve vergi dağılımı tablo 8'de verilmiştir.

Sıra No	Divan Adı	Meyvecilik Yapan Hane Sayısı	Meyve Rüşumu (Kuruş)	Sıra No	Divan Adı	Meyvecilik Yapan Hane Sayısı	Meyve Rüşumu (Kuruş)
1	Zaviye Divanı	156	324	12	Yemeni Divanı	50	112
2	Zırma Divanı	144	606	13	Çatalzeytin Divanı	38	99
3	Evrenye Divanı	111	189	14	İnanya Divanı	38	117
4	İlişi Divanı	108	216	15	Geriş Divanı	38	51
5	Dağ Divanı	101	377,5	16	Göynükler Divanı	38	88,5
6	Keşlik Divanı	96	415,5	17	Kavaklı Divanı	37	158
7	Bayramgazi Divanı	95	315	18	Sökü Divanı	34	133,5
8	Sinciros Divanı	62	173	19	Ferustay Divanı	32	95
9	Ginolu Divanı	59	119	20	Hisarbaşı Divanı	31	74
10	Oday Divanı	57	193	21	Kürt Divanı	28	56
11	Kızılcaelma Divanı	55	225	22	Mamlay Divanı	26	54

Sıra No	Divan Adı	Meyvecilik Yapan Hane Sayısı	Meyve Rsumu (Kuruş)	Sıra No	Divan Adı	Meyvecilik Yapan Hane Sayısı	Meyve Rsumu (Kuruş)
23	Kaymazlar Divanı	17	46,5	25	Şeyh oban Divanı	6	14,5
24	Sürdüğe Divanı	11	37,5	Toplam		1468	4289,5

Tablo 8: Divanlara Göre Meyvecilik Yapan Haneler ve Vergi Dağılımı

Meyvecilik yapan hane sayılarına bakıldığında ilk üçte kazanın yüksek nüfuslu divanlarından sırasıyla Zaviye, Zırma ve Evrenye yer almaktadır. Ancak hane başına düşen meyvecilik oranlarına göz atıldığında bu sıralama değişmektedir. Hane başına düşen meyvecilik oranları Sk ve Sürdüğe divanlarındaki hanelerin tamamı, Oday ve Kızılcaelma divanlarında hanelerin %98,2'si meyvecilik ile ilgilenmişlerdir.

2- Ginolu'da Hayvancılık

Ginolu kazasının bulunduğu engebeli coğrafi yapı hayvancılık faaliyetlerini etkilemiştir. Hayvancılık her divanda görülse de tek başına bir geçim kaynağı olmamış, hane bütçesine katkı olarak gerçekleşmiştir. Hayvancılık ile uğraşan haneler süt ürünleri üreterek, arıcılık ve katırcılık yaparak hayvancılıktan gelir elde etmişlerdir. Kazadaki büyükbaş, küçükbaş ve yk hayvanlarının toplam sayısı 5.193'tür. Kaza genelinde hane başına 2,92 hayvan düşmektedir. Divanlara göre hayvan sayıları ve gelir dağılımı tablo 9'da gösterilmiştir.

Sıra No	Divan Adı	Hane Sayısı	Hane Başına Düşen Hayvan Sayısı	Hayvan Sayısı	Gelir (Kuruş)
1	Dağ Divanı	104	5,04	524	1763,5
2	Keşlik Divanı	103	3,92	404	1789
3	Ginolu Divanı	65	6,03	392	811,5
4	Zaviye Divanı	222	1,73	385	2430
5	Zırma Divanı	155	2,31	358	1626
6	Bayramgazi Divanı	106	3,1	329	1234,5
7	Evrenye Divanı	230	1,04	239	1890
8	Kızılcaelma Divanı	56	3,98	223	787,5
9	İlişi Divanı	123	1,76	217	1365

Sıra No	Divan Adı	Hane Sayısı	Hane Başına Düşen Hayvan Sayısı	Hayvan Sayısı	Gelir (Kuruş)
10	Sinciros Divanı	66	3,21	212	777
11	Oday Divanı	58	3,53	205	698
12	Sökü Divanı	34	5,29	180	477
13	Yemeni Divanı	54	3,26	176	555
14	Çatalzeytin Divanı	39	4,31	168	593
15	İnanya Divanı	39	4,03	157	430
16	Göynükler Divanı	44	3,5	154	525
17	Hisarbaşı Divanı	32	4,34	139	550,5
18	Geriş Divanı	72	1,89	136	795
19	Ferustay Divanı	34	3,62	123	315
20	Kavaklı Divanı	45	2,69	121	487,5
21	Kürt Divanı	30	3,7	111	255
22	Mamlay Divanı	27	3,59	97	225
23	Kaymazlar Divanı	17	4,06	69	174
24	Sürdüğe Divanı	11	4	44	165
25	Şeyh Çoban Divanı	9	3,33	30	144
Toplam		1775	2,92	5193	20863

Tablo 9: Divanlara Göre Hayvancılık Yapan Haneler ve Gelir Durumu

Kayıtlarda camış sağman inek, sağman inek, sağman keçi, sağman koyun, gayri sağman koyun ve gayri sağman keçiden gelir elde edildiği belirtilmiştir. Kazada yaygın olan öküz, buzağı ve gayri sağman inek ile ilgili herhangi bir gelir beyan edilmemiştir. Bundan dolayı divanların sahip oldukları hayvan sayısı ile gelirleri doğru orantılı değildir. Tabloda görüldüğü üzere Dağ divanı hem hayvan sayısı hem de hane başına düşen hayvan sayısında ilk sırada yer almasına rağmen hayvancılıktan elde edilen gelir düzeyinde kazanın dördüncü divanı olmuştur. Hayvancılıktan elde edilen toplam gelir açısından ilk sırada Zaviye divanı yer alırken onu sırasıyla Evrenye, Keşlik ve Dağ divanları takip etmiştir. Bu sıralamadaki değişimin temel sebebi gelir getiren hayvan türlerinin farklılığıdır. Örneğin sağman inekten 15 kuruş kazanç sağlanırken, sağman keçiden 5 kuruş kazanç elde edilmiştir. Daha fazla sağman ineğe sahip divanlar daha çok gelir elde ederken sağman

keçi ya da diğer kukbaş hayvancılık ile ilgilenen divanların daha az gelire sahip olduğu görülmektedir. Zaviye divanı, en fazla sağman ineğe sahip olduğu için en fazla gelire sahip divandır.

Büyükbaş Hayvancılık

Ginolu temettuat defterlerinde büyükbaş hayvan olarak öküz, karasığır öküzü, camış öküzü, camış, sağman inek, gayri sağman inek, buzağı, erkek buzağı, dana, erkek dana, dve ifadeleri geçmektedir. Belgelerde kz, karasığır öküz, camış öküz çift olarak yazılırken diğerleri re's yani adet olarak belirtilmektedir.

Divanların tümünde büyükbaş hayvancılığın yapıldığı görülmektedir. Divanlardaki büyükbaş hayvan sayılarına bakıldığında 352 büyükbaş hayvan ile Dağ divanı ilk sırada, 308 büyükbaş hayvan ile Zaviye divanı ikinci sırada, 247 büyükbaş hayvan ile Keşlik divanı üçüncü sırada yer almaktadır. Büyükbaş hayvancılıkta doğrudan gelir sadece sağman inek ve camış sağman inekten elde edilmektedir. Kayıtlarda sağman inek başına 15 kuruş hasılat elde edilirken camış sağman inek başına 20 kuruş hasılat elde edildiği belirtilmiştir. Büyükbaş hayvancılıktan elde edilen gelirler bakımından Zaviye divanı 162 sağman inek ile ilk sırada, Evrenye divanı 126 ile sağman inek ikinci sırada yer alırken Dağ ve Zırma divanları da 107'şer sağman inek ile nclğ paylaşmışlardır. Süt rnleri üretiminden edilen gelire göz atıldığında en büyük pay büyükbaş hayvancılığa ait olup halkın %72,3' sağman inekten kazanç sağlamıştır.

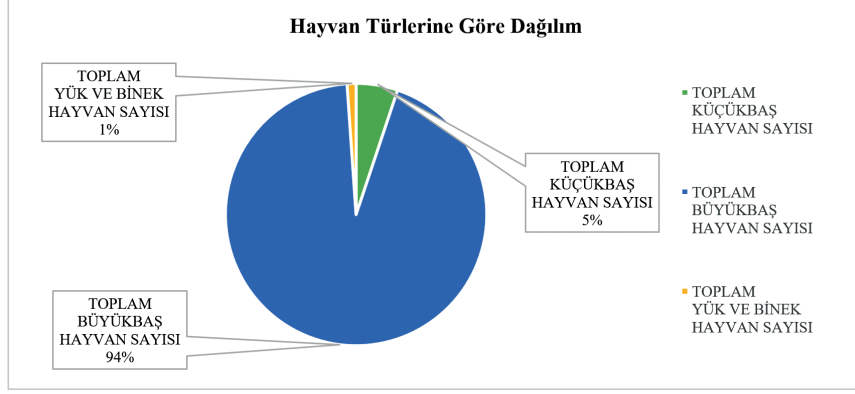
Kkbaş Hayvancılık

Kayıtlarda kkbaş hayvan olarak kuzu, oğlak, sağman keçi, sağman koyun, gayri sağman koyun, gayri sağman keçi ifadeleri geçmektedir. Kkbaş hayvancılıkla uğraşan hane sayısı ve yetiştirilen kkbaş hayvan miktarı büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine göre daha azdır. Nitekim divanların yalnızca yedisinde kkbaş hayvancılığın yapıldığını görmekteyiz. Kazada yalnızca 38 hane, kkbaş hayvancılıktan kazanç sağlamıştır. Bu sayı hanelerin %2,14'ne tekabül etmektedir. Divanlardaki kkbaş hayvan sayılarına bakıldığında Ginolu divanı 72 kkbaş hayvan ile birinci sırada, Keşlik divanı 42 kkbaş hayvan ile ikinci sırada, Sk divanı 37 kkbaş hayvan ile üçüncü sırada yer almaktadır. Kkbaş hayvancılıkta doğrudan gelir sağman keçi, sağman koyun, gayri sağman keçi, gayri sağman koyundan elde edilmektedir. 1 kkbaş hayvandan 4 kuruş kazanç sağlanmaktadır. Ginolu divanı kkbaş hayvancılıkta en fazla çeşitliliğe sahip olmakla birlikte en fazla gelire de sahiptir. Ayrıca sırasıyla Keşlik, Sk ve Kızılcaelma divanları da kkbaş hayvancılıktan gelir elde eden diğer önemli divanlardır.

Yük ve Binek Hayvancılığı

Katır, beygir, dişi merkep, erkek merkep, erkek sıpa kazadaki yk ve binek hayvanlarıdır. Kayıtlarda 9 kazada bu hayvan türüne rastlanmaktadır. Zırma divanı 30 yk ve binek hayvan ile birinci sırada, Ginolu divanı 8 yk ve binek hayvan ile ikinci sırada, Çatalzeytin divanı da 5 yk ve binek hayvan ile üçüncü sırada

almaktadır. Yük ve binek hayvanlarında doğrudan gelir sadece katırcılık mesleğinden elde edilmekteydi. 29 katıra sahip Zırma divanı en fazla gelir elde eden yerdir. Bu divanı, Evrenye, Kavaklı, Keşlik ve Dağ divanları takip etmektedir. Kazadaki hayvan türlerinin dağılımı grafik 4'te verilmiştir.

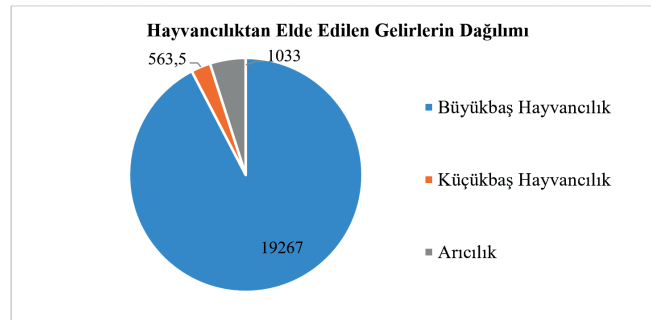

Grafik 4: Kazadaki Hayvanların Türlerine Göre Dağılımı

Grafikten hareketle kazadaki hayvanların %94'ü büyükbaş hayvanlardan oluşurken %5'inin ise küçükbaş hayvanlardan meydana geldiği söylenebilir. Geriye kalan %1'lik kesim yük ve binek hayvanlarından oluşmaktadır.

Arıcılık

Arıcılık, Ginolu'daki önemli iktisadi faaliyetlerden biridir. Kayıtlarda 14 divanda arıcılık faaliyetleri görülmektedir. Toplam 64 hane arıcılık yapmıştır. Hisarbaşı divanında 17 hane, Keşlik divanında 12 hane, Bayramgazi divanında 9 hane, Kızılcaelma divanında 8 hane, Oday divanında 6 hane arıcılıkla uğraşmışlardır ki bu divanlar arıcılık ile uğraşan en fazla haneye sahip divanlardır. Kazada toplam 239 adet arı kovanı bulunmaktadır. Divanlardaki arı kovanlarının sayılarına bakıldığında ilk sırada 47 adet arı kovanıyla Keşlik divanı gelmektedir. Ardından sırasıyla 39 adet arı kovanıyla Hisarbaşı divanı, 35 adet arı kovanıyla Bayramgazi divanı, 29 adet arı kovanıyla Dağ divanı, 25 adet arı kovanıyla Kızılcaelma divanı kazanın en fazla arı kovanına sahip diğer divanlarıdır. Bir arı kovanından 4,5 kuruş elde edildiği düşünülürse toplamda 1033 kuruş gelir sağlandığı ortaya çıkar.

Grafik 5: Hayvancılıktan Elde Edilen Gelirlerin Dağılımı

Yukarıdaki grafikten anlaşılacağı üzere hayvancılıktan elde edilen gelirler incelendiğinde en büyük pay %92 ile büyükbaş hayvancılığa aittir. Küçükbaş hayvancılık gelirlerin %3'ünü oluştururken arıcılık %5'ini oluşturmaktadır.

3- Ginolu'da Denizcilik

Ginolu kazasının yaklaşık 30 kilometre bir sahili bulunmasından dolayı denizcilik halkın en önemli kazanç kapılarından biri olmuştur. Halkın %41,8'ini oluşturan 736 hane geçimini denizcilik ile ilgili çeşitli mesleklerden elde etmiştir. Denizcilik kaza genelinde etkin bir sektör olmasından dolayı bölgenin en önemli iktisadi faaliyetlerinden biri haline gelmiştir. Kayıtlarda denizcilik sektöründe mellahlık¹³, mavnacılık¹⁴, kayıkçılık, reislik, kalafatçılık¹⁵, miçoluk¹⁶, hamlacı çıraklığı, Saltnat-1 Hümayun çıraklığı ve gemicilik meslekleri yer almıştır.

Bu mesleklerden en fazla kişinin geçimini sağladığı mellahlık 382 hanede görülmüştür. Kazadaki hanelerin %21,52'si bu meslek ile uğraşmıştır. Bu sektördeki önemli mesleklerden biri de 195 hanenin kazanç kapısı olan kayıkçılıktır. Kazadaki hanelerin %10,9'u bu meslek ile uğraşmıştır. Bu sektördeki diğer önemli meslek ise 116 hanenin kazanç kapısı olan mavnacılıktır. Kazadaki hanelerin %6,54'ü bu meslekten geçimini sağlamıştır. Denizcilik sektöründe en kazançlı meslek grubu 34 hanenin geçimini sağladığı reisliktir. Kazadaki hanelerin %1,92'si reis ya da rüesa olarak geçmektedir. Ayrıca kayıtlarda 8 hanede kalafatçılık, 3 hanede miçoluk, 2'şer hanede hamlacı çıraklığı ve Sandal-1 Hümayun çıraklığı ve bir hanede gemicilik mesleği yer almaktadır.

Sıra No	Meslekler	Adedi	Sıra No	Meslekler	Adedi
1	Kerestecilik	600	8	Reislik-rüesalık	34
2	Mellahlık	382	9	Mektep hevaciliği	11
3	Kayıkçılık	196	10	Kereste kiracılığı	10
4	Irgatçılık	166	11	Ziraatçılık	9
5	Mavnacılık	116	12	Aylakçılık	9
6	Katırcılık	37	13	Kahvecilik	9
7	Hizmetkârlık	34	14	Ahz u i'ta ¹⁷	8

¹³ Mellah: gemici, denizci Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Yayınevi, 2006), s. 609.

¹⁴ Mavna: Yük taşıyan kürekli ve motorlu büyük kayık. Devellioğlu, *Lûgat*, s. 587.

¹⁵ Kalafatçılık: Tersane çalışanı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), s. 148.

¹⁶ Miço: Gemiciliğe yeni başlamış güverteci. *Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Yayınları, 2012), s. 319.

¹⁷ Ahz u ita: Alışveriş. Devellioğlu, *Lûgat*, s. 20.

Sıra No	Meslekler	Adedi	Sıra No	Meslekler	Adedi
15	Ekmekçilik	8	31	Sandal-1 Hümayun Çıraklığı	2
16	Attarlık	6	32	Yemenicilik	2
17	Kalafatçılık	6	33	Asakir-i Hassa	1
18	Tüccarlık	6	34	Basmacılık – Deraliyye'de	1
19	Berberlik	5	35	Lüleçilik – Deraliyye'de	1
20	Demircilik	5	36	Ekmekçi Kalfalığı	1
21	Sipahlık	5	37	Gemicilik	1
22	Asakir-i Bahriye	4	38	İmamlık	1
23	Değirmencilik	3	39	Ortakçılık	1
24	Miçoluk	3	40	Tahta kiracılığı	1
25	Saillik ¹⁸	3	41	Talim-i Sıbyan	1
26	Sandıkçılık	3	42	Tarakçılık	1
27	Sepetçilik	3	43	Tekaüd-ı asakir	1
28	Hamlacı çıraklığı	2	44	Topçu Mülazımlığı	1
29	Marangoz	2	45	Turşuculuk	1
30	Rençberlik	2	46	Tüfenkçilik	1

Tablo 10: Ginolu Kazasında Meslekler ve Sayıları

46 farklı mesleğin icra edildiği Ginolu kazasında en fazla kazanç sağlayan meslek olarak hamlacı çıraklığı ilk sırada, sandal-1 hümayun çıraklığı ikinci sırada gelmektedir. Çatalzeytin divanında bulunan hamlacı çıraklığı mesleğinin geliri 6.000 kuruş iken Dağ divanında bulunan sandal-1 hümayun çıraklığı mesleğinin gelirlerinden biri 5.400 diğeri 6.000 kuruştur. Kazadaki en fazla gelire sahip üçüncü meslek ise tüccarlık ve ahz u ita'dır. Zaviye ve Evrenye divanlarında görülen bu mesleklerde en düşük gelir 600 kuruş en yüksek gelir ise 4.000 kuruştur. Kazadaki en düşük gelir grubuna ait meslekler ise hizmetkârlık, aylakçılık ve saillik olup ortalama 100-150 kuruş geliri bulunmaktadır.

¹⁸ Sail: Dilenci. Devellioğlu, *Lûgat*, s. 914.

Mesleklerden elde edilen gelirler standart değildir. Bu durumu meslekler tanıılırken örneklendirilecektir. Aşağıda Ginolu halkının en çok uğraştığı 10 meslek hakkında kısa bilgiler verilecektir. Bunlardan ilki olan kerestecilik, kazadaki en yaygın meslektir. Evrenye dışındaki tüm divanlarda geçim kaynağı olmuştur. Bu meslekte en düşük gelir 135 kuruş iken en yüksek gelir 540 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %30,1'i 225 kuruş, %21,1'i 270 kuruş, %18,5'i 180 kuruş gelir elde etmektedir.

Mellahlık denizcilik sektöründe en fazla kişinin çalıştığı meslektir. Kazadaki 12 divanda varlık gösteren mellahlık %41,3'ü Evrenye divanında, %23,2'si Zaviye divanında, %21,2'si İlişi divanında bulunurken geriye kalan %14,3'lük kesim Çatalzeytin, Geriş, Yemeni, Kavaklı, Ginolu, Bayramgazi, Sinciros, Göynükler ve Kürt divanlarında yer almaktadır. En düşük gelir 150 kuruş iken en yüksek gelir 600 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %13,8'i 350 kuruş, %11,51'i 400 kuruş, %10,4'ü 300 kuruş gelir elde etmektedir.

Kayıkcılık %30,1'lik oranla en fazla Dağ divanında görülmekle birlikte Evrenye, Hisarbaşı, Kızılcaelma ve Şeyh Çoban divanları dışındaki 21 divanda bulunmaktadır. Kayıkcılıkta en düşük gelir 200 kuruş, en yüksek gelir 500 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %41,8'i 300 kuruş, %12,9'u 250 kuruş, %11,3'ü 350 kuruş gelir elde etmektedir. Kazada yer alan saltanat-ı hümayun kayıkcılığında ise 1800 kuruş gelir elde edilmektedir.

Irgatçılık %29,5'lik oranla en fazla Zırma divanında görülmekle birlikte İnanya, Evrenye, İlişi, Kavaklı, Geriş, Keşlik, Ginolu, Bayramgazi, Oday, Hisarbaşı, Ferustay, Kızılcaelma, Göynükler ve Zaviye divanlarında yer almaktadır. En düşük gelir 100 kuruş iken en yüksek gelir 500 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %19,8'i 250 kuruş, %12'si 200 kuruş, %9,6'sı 300 kuruş gelir elde etmektedir.

Mavnacılık %37'lik oranla en fazla Zaviye divanında görülmekle birlikte Şeyh Çoban, Çatalzeytin, Evrenye, İlişi, Yemeni, Mamlay, Kavaklı, Geriş, Keşlik, Bayramgazi, Sinciros, Kızılcaelma, Göynükler ve Kürt divanlarında yer almaktadır. En düşük gelir 200 kuruş iken en yüksek gelir 450 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %22,4'ü 300 kuruş, %16,3'ü 400 kuruş, %10,3'ü 350 kuruş gelir elde etmektedir.

Katırcılık %89,1'lik oranla en fazla Zırma divanında görülmekle birlikte Evrenye, Kavaklı, Keşlik, ve Dağ divanlarında yer almaktadır. En düşük gelir 230 iken en yüksek gelir 370 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %32,4'ü 300 kuruş gelir elde etmektedir.

Hizmetkârlık %20,5'lik oranla en fazla Bayramgazi ve Sinciros divanlarında görülmekle birlikte Zaviye, Zırma, Kürt, Keşlik, Geriş, Çatalzeytin, Ferustay, Göynükler, Kavaklı ve Şeyh Çoban divanlarında yer almaktadır. En düşük gelir 80 kuruş iken en yüksek gelir 200 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %26,4'ü 120 kuruş gelir elde etmektedir. Meslekler arasında en az gelir elde edilenlerden biri hizmetkârlıktır.

Reislik denizcilik sektöründe en fazla gelir getiren meslek kollarından biridir. Reislik %47'lik oranla en fazla Evrenye Divanında görülmekle birlikte İlişi, Zaviye ve Geriş divanlarından yer almaktadır. En düşük gelir 360 kuruş iken en yüksek

gelir 1.500 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %14,7'si 600 kuruş, %11,7'si 800 kuruş, %11,7'si 1.000 kuruş gelir elde etmektedir.

Mektep hocalığı %54'lük oranla en fazla Zaviye divanında görülmekle birlikte İlişi, Yemeni, Kavaklı, Keşlik ve Bayramgazi divanlarında yer almaktadır. En düşük gelir 200 iken en yüksek 350 kuruştur. Bu meslek ile ilgilenenlerin %36,3'ü 250 kuruş gelir elde etmektedir.

Kereste kiracılığı mesleğinin tamamı Ginolu divanında görülmektedir. En düşük gelir 200 iken en yüksek 300 kuruştur.

Sonuç

Temettuat defterlerindeki veriler ışığında Ginolu'nun iktisadi yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitekim bu defterlerden hareketle kazadaki divanlar, haneler, tarım arazileri, tarım ürünleri, hayvanlar, meslekler, gelirler ve vergiler ile ilgili bilgileri grafik ve tablolarla destekleyerek konu kapsamında ifade ettik. Ginolu halkı bir taraftan tarım ve hayvancılık ile uğraşırken diğer taraftan doğanın kendilerine sunduğu ormanı ve denizi geçimleri doğrultusunda sık sık kullanmıştır. Tarımsal üretimde temel besin kaynağı olan unun hammaddesi buğdaya daha fazla önem vermiştir. Hayvancılıkta yine ihtiyaçları doğrultusunda tarım için elzem olan koşum hayvanlarını ve süt ürünleri için sağman ineği daha fazla önemsemiştir ki bu durumu hanelerin sahip oldukları hayvan sayılarından anlaşılmaktadır. Tarım ve hayvancılığın yeterli olmadığı noktada kerestecilik halkın en çok uğraştığı meslek olmuştur. Yine deniz kenarındaki divanlarda denizcilikle ilgili meslekler fazlasıyla yer almaktadır. Kazada en fazla gelir getiren sektör denizcilik ve ticaret olmakla birlikte en az kazanç sağlayan meslekler hizmetkârlık, saillik ve aylakçılıktır. Belgelerden hareketle Ginolu'da hanelerin %96'sının işgücüne katılmış olmasından dolayı XIX. yüzyılın ortalarında canlı bir ekonomik yapısının olduğu söylenebilir.

EXTENDED ABSTRACT

Ginolu, a historical port city, came under Ottoman rule in the 15th century. As one of the innovations of the Tanzimat in the 19th century, the tax system changed and the movable and immovable properties and incomes of the people in the provinces were recorded in order to determine the new taxes. The registers in which these records are kept are called temettuat registers. There are 14 registers belonging to Ginolu, the subject of our research. These documents contain important information that will shed light on economic and social history of Ginolu. However, it should also be noted that we think that there are some missing pages in some of the Ginolu temettuat registers dated in 1845, since there are no seals. When we looked at the population registers dated 1833 to check this deficiency, we saw that the names of 1 divan and 34 villages were not included in the registers. Therefore, we can say that the economic potential of the study can be seen in our work.

96,3% of the 1775 households in the district worked in 46 different branches of work. Although agriculture and animal husbandry were seen in all divans, they

were not enough to make a living. Therefore, the proportion of the population working especially in the maritime and forestry sectors was high.

74,9% of the households in the district earned income from agriculture. According to records, there was a total of 9.395 decares of agricultural land in Ginolu. 80% of these lands consisted of legitimate lands and 20% consisted of unlicensed lands. While 74,9% of the 1775 households in the district owned legitimate land, 48,14% owned illegitimate land. According to records, in terms of total land, the Dağ Divan had the largest agricultural land in the district with 870 decares. In terms of total cultivated land, the Zaviye Divan had the largest cultivated agricultural area in the district with 728 decares. In terms of total illegitimate land, Zırma Divan had the largest uncultivated agricultural area in the district with 233 decares. While legal land per household in the district was 4.25 decares, illegitimate land was 1.04 decares. While the Yemeni divan ranked first in the regulated land per household with 7.69 decares, the Oday divan ranked first in the illegitimate land with 2.67 decares.

Although approximately 25 different animal names are included in the records, it is stated that income was obtained only from milking cows, milking goats and milking sheep. There were a total of 5.193 animals in the district, 28,1% of which were income-generating animals. 69% of the households in Ginolu earned income by producing dairy products, beekeeping and mule breeding. Cattle breeding has a large share in dairy products production. While the Zaviye divan was the divan that earned the most income from cattle breeding, the Ginolu divan was the divan that earned the most income from sheep farming. In addition, income was obtained from mules, which are draft and riding animals, and the Zırma divan ranked first in terms of income in the mule breeding profession. Beekeeping, another type of income, is seen in 14 councils. While 64 households, which constitute 3,6% of the population in the district, were active in beekeeping, Hisarbaşı and Keşlik divans had been at the forefront in this sector.

736 households earned income in the maritime sector, which was an important source of income for the people. There were 9 different professions in the maritime sector, seen in 24 of 25 divans. These are the professions of mellah, bargeman, boatman, chief, caulker, shipboy, rower apprenticeship, sandal-ı humayun apprenticeship and seafarer. In Ginolu, where 46 different professions are practiced, 89% of the households are engaged in the following 10 professions.

Rotation Number	List of Profession	Number	Rotation Number	List of Profession	Number
1	Lumbering	600	6	Muleteer	37
2	Maritime	382	7	Serviceage	34
3	Boating	196	8	Chairship	34
4	Labor working	166	9	Teaching	11
5	Bargeman	116	10	Lumber tenancy	10

The most profitable professions in the district were rower apprenticeship, sandal-ı humayun apprenticeship and merchant, respectively. The professions that generated the least income were servant, idler and sailor, respectively. As a result, we can say that Ginolu district had a vibrant economic structure with 25 divans and 1.775 households.

Kaynakça

- 1) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Nüfus Defterleri (NFS.d) 888
Maliye Nezareti, Varidat, Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d) 3736, 3737, 3738, 3739, 3740, 3741, 3742, 3743, 3744, 3745, 3746, 3747, 3748, 3749
- 2) Kitap ve Makaleler
- Çetinkaya, Şerafettin: *Kastamonu'nun Tarihi İki Kazası Devrekani ve Ginolu Sahili*, (Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Gümüüşü, Osman – Yiğit, İlker: “XVI. Yüzyılda Batı Karadeniz Bölümünde Divanlar”, *Kuzey Anadolu Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 388-406.
- Karasalihoğlu, Murat: “Antikçağ Kaynaklarında ve Sonraki Seyahatnamelerde Kastamonu ve Kilyalıları”, *Mediterranean Journal of Humanities*, S. IV, 2014, s. 151-165.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: “Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Bellekten*, C. 59, S. 225, 1995, s. 395-412.
- Öztürk, Özhan: *Pontus: Antikçağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi*, Ankara: Genesis Kitap, 2011.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. I, 1971.
- Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan: *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Taşkın Ünal: *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Terimleri Sözlüğü*, Ankara: T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Yiğit, İlker: “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1994, IX, s. 333.
- Yükçü, Süleyman – Fidancı, Nur – Soysal, Umut: “Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterleri'nin Önemi ve Vergisel Açından Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2014, s. 170-199.

I. Dünya Savaşı'nın Medresetü'l-Kudat Faaliyetleri Üzerindeki Etkisine Bir Örnek: Giriş İmtihanlarının Değerlendirmesi*

An Example of the Effect of World War I on Medresetü'l-Kudat Activities: Evaluation of Entrance Exams

KEMAL FARUK AKSOY*

öz

Bu çalışmada; I. Dünya Savaşı'nın Medresetü'l-Kudat üzerindeki etkisi tetkik edilecektir. Bu amaçla giriş imtihanlarına katılma hakkı kazananlara ait tespit edilebilen listeler incelenecek, listeler bağlamında I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası farklılıklardan savaşın medrese üzerindeki tesirleri anlaşılmasına çalışılacaktır. Çalışmanın amacı, Medresetü'l-Kudat üzerinden İstanbul medreselerinin ve talebelerinin savaş dönemindeki durumları hakkında fikir sahibi olmaktır. Medresetü'l-Kudat, 1855-1924 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim ihtiyacını büyük ölçüde karşılayan en yüksek dereceli medresedir. Tanzimat sonrası merkezileştirme çabalarından, adliye teşkilatı personelinin yetiştirilmesi ve atanması hususu da etkilenmiştir. İnceleyeceğimiz kurum, yargı mensuplarının merkezi olarak atanabilmeleri ve belli bir kalitenin sağlanması için oluşturulmuştur. Medresetü'l-Kudat, imparatorluğun son yetmiş yılında eğitim veren en yüksek seviyeli hukuk eğitimi kurumudur. 400'e yakın talebenin müracaat ettiği ve çoğunlukla 20 ila 30 arası öğrenci alan bu okul, medreseler tarihinde önemli bir yere sahiptir. Müracaat edenlerin belli bir eğitim seviyesinin üzerinde olması ve imtihanların zorluk derecesi, ele alacağımız listelerin güvenilirlik oranını arttırmaktadır. Çalışma, müracaatlara rağmen katılım oranları ve katılanların aldıkları sonuçlardaki değişimi ortaya çıkaracaktır.

Anahtar Kelimeler: Medresetü'l-Kudat, Nüvvab, Hukuk, Eğitim

* Makale geliş tarihi: 29 Ağustos 2023, kabul tarihi: 13 Kasım 2023, araştırma makalesi. Makalede; Kemal Faruk Aksoy, *Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, (Doktora Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü, 2023'ün ilgili bölümlerinden istifade edilmiştir.

** Dr., *Diyanet İşleri Başkanlığı*, Kırıkkale/Türkiye, fkemal1981@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

In this study, the impact of World War I on Medresetü'l-Kudat will be examined. For this purpose, the identified lists of those who have the right to participate in the entrance exams will be examined, and within the context of these lists, the effects of the war on the medrese, in terms of differences before and after World War I, will be attempted to be understood. The aim is to gain insights into the status of Istanbul medreses and their students during the war period through the lens of Medresetü'l-Kudat. The Medresetü'l-Kudat is the highest-ranked medrese that largely fulfilled the empire's need for judges between 1855 and 1924. The efforts towards centralization after the Tanzimat period were also influenced by the training and appointment of judiciary personnel. The institution we will examine was established to enable the central appointment of judicial members and to ensure a certain level of quality. The Medresetü'l-Kudat provided the highest-level education in Islamic law in the last seventy years of the empire. This school, which is attended by nearly 400 students and mostly accepts 20 to 30 students, has an important place in the history of medreses. The requirement for applicants to have a certain level of education and the difficulty of the exams enhance the reliability of the lists we will address. The study will reveal the change in participation rates and results of the participants despite the applications.

Keywords: Medresetü'l-Kudat, Naibs, Law, Education

Medresetü'l-Kudat

MEDRESETÜ'L-KUDAT, İmparatorluğun son yetmiş yılında kadı/hâkim yetiştirilen kurumun son adıdır. 1855 yılında Muallimhane-i Nüvvab ismiyle açılan kurum; 1883 tarihinde Mekteb-i Nüvvab, 1908 tarihinde Mekteb-i Kudat, 1913 tarihinde ise Medresetü'l-Kudat isimlerini almıştır.¹ Bu kurumun açıldığı yıldan itibaren hâkim yetiştirme hususunda tek yetkili kurum olmakla beraber verdiği pratik ağırlıklı eğitim ile medrese eğitimi tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Okul Şeyhülislam Meşrebzade Arif Efendi² tarafından Meclis-i İntihab-ı Hükam-ı Şer' kararıyla 1855 yılında kurulmuştur.³ Abdurrahman Şeref Efendi mezkur şeyhülislam ile alakalı; *tedbirli, zamanın gereklerini takdir edebilen, uyanık ve kıymetli ulema* diyerek bahsetmiştir. Kendisi, kadılık kurumu için düzenli ders ve imtihan usulünü ilk defa tesis eden kişidir.⁴ 1855 yılında tanzim ettiği nizamname ile kadı ve naipleri beş sınıfa ayırmıştır.⁵

¹ Kemal Faruk Aksoy, "Muallimhane-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudat'a Tarihlendirmeler ile Alakalı Bir Değerlendirme" *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XIII, 1(2023), s. 61-71.

² Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi, *Devhatü'l-Meşâyih maa Zeyl*, (Marmara Üniversitesi, Açık Erişim, Nadir Eserler Koleksiyonu, <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/F01863.pdf>), s. 132 (erişim tarihi: 03.06.2022).

³ BOA, İ. DH, 326/21224.

⁴ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, (İstanbul, Kapı Yayınları, 2012), s. 266.

⁵ "Tevcihat-ı Kudat Nizamnamesi ve Nüvvab Hakkında Nizamname", *Düstur*, I. Tertip, C. I, s. 315 – 321. BOA, A. DVN. MKL, 73/18. BOA, İ. MMS, 4/155.

Okulun kuruluş amacı 29 Ağustos 1855 tarihli yazıda, şer'î işlerin hizmetkârlarının terbiye ve talimleri olarak kayıtlıdır.⁶ Daha ayrıntılı olarak ifade edilen bir diğer yazıda; kadıların atamalarının imtihanla yapılmaya başlandığı, atanamayan kadıların mahkemelerde tekrar staj görerek hazırlanmalarının uzun zaman aldığı öne sürülmektedir. Mahkemelerdeki kadroların doluluğu nedeniyle stajyer hâkimlere sıra gelmemesinin, bu düzenlemedeki en büyük etken olduğu kaydedilmiştir. Yazıda; açılacak bu okulun, zaman kaybının önüne geçeceği ifade edilmiştir.⁷ 1855 tarihli bu düzenleme ile hâkimlerin atanma sürecinde hem devletin kontrolü artırılmış hem de eğitim sürecinin hızlanması sağlanmıştır.

Kadıların mahkemelerden yetişerek atanmalarının yeterli görülmeyip imtihana tabi tutulmaları, başarılı olamayanların okula devamlarının şart koşulması, adli düzende şeyhülislamlığın etkisinin artmasına sebep olmuştur. Amacın, liyakat esasına dayalı bir atama sistemi oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çeşitli şahıslar tarafından yapılan itirazlara, şeyhülislamlık tarafından verilen cevap bu hususu teyit etmektedir. İtirazların ana eksenini, hâkimlik için tekrar bir eğitime tabi tutulması ve hâkimlik için merkezî bir sınavın yürürlüğe konması oluşturmaktadır. Şeyhülislamlıktan verilen cevabi yazıda; merkez haricindeki mahkemelerden gelen hukuki evrakın, değerlendirilemeyecek derecede hatalı yazıldığı belirtilmiştir. Buna sebep olarak mevcut kadıların yetki belgelerinin merkezden değil, daha önceki kadılardan intikal yolu ile temin edildiği ifade edilmiştir. Kim oldukları merkezce meçhul olan bu kadıların, İstanbul'da eğitim almalarının bu tür yanlış atama usullerinin önüne geçeceği kaydedilmiştir. Yazının devamında, Muallimhane-i Nüvvab'a devam eden bazı talebelerin yazıları ile geçersiz sayılan yazıların mukayesesi yapılmıştır.⁸ Şeyhülislamlığın üzerinde durduğu nokta, kadıların Türkçe yazma becerisi ve hukuki evrakın yazım usulüdür. Medreselerin tesis edildiği ilk andan itibaren, eğitim faaliyetinin özünü ezberleme, tartışma ve okuma faaliyetleri oluşturmuştur. Öğreticinin metni (*ibare*) yanlışsız olarak aktarması, daha ziyade sözlü aktarıma dayanmaktaydı. Bu usul yazının önemini ikinci plana itmekteydi. Muallimhane-i Nüvvab bu hususun önüne geçmek istemiş, yazmayı hem de Türkçe yazmayı merkeze almıştır.

Okulun, Şeyhülislamlıkta bağlı bulunduğu birim Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'dir. Hâkimlerin atamaları ve özlük hakları ile ilgilenen bu meclis aynı zamanda okulun giriş (*duhûl*) imtihanları, ara sınavları (*terfî-i sınıf*), bütünleme (*ikmâl*) imtihanları ve mezuniyet (*hurûç*) imtihanları ile alakadar olan mercidir. Mart 1874 tarihinde meclis tarafından, okulun yeni yönetmeliği yayınlamıştır. Yönetmeliğin giriş kısmında, okulun kuruluş amacının kadı adaylarına şer'î ilimleri (*Ulûm-ı Arabiye*) öğretmek olmadığı üzerinde durulmuştur.⁹ Medrese literatüründe "Ulûm-ı Arabiye" tabiri sadece Arapça gramer bilgisi olmayıp tüm şer'î ilimleri

⁶ BOA, A. MKT. MHM, 74/49.

⁷ BOA, İ. DH, 326/21224.

⁸ BOA, İ. DH, 372/24655.

⁹ "Muallimhane-i Nüvvab İçin Müceddeden Kaleme Alınan Talimatname", İSAM. MŞH. Sadaret ve Nezaret Evamir ve Nizamname Defterleri, Defter No: 1646/6 – 7.

kapsamaktadır.¹⁰ Nitekim giriş imtihanlarında da şer'î ilimler ile alakalı bölüme bu isim verilmiş, diğer ilimler için “*fünûn-ı sâire*” tabiri tercih edilmiştir.¹¹ Yönetmelikten de anlaşılacağı üzere medreseye girmek isteyen kadı adaylarının şer'î ilimlere vâkîf olması istenmiştir. 1883 tarihli yönetmelikte; okula gireceklerin en az 20 yaşında olması ve Şerh-i Akaid dersine kadar okumuş olmaları istenmiştir.¹² Bu müfredatın en az 10 yıllık bir eğitim gerektirdiği bilinmektedir. Okul mezunlarından pek çoğunun daha kayıttan önce dersiam olarak vazife gördükleri bilinmektedir.¹³

18 Haziran 1913 tarihinde okul, yeni binasına taşınmış ve Mekteb-i Kudat olan ismi Medresetü'l-Kudat olarak değiştirilmiştir.¹⁴ Okul; Evkaf Nazırlığı da yapan Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi tarafından, Mimar Kemaleddin'e yaptırılmıştır.¹⁵ Medrese mimarisinde de yeni bir döneme işaret eden bina, kullanım olarak da klasik üsluptan ayrılmaktadır. Kubbe ve avlu bulunmayan yapıda, beş adet dershane, sınav salonu ve yemekhane ile idari heyete ait odalar mevcuttur.¹⁶

Okulun eğitim öğretim döneminin her yıl şevval ayı ortalarında başlaması ve eğitim faaliyetinin sonu olarak da cemaziyelahir ayının sonu hedeflenmiştir. Bu tarihten şaban ayının on beşine kadar sene sonu, mezuniyet ve giriş imtihanlarının yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁷ Bütün senelerde olmamakla birlikte ağırlıklı olarak okulun eğitim öğretim döneminin, ramazan ayından sonra başladığı ve ramazan ayı gelmeden bittiği görülmektedir.

Giriş İmtihanları

Okula kayıt yaptırmak isteyen talebelerin, Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'den oluşan bir heyet huzurunda imtihan edildikleri bilinmektedir.¹⁸ Talebeler ilk önce

¹⁰ Kurumun açılışı ile alakalı nizamnamede de bu husus “*Muallimhane-i Nüvvab'ın teşkil ve tesisinden garaz, talebeye talim-i Ulûm-ı Arabiye olmayıp belki asıl maksad Ulûm-ı Arabiye tahsil etmiş...*” şeklinde belirtilmiştir. Zaten giriş imtihanlarına dersiam seviyesinde müracaatların olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Medresetü'l-Kudat iç yönetmeliğinde giriş imtihanlarında sorulan fıkıh ve diğer şer'î dersler *Ulûm-ı Arabiye* dersleri olarak nitelendirilmiştir. [Medresetü'l-Kudat Talimat-ı Dâhiliyesi, Şehzadebaşı Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1338, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi]. Kurum müdüriyetinden Yüksek Tedrisat Müdüriyetine yazılan 3 Nisan 1923 tarihli bir yazıda da tüm şer'î dersler *Ulûm-ı Arabiye* olarak nitelendirilmiştir. [BCA. MEB. 68/88-428-1].

¹¹ “Mekteb-i Kudat Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname Layihası”, BOA, ŞD, 225/13.

¹² “Mekteb-i Nüvvab İçin Müceddeden Kaleme Alınan Talimat”, 9 Safer 1301 (10 Aralık 1883), İSAM. MŞH. Sadaret ve Nezaret Evamir ve Nizamname Defterleri, Defter No: 1646/12 -14.

¹³ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, (İstanbul, Milli Gazete Yayınları, 1981), C. I, s. 142 (Bafıralı Ahmed Hamdi Efendi); C. IV, s. 105 (Tokatlı Mustafa Vehbi Efendi); C. I, s. 260, (Ahıskalı Ali Haydar Efendi); C. VI, s. 328 (Osman Nuri Efendi); Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XI, 1995, s. 57.

¹⁴ Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, *Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, (Haz. Ali Suat Ürgüplü), (İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), s. 325.

¹⁵ Yıldırım Yavuz, *İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927*, (Ankara, TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını, 2009), s. 240-241.

¹⁶ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, (İstanbul, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1335), s. 234.

¹⁷ Medresetü'l-Kudat Nizamnamesi, *Takvim-i Vekâyi'*, 10 Safer 1332, s. 1 (8 Ocak 1914)

¹⁸ “Muallimhane-i Nüvvab İçin Müceddeden Kaleme Alınan Talimatname”, İSAM. MŞH. Sadaret ve Nezaret Evamir ve Nizamname Defterleri, Defter No: 1646/6 - 7.

ön elemenden geçerek yoklama imtihanı adı verilen bir sınava tabi tutulmaktadır. Bu sınavda başarılı olanlar giriş imtihanına girmeye hak kazanmışlardır. Giriş imtihanında, Osmanlı hukukçularının temel metni olan *Dürer* kitabından ve diğer sekiz ilim dalından üçer soru sorulduğu tespit edilmiştir.¹⁹ 1908 tarihli Mekteb-i Kudat'a ait yönetmelikte; giriş imtihan tarihinin gazetelerde ilan olunacağı ve imtihan heyetinin ağırlıklı olarak kurum müderrislerinden oluşacağı belirtilmiştir. Bu düzenleme ile okulun, iç işleyişinde özerk bir yapıya sahip olmak istediği anlaşılmaktadır. Yönetmelikte; giriş imtihanı için *Ulûm-ı Arabiye*'den ilm-i sarf, ilm-i nahiv, ilm-i vaz', ilm-i mantık, ilm-i meânî, ilm-i beyân, ilm-i usûl-ı fıkıh, ilm-i kelâm'dan soru sorulacağı aynı zamanda yazı güzelliğinin (*hüsn-i hat*) ve cümle düzenininin (*inşâ*) de puanlamada etkili olacağı kayıtlıdır. Ayrıca bu tarihten iki sene sonra başlamak üzere giriş imtihanlarında *fünûn-ı sâire*'den muhtasar İslam tarihi, Osmanlı tarihi, muhtasar Osmanlı coğrafyası, muhtasar hendese (matematik), basit kesir ve ondalık kesir konularından da imtihan yapılacağı kaydedilmiştir.²⁰ Yapılan bu düzenlemeler ile müracaat edeceklerin şer'î ilimlerdeki yetkinlikleri ile birlikte diğer ilimlerde de en azından rüştiye seviyesinde bilgi sahibi olmaları hedeflenmiştir.

1915 tarihli Medresetü'l-Kudat yönetmeliğinde giriş imtihanlarının tüm sayfaları ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Yönetmeliğe göre, imtihan yazılı (*tahrîrî*) olacak, tüm talebelere numara verilecektir. Talebeler imtihan kâğıtlarına isimlerini değil numaralarını yazacaklardır. Böylece yazılı kâğıtlarını okuyacak olan heyetin, kâğıtların kime ait olduğunu bilmemesi hedeflenmiştir. Gözetmenler; talebenin yanında kitap ve herhangi bir evrak getirmemesini sağlayacak, sınav esnasında sustimali önleyeceklerdir. Yönetmelikte sınavın sekiz saat süreceği, bu süre zarfında dışarıdan yemek vs. alınmasının yasak olduğu belirtilmiştir. Talebeler cevaplarını ilk önce müsvedde kâğıtlara yazacaklar, daha sonra kurumun damgasının bulunduğu başka bir kâğıda temize çekerek görevlilere teslim edeceklerdir. Adayların imtihanında başarılı olabilmeleri için gerekli olan puan (*üss-ı mizân*), tam puanın yarısı (*nısf-ı numara*) olarak tayin edilmiştir. Şer'î ilimlerden yeterli puan alamayan talebeler, diğer okul derslerinden (*fünûn-ı sâire*) imtihana giremeyeceklerdir.²¹

Ulaşabildiğimiz şer'î ilimler ile alakalı giriş imtihan kâğıtları²² ve diğer okul dersleri ile alakalı giriş imtihan kâğıtları,²³ soruların mahiyeti hakkında fikir edinmemize olanak sağlamaktadır. Umumi bir değerlendirme yapmak gerekirse, şer'î

¹⁹ EDAM Arşivi, Giriş İmtihanı (Ulûm-ı Arabiye) İmtihan Kâğıdı Müsveddeleri, (17 Mayıs 1328, 10 Şevval 1331, 17 Teşrinievvel 1331 tarihli kâğıtlar)

²⁰ "Mekteb-i Kudat Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname Layihası", BOA, ŞD, 225/13.

²¹ "Medresetü'l-Kudat Talimat-ı Dâhiliyesi", Meşihat-ı Ulyâ Mektupçuluğu, İlmiye Salnamesi, (Dâru'l-Hılâfeti'l-Aliye, Matbaa-i Âmire, 1334), s. 683.

²² EDAM Arşivi, (1328 Rumi) Ulûm-ı Arabiye Giriş İmtihan Kâğıdı Müsveddesi; (1331 Rumi) Ulûm-ı Arabiye Giriş İmtihan Kâğıdı Müsveddesi; (Tarihsiz) Ulûm-ı Arabiye Giriş İmtihan Kâğıdı Müsveddesi; (Tarihsiz) Ulûm-ı Arabiye Giriş İmtihan Kâğıdı.

²³ EDAM Arşivi, (1339 Rumi) Giriş İmtihanı Fünûn-ı Saire İmtihan Kâğıdı, No: 16; (1330 Rumi) Fünûn-ı Saire İmtihan Kâğıdı Müsveddeleri; 1916 Girişli Ordulu Süleyman Sami Efendi'nin Fünûn-ı Saire Giriş İmtihan Kâğıdı.

ilimlerle alakalı imtihanlarda odak noktasını *Dürer*²⁴ oluşturmuştur. Sınavlarda, adayların Dürer metnine hâkim olmaları istenmiştir. Okulda öğretilecek olan yargılama usulleri, Dürer kitabı ile paralel olarak işleneceğinden dolayı talebeden bu kitaba hâkim olması istenmiştir. Dört satırlık bir metin üzerinden talebenin gerekli harekelemeyi yapması, Türkçeye tercüme etmesi talep edilmiştir. Daha sonra sorulacak olan sekiz farklı ilimden üçer soru da bir şekilde bu metin ile ilişkilendirilmiştir. Sınavda tercih edilen soru stili ile bilgiden ziyade, bilgiyi yeni konularda kullanıp kullanamadıklarının anlaşılmasına çalışıldığı görülmektedir. Sekiz ilim dalının her birinde sorular, kolaydan zora doğru sıralanmaktadır. Soruların cevapları olarak, evet veya hayır yerine açıklama yapmaları istenmiştir. Sorular kısa, açık ve nettir. Her ilimden, o konunun özünün anlaşılıp anlaşılmadığını belirleyecek sorular gelmiştir. Sorular; kitaplardan alıntılanmak yerine yukarıdaki metinle alakalı sorular sorulmuş ve talebenin yeni durumlara konuyu uyarlayıp uyarlayamadığı anlaşılacak istenmiştir. Diğer ilimler (*fünûn-ı sâire*) ile alakalı imtihan sorularının en az rüştiye seviyesinde bilgi gerektirdiği anlaşılmaktadır. İslam tarihi ile alakalı sorularda Dört Halife Dönemi olaylarına ağırlık verilmiştir. Osmanlı tarihi ile alakalı sorularda ise Klasik Dönem sultanlarından soru geldiği gözlenmiştir. Coğrafya soruları daha ziyade Anadolu ve Arabistan'ın coğrafi özelliklerine dairdir. Matematik sorularının ağırlığını kesirler konusu oluşturmaktadır. Baraj derslerinden olan miras taksimi (*ilm-i ferâiz*) dersinin kesirleri iyi bilmeyi gerektirdiği düşünüldüğünde, sorularda bu konuya ağırlık verilme nedeni daha iyi anlaşılacaktır.

1886 ve Sonrası Giriş İmtihanlarına Katılım Oranları

Muallimhane-i Nüvvab döneminden itibaren okula müracaatları tespit edilebilen en önemli kaynak, kurumun bağlı bulunduğu Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer' defterleridir. Medresetü'l-Kudat'ın kendine ait defter ve evraklarına henüz ulaşamadığı düşünüldüğünde, bu defterlerin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Katılım oranlarının tespit edebildiği diğer kaynaklar ise süreli yayınlar ve Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları (EDAM) arşivinde bulunan kütük defteridir. Araştırmalarımız neticesinde ön eleme (*yoklama*) imtihanına giren talebelere sadece beş senenin adetlerine ulaşılabilmiştir. Yoklama imtihanından sonra giriş imtihanına giren talebelere ise ulaşılabilen adet sayısı on beş seneye aittir.

Giriş imtihanlarında kaç talebenin okula alınacağı, sınıf kontenjanlarına göre belirlenmiştir. Bir önceki senenin birinci sınıflarından sınıfta kalan talebe varsa, o talebe o sınıfın kontenjanını doldurduğu için kalan talebe sayısı kadar eksik öğrenci okula kaydedilmiştir. 1886-1887 eğitim öğretim dönemi giriş imtihanında 30 kişilik kontenjana 24 talebenin alındığı görülmektedir. Geriye kalan 6 kişilik

²⁴ Orijinal adı "*Dürerü'l-Hükkâm fi Şerh-i Gurerü'l-Ahkâm*" olan dürer kitabı, 1478 yılında Molla Hüsrev tarafından yaklaşık beş yıllık bir çalışmanın neticesinde meydana getirilmiştir. Eserin Fatih Sultan Mehmed'e takdim edilen nüshası, günümüze ulaşmıştır. Eser, asırlarca Osmanlı Devleti'nin "*Mültekâ*" ile birlikte yarı resmi hukuk külliyesi olarak kabul edilmiştir. Bk. Ahmet Akgündüz, "*Dürerü'l-Hükkâm*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. X, 1994, s. 27.

kontenjan ise bir önceki sınıftan tekrara kalan talebelere aittir.²⁵ Bu usul ara sınıf imtihanlarında da uygulanmıştır. 1885-1886 tarihli ara sınavda üçüncü sınıfın kontenjanı 30 olduğu hâlde bir önceki seneden sınıf tekrarına kalan Bağdadîzade Abdülhak Efendi kontenjanın birini doldurmuş ve alt sınıftan sadece 29 kişi bir üst sınıfa yükselbilmiştir.²⁶

1891-1892 eğitim öğretim döneminin başında, 150 talebe yoklama imtihanına alınmış, bunlardan sadece 35'i giriş imtihanına kabul edilmişlerdir. Bu 35 kişiden de sadece 12'si giriş imtihanını kazanabilmiştir.²⁷ 1910-1911 döneminde ise 400 talebenin yoklama imtihanına girdiği, bunlardan 190'ının giriş imtihanına hak kazandığı görülmektedir. Bu 190 kişiden 84'ü kuruma kaydedilmiştir.²⁸

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Katılım Oranları

Katılım oranlarını tespit edebildiğimiz diğer bir kaynak Nadir Eserler Kütüphanesi katalogudur. Defterler; 1913-1914 ve 1917-1918 eğitim öğretim dönemlerine ait giriş imtihan listelerini içermektedir. Bu iki defter, Medresetü'l-Kudat binası olarak yapılan ve günümüzde İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Nadir Eserler Kütüphanesi olarak faaliyet gösteren kütüphanenin katalogları arasında tespit edilmiştir. 1913 tarihli listede; adayların geldikleri medreseler, memleketleri, baba adları, sınav kâğıtlarına yazdıkları kendilerine verilen şifreler mevcuttur. 1917 tarihli listede ise sadece aldıkları puanlar ve sıralamalarının mevcut olduğu görülmektedir. 1913-1914 döneminde yoklama imtihanına giren 384 adaydan 199'u giriş imtihanına kabul edilmiş ve bunlardan sadece 47'si okula kayıt hakkı kazanabilmişlerdir.²⁹ 1917-1918 eğitim öğretim döneminde ise bu sayının olağanüstü bir şekilde düştüğü, müracaat eden 55 talebeden 28'inin giriş imtihanına hak kazandığı, bu 28 talebeden de sadece 15'inin giriş imtihanında başarılı olduğu görülmektedir.³⁰

Giriş imtihanlarına, kuruma alınacak talebenin üç katının çağırılması yönetmelikle belirlenmiştir.³¹ Grafiğe göre Mekteb-i Kudat döneminin sonları ile Medresetü'l-Kudat döneminin başlarında (1910-1913), Cihan Harbi öncesi dönemde kapasite artırımına gidilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu çabaya rağmen 1913'te 65 kişi olan birinci sınıf adedinin ikinci sınıfa geçerken 37'ye düştüğü³², 1914'te 86 kişi olarak başlayan sınıfın da ertesi sene 12 kişiye düştüğü görülmektedir.³³ Bu azalmanın sebebinin, bütünlemeye (*ikmâl*) kalanlar ile imtihana hiç girmeyenler olduğu kaydedilmiştir. İmtihana girmeyen mevcudun bu kadar fazla olmasında,

²⁵ İSAM. MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1876/129.

²⁶ İSAM. MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1876/103.

²⁷ İSAM. MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1885/97.

²⁸ *Beyanü'l-Hak*, C. III, Say. 73, s. 1432; C. IV, Say. 84, s. 1607.

²⁹ *Medrese İtikadları*, Say. 2, s. 15; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Materyal No: T-9509.

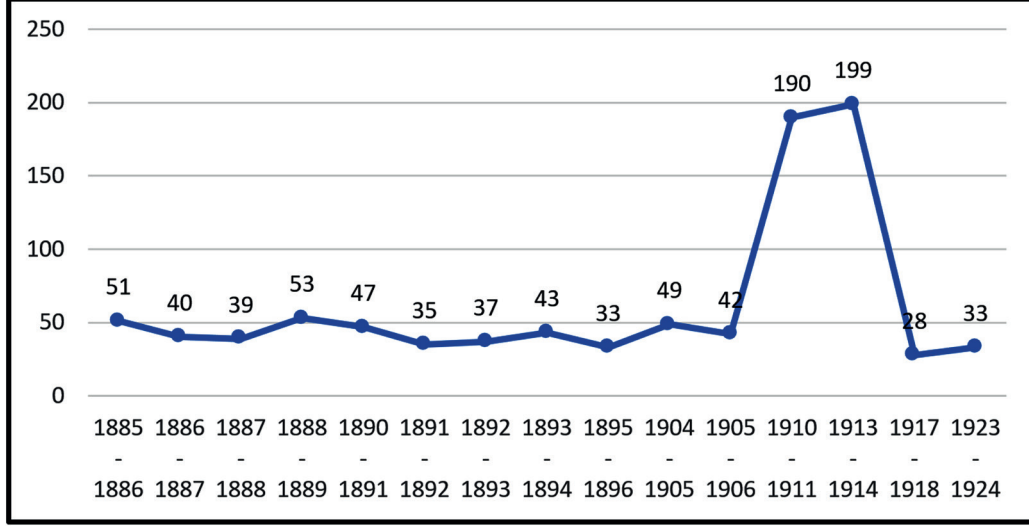
³⁰ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Materyal No: T-9510.

³¹ "Mekteb-i Nüvvab İçin Müceddeden Kaleme Alınan Talimat", İSAM. MŞH. Sadaret ve Nezaret Evamir ve Nizamname Defterleri, Defter No: 1646/12, 13, 14.

³² *Ceride-i İlmiye*, C. I, Say. 4, s. 194.

³³ EDAM Arşivi, 1335 Yılı 2. Sınıflar Tüm Dersler İmtihan Cetvelleri, No: 7.

savaş döneminin etkisinin olduğu görülmektedir. Nitekim seferberlik ilanı sonrası 1917 yılındaki okulun mevcudunun 210'dan 62'ye düştüğü sene sonu imtihan cetvellerinden anlaşılmaktadır.³⁴ Kurum kapasitesinde bu yıllarda meydana gelen düşüş, savaşın tesiri hakkında fikir vermektedir.

1885-1923 arası ön eleme (yoklama) imtihanlarında başarılı olarak giriş (duhûl) imtihanlarına çağrılan adayların tespit edilen senelere göre sayıları.³⁵

22 Aralık 1918 tarihli bir sayımda, İstanbul'da mevcut 149 medreseden sadece 9'unda talebe bulunduğu anlaşılmıştır.³⁶ 1923 yılına gelindiğinde bütün İstanbul'da 800 talebenin kaldığı, bunların da 17 medresede ikamet ettikleri görülmektedir.³⁷ Medreselerin pek çoğunun muhacirlere tahsis edildiği savaş dönemlerinde, askeri istihdama açılmış olan medreseler de mevcuttur. İncelemekte olduğumuz Medresetü'l-Kudat'a da iki defa işgal orduları tarafından el konulmuştur. Bu el koymalardan ilki İstanbul'un birinci işgalinde, bir Fransız nişancı taburu tarafından 12 Nisan 1919 tarihinde gerçekleşmiştir.³⁸ Diğeri ise İstanbul'un ikinci işgalinde 13

³⁴ EDAM Arşivi, İmtihan Cetvelleri, No: 6, 7, 8.

³⁵ EDAM Arşivi, Talebe Küçük Defteri, s. 50.

İSAM. MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1876/129; Defter No: 1877/143; Defter No: 1880/32; Defter No: 1885/23, 29, 30, 31, 32, 97.

Esat K. Ertur, Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları), (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), s. 29.

İSAM. MŞH. Meclis-i İntihab Müzekkire ve Mufassıl Nüvvab Varide Defterleri, Defter No: 2005/61; Defter No: 2005/104; Defter No: 2006/29, 30, 31; Defter No: 2008/9, 10; Defter No: 2008/31, 32.

BOA, Y. PRK. MŞ, 5/2.

Beyanü'l-Hak, C. 3, Say. 73, s. 1432; C. 4, Say. 84, s. 1607.

Medrese İtikadları, Say. 2, s. 15.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Materyal No: T-9509; T-9510.

BCA. MEB, 180-09-0-0/88-428-1.

³⁶ Sadık Albayrak, "Birinci Dünya Harbinde İstanbul Medreseleri", *İslam Medeniyeti*, Mart 1973, C. III, s. 26.

³⁷ Müftizâde, "İstanbul Medreseleri", *Sebilü'r-Reşâd*, C. XXI, Say. 540-541, s. 161.

³⁸ BOA, HR. SYS, 2528/52.

Mart 1920 tarihinde İngilizler tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁹ Bu işgalin 1920 senesi nihayetine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Medresetü'l-Kudat'ın bu işgal dönemlerinde derslerine, Süleymaniye Medresesi'nde (eski adı Medresetü'l-Mütehassısîn) devam ettiği görülmektedir.⁴¹

Birinci Dünya Savaşı'nda ilan edilen seferberliğin, Medresetü'l-Kudat talebelerini de kapsadığı, Şeyhülislamlığa ait yazışmalarda görülmüştür.⁴² Yetişmiş talebelerin cephelere sevki, yegane talebe kaynağı medreseler olan Medresetü'l-Kudat'ı da zor duruma sokmuştur. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki savaş öncesi ve sonrasına ait iki defter, seferberliğin Medresetü'l-Kudat üzerindeki tesirini göstermesi açısından önemlidir. 1913 tarihli giriş imtihanı listesini içeren birinci defterde, müracaat eden talebe sayısının 384 kişi olduğu görülmektedir. Seferberlik sonrasına ait listeyi içeren 1917 tarihli ikinci defterde ise müracaat oranının 55'e düştüğü kayıtlıdır. Müracaat eden 384 kişinin 18'i hariç tamamının imtihana katıldığı, 1917'de müracaat eden 55 kişiden ise sadece 28'inin giriş imtihanına katıldığı görülmüştür.⁴³ 1917'de giriş imtihanına katılabilen talebe sayısının, savaş öncesi döneme göre %76 oranında azaldığı anlaşılmaktadır. Defterlere göre; 1913 yılında medreseye müracaat eden 384 talebeden 167'si metindeki (*ibare*) harekeme veya tercüme hatalarından dolayı yoklama imtihanında elenmiştir. Geriye kalan 199 talebeden baraj olarak kabul edilen (*üss-ı mizân*) tam puanın yarısını (*nusf-ı numara*) alabilen 47 talebenin kaydı yapılmıştır. 1917'deki imtihanda ise müracaat eden 55 talebeden 28'i yoklama imtihanına katılmış, 6'sı metindeki (*ibare*) harekeme veya tercüme hatalarından dolayı yoklama imtihanında elenmiştir. Geriye kalan 22 talebeden 16'sı şer'î derslerden (*ulûm-ı arabiye*) giriş imtihanına katılmış, baraj olarak kabul edilen (*üss-ı mizân*) tam puanın yarısını (*nusf-ı numara*) alabilen 15 talebe, diğer mektep derslerinden de (*fünûn-ı sâire*) imtihana tabi tutulmuşlardır. Bu son imtihanı, 15 talebenin tamamının verdiği kaydedilmiştir. Talebe müracaatındaki azlığa ve katılımın düşüklüğüne rağmen, okulun imtihanları sıkı tuttuğu, kaliteden ödün vermemek adına o sene sadece 15 talebe aldığı anlaşılmaktadır. Seferberlik zamanı kaydedilen talebe adedi, savaş öncesi dönemin sadece %31'idir.

Yetişmiş talebelerin müracaatlarında seferberlik nedeniyle meydana gelen bu düşüşün, kurumun eğitim kalitesini de etkilediği anlaşılmaktadır. 1923 yılında Maarif Vekaleti'ne bağlanan okul hakkında maarif müfettişleri tarafından bir rapor hazırlandığı anlaşılmaktadır. 25 Nisan 1923 tarihli raporda talebelerin ilmi kapasitelerinin noksan olduğu ve okutulan dersleri anlayabilecek seviyede eğitim almamış oldukları ifade edilmiştir. İlgili rapor üzerine kurum müderrislerinden izahat istendiği görülmektedir. 27 Mayıs tarihinde kurumda eğitim veren müderrisler

³⁹ BOA, HR. SYS, 2525/II.

⁴⁰ BOA, HR. SYS, 2535/32.
BOA, HR. SYS, 2535/42.

⁴¹ BOA, İSTM. MŞH. DFT2.d, 2096/341; 2097/288.

⁴² İSAM. MŞH. Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlimiye Mahsus Müsvedde Varakaları, Defter no: 1821/347; 1822/87, 313; 1824/7.

⁴³ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Materyal No: T-9509; T-9510.

tarafından, Maarif Vekâlet'ine bir ıslahat layihası sunulmuştur.⁴⁴ *Mahfil*'de de yayımlanan bu layiha; tüm eğitim kurumlarında yetişmiş talebe sıkıntısı çekildiği ve zamanla bu darboğazın aşılabileceğini öngörmektedir. Layihada daha ziyade; talebelere sağlanacak imkânlar, kurum yönetmeliğinde yapılacak bazı değişiklikler ve kurum iç işleyişi ile alakalı mevzular ele alınmıştır.⁴⁵ Müderrislerin isteklerinden bazıları; talebelerin gündüzlü olarak değil yatılı olarak kalabilecekleri bir ortamın tesis edilmesi, talebelere en azından geçimlerini sağlayacak kadar burs verilmesi, doktora belgesi alan mezunlara istihdamda öncelik tanınmasıdır. Bir sene sonra medreselerin kapatılması nedeniyle bu ıslahat teklifinin faaliyete geçirilmediği bilinmektedir. Medresede eğitim gören son 66 talebenin de Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte Mekteb-i Hukuk'a nakledildikleri kaydedilmiştir.⁴⁶

Sonuç

Şer'î ve nizamî mahkemeler, imparatorluğun son senelerine kadar yargı mensuplarını kadılık kurumundan dolayısıyla medreselerden temin etmeye devam ettiler. Medresetü'l-Kudat; Tanzimat Dönemi Şeyhülislamı Meşrebzade Arif Efendi'nin (ö. 1858), kadılık müessesesini bir düzene sokmak için yaptığı reformlarının bir ürünüdür. Şeyhülislamlıkta oluşturulan bir birim tarafından, bu okul takip edilmiştir. Kadı adaylarının hukuki yazışmalarda ve özellikle yargılama hukuku usullerinde uzmanlık kazanmalarını temin için oluşturulan okul, medreselerin kapatılışına kadar hizmet vermiştir. Okul; verdiği pratik hukuk eğitimi ve nizamî kanun dersleri eğitimi ile Türk ve İslam medrese tarihinde bir dönüşümü simgelemektedir. Sahalarında otorite sayılan müderrisler tarafından eğitim verilen okuldan, çeşitli alanlarda büyük hizmetleri geçen mezunlar çıkmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın, pek çok eğitim kurumunda olduğu gibi Medresetü'l-Kudat üzerinde de olumsuz etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. 1910 yılı ön eleme imtihanlarına 400, 1913 yılı imtihanlarına ise 384 talebenin müracaat ettiği bilinmektedir. Bu sayı savaş döneminde 55'e kadar düşmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) hemen öncesinde kapasite artırımına gitmeye çalışan okul, seferberliğin ilanı ile birlikte talebe kaynağı yönünden sıkıntıya düşmüştür. Okul müracaatlarının seferberlik sonrası %85 oranında düştüğü görülmektedir. Ön eleme imtihanı sonrası giriş imtihanlarını kazanan talebe sayısı da savaş öncesi döneme göre ciddi miktarda azalmıştır. 1910 ve 1913 yıllarında 190 civarı talebenin giriş imtihanına kabul hakkı kazandığı görülmektedir. Bu sayı, savaş döneminde %85 oranında azalarak 28'e kadar düşmüştür. 1. Dünya Savaşı boyunca eğitimini sürdürmeyi başaran Medresetü'l-Kudat'ta mevcut talebenin de azaldığı görülmektedir. Savaş öncesi 65 kişi olan birinci sınıfların mevcudunun seferberlikle birlikte bir sonraki sene 37'ye düştüğü anlaşılmaktadır. Aynı azalma tüm sınıflarda olmuş, okul toplam mevcudu 1917 sonrasında 210'dan 62'ye düşmüştür. Talebe mevcudundaki %70'lik

⁴⁴ BCA. MEB, 180-9-0-0, 35, 88/428-1.

⁴⁵ Mahfil, C. IV, Say. 40, s. 56-59.

⁴⁶ T.C. Maarif Vekâleti 1925 – 1926 Ders Senesi İhsâiyât Mecmuası, (Devlet Matbaası, İstanbul, 1928), s. 8.

bu azalma, savaşın Medresetü'l-Kudat üzerindeki tesirini göstermesi bakımından önemlidir.

Savaş döneminde medreselerin uğraştığı bir diğer problem, eğitim kurumlarına muhacirlerin iskânı veya işgal orduları tarafından el konulmasıdır. İncelediğimiz Medresetü'l-Kudat, ilki Fransızlar diğeri İngilizler tarafından olmak üzere iki defa işgale maruz kalmıştır. Okul işgal döneminde eğitimine ara vermemiş, Süleymaniye Medresesi'nde (eski adı Medresetü'l-Mütehassısın) derslere devam etmiştir. Aynı dönemde İstanbul'da bulunan medreselerden sadece dokuzunda talebenin ikamet edebildiği anlaşılmaktadır.

Talebe temin havuzundaki daralmanın ve işgal dönemi sıkıntılarının okul kalitesine tesir ettiği gözlemlenmiştir. Yetişmiş talebelerin seferberlik nedeniyle cephelere gönderilmesi, esaret veya şehadet nedeniyle büyük bir kısmının geri dönememesi gibi hususlar, yetişmiş talebe sıkıntısına yol açmıştır. Henüz istenen seviyeye gelmemiş alt sınıf talebeleri ile kontenjanların doldurulmaya çalışılması zincirleme olarak aşağıdan yukarıya tüm eğitim kurumlarında kalitenin düşmesine yol açmıştır. Medresetü'l-Kudat müderrisleri tarafından hazırlanan bir layiha ile talebenin geçim ve eğitim imkânlarının düzeltilmesi için çareler aranmaya çalışılmıştır. Maarif Nezareti'ne yazılan bir öneride talebenin barınma ve iâşe imkânlarının sağlanması istenmiştir. Yazıda, kurumun iç işleyişi ve maddi imkânları ile alakalı birtakım iyileştirmelerin de talep edildiği görülmektedir. Okul, içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkmasına fırsat kalmadan Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924) kapsamında kapatılmıştır.

Okul mezun ettiği yüzlerce talebeyle, Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde adli teşkilatın yükünü büyük oranda paylaşmıştır. Mezunlar icra ettikleri vazifeler ve bıraktıkları eserlerle, günümüzde de tesirlerini devam ettirmektedirler. Medresetü'l-Kudat; ders programı ve müfredat olarak kendini yenileyebilen, geleneksel olan ile modern olanın birlikte yaşayabildiği bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Sharia and regular courts continued to recruit their judicial members from the institution of qadi (judge) and, therefore, from the madrasas until the final years of the empire. Medresetü'l-Kudat is a product of the reforms carried out by Shaykh al-Islam Meşrebzade Arif Efendi during the Tanzimat period to organize the qadi system. This school was followed by a unit established in the Shaykh al-Islam's office. The school, established to ensure that qadi candidates gained expertise in legal correspondence and especially in the procedures of judicial law, provided its services until the closure of the madrasas. With its practical legal education and regular law courses, the school symbolizes a transformation in Turkish and Islamic madrasa history. Graduates from this school, who were considered authorities in their fields, have made significant contributions in various areas.

It has been determined that the First World War had negative effects on Medresetü'l-Kudat, as it did in many educational institutions. It is known that 400 students applied for the preliminary exams in 1910, and 384 students applied

for the exams in 1913. This number had dropped to 55 during the wartime. The school had attempted to increase its capacity just before the outbreak of the First World War (1914-1918). However, with the declaration of mobilization, they faced a shortage of students. It is observed that school applications decreased by 85% after the mobilization. The number of students who passed the entrance exams after the preliminary exams also significantly decreased compared to the pre-war period. It is seen that around 190 students had the right to enter the school through the entrance exams in 1910 and 1913. This number had decreased by 85% during the war period, reaching 28. It is also evident that the number of existing students in Medresetü'l-Kudat who managed to continue their education during World War I also decreased. The first-year classes, which were around 65 students before the war, dropped to 37 in the following year due to the mobilization. The same decrease was observed in all classes, and the total number of students in the school decreased from 210 to 62 after 1917. This 70% reduction in the number of students is significant in terms of demonstrating the impact of the war on Medresetü'l-Kudat.

The Medresetü'l-Kudat, which we have examined, was occupied twice, first by the French and then by the British. Despite the occupation, the school did not suspend its education and continued its classes at Süleymaniye Madrasa (formerly known as Medresetü'l-Mütehassısın). During the same period, it was determined that only 9 of the madrasas in Istanbul could accommodate students.

It was observed that the shrinkage in the pool of prospective students and the difficulties during the occupation period affected the quality of the school. The deployment of trained students to the frontlines due to mobilization, as well as their inability to return due to capture or martyrdom, led to a shortage of trained students. Attempts to fill vacancies with lower-level students who had not yet reached the desired level resulted in a chain reaction, causing a decline in the quality of education in all educational institutions from bottom to top. A memorandum prepared by the instructors of Medresetü'l-Kudat was submitted to find solutions for the students livelihood and educational opportunities. In a proposal written to the Ministry of Education, it was requested that the students' accommodation and food needs be met. The proposal also identified some improvements in the internal functioning and financial resources of the institution that were required. However, before the school could recover from its difficult situation, it was closed under the Tevhid-i Tedrisat Law (1924).

With hundreds of graduates, Medresetü'l-Kudat shared a significant portion of the burden of the judicial system in the late Ottoman period and the early years of the Republic. Graduates, with the duties they performed and the works they left behind, continue to have an impact in the present day. Medresetü'l-Kudat stands as an example of an institution that can renew itself in terms of its curriculum and program, allowing traditional and modern elements to coexist.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

(Belge referans bilgileri dipnotlarda gösterilmiştir.)

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS)

İrade, Dâhiliye (İ. DH)
İrade, Meclis-i Mahsus (İ. MMS)
İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi Defterleri, Fon 1 (İSTM. MŞH.DFT2.d)
Sadaret, Mukavelenameler (A. DVN.MKL)
Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM)
Yıldız, Perakende, Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ)

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Milli Eğitim Bakanlığı (MEB)
Eğitim Danışmanlığı Merkezi Arşivi (EDAM)
İslam Araştırmaları Merkezi Arşivi (İSAM)
İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi

Kıtap, Tez, Makale

Abdurrahman Şeref: *Tarih Musahabeleri*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
Akgündüz, Ahmet: "Dürerü'l-Hükkâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. X, 1994, s. 28-29.
Aksoy, Kemal Faruk: "Muallimhane-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudat'a Tarihlendirmeler ile Alakalı Bir Değerlendirme" *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XIII, 1(2023), 61-71.
Aksoy, Kemal Faruk: *Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, (Doktora Tezi), Kırkkale Üniversitesi Tarih Bölümü, 2023.
Albayrak, Sadık: "Birinci Dünya Harbinde İstanbul Medreseleri", *İslam Medeniyeti*, Mart 1973, C. III, s. 26-29.
Albayrak, Sadık: *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: Milli Gazete Yayınları, C. I, 1981.
Ertur, Esat K: *Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
İbnü'l-Emin Mahmud Kemal: *Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1335.
Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi: *Devhatü'l-Meşâyih maa Zeyl*, Marmara Üniversitesi, Açık Erişim, Nadir Eserler Koleksiyonu, <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/pdf/F01863.pdf>, [erişim tarihi: 03.06.2022].
Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi: *Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, (Haz. Ali Suat Ürgüplü), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
Yavuz, Yıldırım: *İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927*, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını, 2009.
Yavuz, Yusuf Şevki: "Elmalılı Muhammed Hamdi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XI, 1995, s. 57-62.

Sürelî Yayınlar

Beyanü'l-Hak
Ceride-i İlmiye
Mahfil
Medrese İtikadları
Sebilü'r-Reşâd
T.C. Maarif Vekâleti 1925 – 1926 Ders Senesi İhsâiyât Mecmuası

Talimatname ve Nizamnameler

“Medresetü'l-Kudat Nizamnamesi”, *Takvim-i Vekâyi*, 10 Safer 1332.

“Medresetü'l-Kudat Talimat-ı Dâhiliyesi”, Meşihat-ı Ulyâ Mektupçuluğu, İlmiye Salnamesi, Dâru'l-Hılâfeti'l-Aliye, Matbaa-i Âmire, 1334.

“Mekteb-i Kudat Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamname Layihası”, BOA, ŞD, 225/13.

“Mekteb-i Nüvvab İçin Müceddeden Kaleme Alınan Talimat”, İSAM. MŞH. Sadaret ve Nezaret Evamir ve Nizamname Defterleri, Defter No: 1646/12 -14.

“Muallimhane-i Nüvvab İçin Müceddeden Kaleme Alınan Talimatname”, İSAM. MŞH. Sadaret ve Nezaret Evamir ve Nizamname Defterleri, Defter No: 1646/6 – 7.

“Tevcihat-ı Kudat Nizamnamesi ve Nüvvab Hakkında Nizamname”, *Düstur*, 1. Tertip, C. I.

Ekler

Numara	Notlar	Özellikler ve Durum	Öğretmen	Değerlendirme
1083	تک دایم خدمت	بیمه و امراضی و صحتی این مکتوبت در ادواتی درجه اول است و در محل این مکتوبت در ۱۸۸۳		
1082		بیمه و امراضی و صحتی این مکتوبت در ادواتی درجه اول است و در محل این مکتوبت در ۱۸۸۳		
1084	تک	بیمه و امراضی و صحتی این مکتوبت در ادواتی درجه اول است و در محل این مکتوبت در ۱۸۸۳		

Ek-1

1886-1887 eğitim öğretim dönemi giriş imtihanını kazanan talebeler ve aldıkları puanlar.

(Kaynak: İSAM. MŞH. Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer'in Karar Defterleri, Defter No: 1876/129)

(۱۱)

سجوداً باریکون اونیوز سینه هجر بسنه صدره القضا فید و قبول اولمکه اورز و راجه ایدر اقبیلرک اسمسین و تبی امنه ایزر عادی و فرور

تاریخ	اسم	مقام	تاریخ	تاریخ	مقام
۱	با طومار بوسنه مبارکله باقیه ابره حسیه عوف				
۲	حسینه = ابراه				
۳	آستانه محمد سعید = حاج احمد				
۴	آب و سمن محمد = محمد	۴۷	۷۰	۱۵	کلومنده
۵	داغستانه اوجا مالکیده = علی اوجا				کلومنده
۶	کوتخانلی سید سعید = محمد سعید	۵۲	۹۹	۶	کلومنده
۷	اوزون کوزلی علی با جواد = حاج احمد				کلومنده
۸	با طومار محمد زکریا = حصار				کلومنده
۹	اکبریه اوله عیال = ابراه	۶۵	۹۱	۷	کلومنده
۱۰	ارغوانلی محمد و سید = محمد عیال				کلومنده
۱۱	عقلمه بیگم = محمد عیال				کلومنده
۱۲	شیر قزلباغ حاج محمد باقر = شریف	۶۹	۹۱	۴	کلومنده
۱۳	بیم جلال محمد = منوچهر	۷۱			کلومنده
۱۴	ارغوانلی محمد باقر = فیل				کلومنده
۱۵	با طومار نورس = حاج شاکر				کلومنده
۱۶	بیلرلی آکشل = حاج سلیمان	۵۱			کلومنده
۱۷	شهن کای بازار ایدر عیال = محمد عیال	۵۲	۸۷	۶	کلومنده
۱۸	قرعیا سید عیال = علی	۵۴	۹۴	۵	کلومنده
۱۹	علیا بازار ایدر محمد باقر = محمد عیال				کلومنده
۲۰	اکتیار حاجی احمد = محمد	۵۶	۱۵	۷	کلومنده
۲۱	دور محمد باقر حاج محمد = عبدالرزاق				کلومنده
۲۲	اکبریه اوله شوکت = آکشل	ط			کلومنده
۲۳	با طومار حسیه = احمد	۵۰	۷۸	۴	کلومنده
۲۴	اغبولار محمد سعید = صبر	۵۷	۱۵	۸	کلومنده
۲۵	با طومار سعید = محمد				کلومنده
۲۶	نعلان ضایع اطلال = احمد	۶۶	۷۶	۴	کلومنده
۲۷	بیامه آدول محمد = محمد	۷۱			کلومنده
۲۸	سید زین محمد = علی	۷۱			کلومنده
۲۹	دراغلی حاجی = احمد	ط			کلومنده
۳۰	حسینه اوله علی ابراهیم = شاکر				کلومنده
۳۱	بیر زین آکشل = عیال	۷۱			کلومنده
۳۲	انندی خلیل سامه = محمد عیال	۷۱			کلومنده
۳۳	بوستانه ابراهیم احمد = علی	۷۱			کلومنده
۳۴	اغبولار محمد باقر = حاج محمد	۷۱			کلومنده
۳۵	آستانه ابراهیم سعید = محمد سعید	۷۱			کلومنده
۳۶	آب و سمن محمد سعید = احمد	۷۱			کلومنده
۳۷	با طومار کامل = ابراه	۷۱			کلومنده
۳۸	داغستانه محمد = آکشل	۷۱			کلومنده
۳۹	با طومار عیال = علی	۷۱			کلومنده
۴۰	نعلان صید ابراهیم = منور حاج	۷۱			کلومنده
۴۱	حسینه عیال اطلال = محمد عیال	۷۱	۷۱	۱۱	کلومنده
۴۲	الستایان نور محمد = احمد	۷۱			کلومنده
۴۳	شهن حسیه = حاج احمد	۷۱			کلومنده
۴۴	با طومار محمد نورس = صبر	۷۱			کلومنده
۴۵	آستانه ابراهیم رضا = عیال	۷۱			کلومنده

(٤٤)

ردیف	اسم	علم	تعداد	نوع	مدرسه
٤٦	برهان حادق	٤٨	٢٤	١-٤	بجند
٤٧	اشرف قزوه	٥٤	٢٤	١-٤	بجند
٤٨	طاهر بایر	٥٤	٢٤	١-٤	بجند
٤٩	تورجین	٥٤	٢٤	١-٤	بجند
٥٠	خلیل قزوه	٥٤	٢٤	١-٤	بجند
٥١	احسن ساعد	٥٤	٢٤	١-٤	بجند
٥٢	فخار صمد	٥٤	٢٤	١-٤	بجند
٥٣	سرتنه	٥٤	٢٤	١-٤	بجند
٥٤	قزوه محمد	٥٤	٢٤	١-٤	بجند
٥٥	آستانه	٥٤	٢٤	١-٤	بجند

مدرسه

بوسه درسته القضاء و خول امتحان طالب اولوب اسلمی بروج بالا قید اولان الی بئش فینین یوم معینه دعوت اجابت تعیین
یکرمی بدی اقدیدن ماعداسک عریدین امتحانلری اجرا اولونون الی ذات عباره لنده کی خطا اوزرینه اسقاط ایدیلرک باقی
قالان کیرمی الی اقدینک وراق امتحانلریه نظر اقراند قلمی نومور اول اسلمی صروسنه وضع ایشش مدرسه مذکوره تک نظام اسلمی
موتجبه اس میزانی طولدیران اون اتی اقدیدن دعوت اجابت ایدن اون بئش اقدینک فنون سارده دن اجرا اولد قزوه قولاری
لازم کلرک اسلمی حواسنه نومور وضع ایشش اولد یغندن زوسامی جنا فینستو پانامیلر ده قرین تصویب بورد یغنی خالد
اشبو مضبوطه تک اشارت علی حضرت شیخ الاسلامیلرله توشیح بویلسی باین امر و فرمان حضرت ولی الامر کلر
درسته القضاء در مطرین ابتدا فنون درسته قضایه درسته سیمانیه درسته کبک
درسته القضاء حسن خط علی درسته القضاء صنف مخصوص درسته القضاء کتبت علی درسته القضاء حیدر مطرین
درسته القضاء حسن خط علی درسته القضاء صنف مخصوص درسته القضاء کتبت علی درسته القضاء حیدر مطرین

ESTİBUL

Ek-2

1917 yılı giriş imtihanına katılan talebeler ve imtihan sonuçları ile imtihan heyetinin tutanağını içeren defter.
(Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Materyal No: T-9510)

Enver Paşa ve Askerî Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)*

Enver Pasha and Military Reform Activities (1914-1918)

SENEM CİVGİN**

öz

Yakın tarihimizin önemli isimlerinden biri olan Enver Paşa askerî kimliği, gerçekleştirmek istediği idealleri, başarıları ve başarısızlıkları açısından en çok tartışılan devlet adamlarından biridir. Enver Paşa kimilerine göre; Jön Türk Hareketi'nin kilit adamı, halkın belleğindeki hürriyet kahramanı, İttihat ve Terakki'nin en güçlü lideri, Trablusgarp ile Balkan savaşlarının vatansever ve muvaffak şahsiyetidir. Kimilerine göre ise; Osmanlı İmparatorluğu'nu gereksiz yere I. Dünya Savaşı'na sokmuş ve devletin parçalanmasında etkin rol oynamış Alman hayranı bir maceraperest olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışma kapsamında öncelikle Enver Paşa'nın iniş çıkışlarla dolu yaşam öyküsü, siyasi ve askerî hayatı çerçevesinde ele alınacaktır. Ardından Enver Paşa'nın harbiye nazırı oluşunu takiben ordunun modernizasyonu amacıyla gerçekleştirdiği reform faaliyetleri; Sanders Misyonu ile birlikte yürüttüğü çalışmalar, ordudaki tasfiye faaliyeti ile ordu elifbası olarak da adlandırılan alfabe ve yazı çalışmaları merkeze alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Askerî Reformlar, Sanders Misyonu, Ordu Elifbası.

ABSTRACT

Enver Pasha, one of the most important figures of our recent history, is one of the most controversial statesmen in terms of his military identity, the ideals he wanted to realize, his successes and failures. According to some, Enver Pasha was the key figure of the Young Turk Movement, the hero of liberty in the people's memory, the most powerful leader of the Union and Progress Party, and the patriotic and successful figure of the Tripoli and Balkan wars. For others, he is defined as a German-admiring adventurer who unnecessarily dragged the Ottoman Empire into World War I and played an active role in the disintegration of the state. Within the scope of this study, Enver Pasha's life story full of ups and downs will be discussed within the frame work of his political and military life. Then, Enver Pasha's reform

* Makale geliş tarihi: 4 Kasım 2023, kabul tarihi: 26 Aralık 2023, araştırma makalesi.

** Dr., Senem Civgin İstanbul/Türkiye, snm.cvgn@gmail.com, ORCID

activities for the modernization of the army after he became the Minister of War will be analysed by focusing on his work with the Sanders Mission, his purges in the army, and his work on the alphabet and writing, also known as the army alphabet.

Keywords: Enver Pasha, Military Reforms, Sanders Mission, Army Alphabet.

Giriş

BUGÜNE kadar Enver Paşa'yı konu edinen pek çok araştırma kaleme alınmıştır. Yapılan bu çalışmaların ağırlık noktasında Paşa'nın siyasi ve askerî hayatı bulunmaktadır. Yine söz konusu çalışmaların birçoğunda salt olarak Enver Paşa Alman hayranı mıdır? Değil midir? ya da Türkçü müdür? İslamcı mıdır? gibi sorulara yanıtlar aranmıştır. Bu eksenden hareketle yazılan eserlerde, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı (1914-1918) Dönemi'nde askerî alanda yaptığı reform faaliyetleri göz ardı edilmiş olmakla birlikte, literatürde Enver Paşa'nın orduyu ıslah çalışmalarını konu edinen sadece bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bu hususlardan hareketle, Enver Paşa'nın askerî alanda yürüttüğü reform faaliyetlerini ana konu olarak ele alan sınırlı sayıda araştırmanın olduğunu ifade etmek mümkündür.

Bu nedenler dolayısıyla, makalemizin temel amacı; Enver Paşa'nın harbiye nazırı oluşundan itibaren dört yıl boyunca, askerî alanda yürüttüğü reform faaliyetlerini incelemektir. Araştırmanın ikinci amacı; Enver Paşa'nın orduda yaptığı düzenlemelerin, Balkan savaşlarında ağır bir hezimete uğramış Osmanlı ordusunun toparlanmasını sağladığı ve aynı ordunun I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'ne direnebildiğini ortaya koymaktır. Yine bu minvalde Kurtuluş Savaşı'nı kazanan ordunun kurmay ve asker kadrosunun da bahsi geçen reformlar sonucunda canlanan Osmanlı ordusu içinden teşkil edildiği hususunu açıklığa kavuşturmak hedeflenmiştir. Bunlara ek olarak; Enver Paşa'nın Ordu Elifbası teşebbüsünün, Cumhuriyet'in önemli kazanımlarından biri olan "Latin Harflerinin Kabulü"ne uzanan süreçte, tecrübe edilmiş dikkate değer bir girişim olduğu hususu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın hazırlık safhasında tarama yöntemi kullanılmış bu bağlamda, ilk olarak seçilen araştırma konusu ile ilgili genel bir bibliyografya oluşturulmuştur. Bu doğrultuda; ikinci el kaynaklar içerisinde bulunan kitaplar, makaleler, bildiri ve tezler araştırmanın kaynakçasına dâhil edilmiştir. Genel bibliyografyanın çerçevesinin çizilmesinin ardından arşiv belgelerine ulaşılmıştır. Bu noktada; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi evrakı, Türk Tarih Kurumu Arşivi ve İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) Osmanlıca Belge Arşivinden faydalanılmıştır. Yine dönemin gazete ve dergileri ile o günlere tanıklık eden başta askerler ve devlet adamları olmak üzere önemli kişilerin anılarından da yararlanılmıştır. Bütün kaynaklar taranmış ve tasnif edilmiştir. Söz konusu kaynaklar arşiv malzemesiyle desteklenmiştir. Son olarak temin edilen kaynaklar tenkit süzgecinden geçirilerek yazım aşamasına gelinmiştir.

ENVER PAŞA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜNE KISA BİR BAKIŞ

Doğumundan Harbiye Nazırı Oluşuna Kadar Enver Bey

Asıl adı İsmail Enver olan Enver Bey, 23 Kasım 1881¹ tarihinde, İstanbul'da Divanyolu semtinde eski Lisan Mektebi'nin karşısındaki evde Ahmet Bey ile Ayşe Hanım'ın altı çocuğunun en büyüğü olarak dünyaya gelmiştir.

İsmail Enver üç yaşındayken, o dönemin sistemi kapsamında ilkökul kademesine tekabül eden fakat günümüzdeki anlayıştan farklı olarak, henüz ilkökul çağına gelmemiş çocukların da eğitim görebildiği iptidai mektebine başlamış ve ilk hocası da Kara Hafız Efendi olmuştur.² Evlerinin yanında bulunan iptidai mektebinde başlayan eğitim-öğretim hayatı çeşitli iptidailerde devam etmiştir. İstanbul'da Fatih Mekteb-i İptidaisi'nin ikinci sınıfındayken, babasının Manastır'a tayini üzerine, buraya gelen Enver, iptidai mektebini Manastır'da bitirmiştir. İptidainin sonrasında 1889 yılında Manastır Askerî Rüştiyesi'ne giren İsmail Enver gayretli bir öğrencidir. Fakat buradaki din dersleri hocasının yaptığı bir sınav ve Enver'in imtihan sonucu aldığı not onun çalışma azmini kırar. Enver Bey hatıralarında o günleri şöyle anlatmaktadır:

İyi çalışıyordum. Birinci hususi imtihanda, 75 mevcutlu sınıfta yedinci olmuştum. Fakat umumi imtihanda; din hocamız tarafından hiç okutulmayan Hac bahsine cevap veremediğim için, numara kaybederek, sınıfta altmışıncı oldum. Bu düşünüş ve gerileme, benim çalışma gayretime kesel verdi (yani, çalışma hevesini kırdı). Sınıfın böylece aşağısına düştüm, aşağısında bulunuyorum diye muallimlerin bana ehemmiyet vermeyişleri ise, azmimi büsbütün kesiyordu...³

Enver Bey, Rüştiyedeki dördüncü yılı hakkında ise şunları söylemektedir: “Dördüncü sene, son bir gayretle, sınıfın otuzuncusu olmuştum. Mektepten çıkarken on yedinci oldum.”⁴ Rüştiyenin ardından askerlik mesleğine olan ilgisi nedeniyle, öğrenimine askerî idadide (lise) devam etmiştir. Askerî liseye on beşinci olarak giren Enver Bey, 1897 yılında Mekteb-i Harbiye'ye (Harp Okulu) geçerken sınıfın altıncısı durumundadır.⁵ Rüştiyenin son sınıfından itibaren başlayan bu ilerleme Enver Bey için yeterli değildir. Fakat içindeki azmi ve ihtirası şiddetlendiren itici bir güçtür. Onun gayesi sadece bir zabıt olmak değil, Erkân-ı Harp (Kurma) Okuluna da girerek, buradan iyi bir derece ile mezun olmaktır. Enver Bey ulaşmayı hedeflediği bu amacı; vatanına, milletine en iyi şekilde hizmet etmesini sağlayacak bir araç olarak da nitelendirmektedir. Enver'in zihninde oluşan bu düşüncenin temelinde onun vatanseverliğinin yanında İmparatorluğun yaşamakta olduğu ve parçalanışını hızlandıran olayların da etkisi bulunmaktadır. Örneğin; Enver Bey, askerî idadinin

¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Orta Asya'dan Makedonya'ya Enver Paşa*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013), C. I, s. 177. Enver Paşa hatıralarında doğum tarihini “1297 senesi Teşrinisani bidayetinde 1299 senesi Muharrem ayının birinci Salı günü “olarak verirken birçok araştırmacı farklı tarihler vermektedir. Bu tarihlerden biri de 6 Aralık 1882'dir. M. Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, (İstanbul: Der Yayınları, 1989), s. 253.

² Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları, 1881-1908*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012), s. 3.

³ Aydemir, *Enver Paşa*, C. I, s. 451.

⁴ Cengiz, *Anıları*, s. 7.

⁵ Aydemir, *Enver Paşa*, C. I, s. 452.

son sınıfında öğrenciyken Girit Meselesi ortaya çıkmış, 1897 yılının Şubat ayında Hanya'daki Rumlar ile Müslümanlar arasında çatışmalar başlamış ve Yunan Kralı Yorgi de oğluna bir Yunan filosunun komutasını vererek, Girit'e takviye getiren Türk kuvvetlerinin karşısına çıkarmıştır. Bu sırada Ada Rumları Girit'i Yunanistan'a ilhak ettiklerini açıklamışlar, akabinde de Albay Vassos Ada'yı işgal etmek için Yunan kuvvetlerini Girit'e çıkarmıştır. Sonrasında Nisan 1897'de Osmanlı Devleti Yunanistan'a savaş ilan etmiştir. Enver Bey söz konusu durumu ve mevcut atmosferi anılarında şöyle aktarmaktadır:

...Zabit namzedi (subay adayı) olmuştuk. Biz de üç yıl sonra, şimdi harbe giden kahramanlarımıza kumanda edecek kabiliyette bulunacaktık. Trenlerimiz karşılaştıkça rast geldiğimiz redif taburları efradının güler yüzle bizi selamlayırları şarkı söyleyişleri, bunlara layık zabitler olabilmek için son derece çalışmak azmimizi kuvvetlendiriyor, bizi cesaretlendiriyordu.⁶

Bu şartlar altında Harp Okulu'nda öğrenimine devam eden Enver, mülazım (teğmen) rütbesi ile mezun olduktan sonra, erkân-ı harp (kurmay) namzedi sınıfına devam etmiş, burada siyasi olayların içine girmiş ve hatta amcası Halil (Kut) ile birlikte Yıldız Mahkemesi'nde sorgulanmışsa da hüküm giymemiştir. Neticede, 15 Aralık 1902 tarihinde de kurmay sınıfından ikincilikle mezun olmuştur.⁷ Öğrenciliğinin sona ermesinin ardından Enver, yirmi bir yaşında erkân-ı harp yüzbaşısı rütbesiyle Manastır'daki III. Ordu'ya sekiz ay süreyle staja gönderilmiştir.

Burada “Sınıf-ı Selâse” adıyla tabir edilen piyade, topçu ve süvari birliklerinde stajını tamamlamıştır. O dönemde stajları sona eren kurmay subaylar daha çok ordunun bürolarında hizmet görürlerken, Enver Bey kendi ısrarı üzerine, 1903 yılında, o sırada Osmanlı Devleti'ne bağlı durumdaki Bulgaristan sınırındaki Koçana'da bulunan 20. Piyade Alayı'nın birinci taburuna, piyade hizmeti görmek ve burada meydana gelen çetecilik faaliyetlerini bastırmak gayesiyle gönderilmiştir.

Enver Bey Makedonya'da katıldığı elli dört⁸ çete savaşı sonucunda Osmanlılık fikrini sorgulamaya başlamış, Makedonya'nın sadece harita üzerinde devlete bağlı olduğunu, bu coğrafyadaki insanların Osmanlılık kimliğine dair aidiyet bağlarının yok olduğunu ve ulusçuluk düşüncesi ile hareket ettiklerini gözlemlemiştir. Bundan dolayı, Makedonya Enver Bey için hem askerî pratik yaptığı hem de milliyetçilik düşüncesinin zihninde filizlenmeye başladığı bir okul konumunda olmuştur. Makedonya'nın Enver Bey için bir diğer önemi ise; Selanik'te amcası Halil (Kut) vesilesiyle on ikinci üye olarak dâhil olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin, Manastır'daki teşkilatlanmasını sağlamış olmasıdır. Enver Bey, Manastır'daki çalışmalarını şöyle aktarmaktadır:

⁶ Aydemir, *Enver Paşa*, C. I, s. 452.

⁷ Yusuf Gedikli, *Enver Paşa Hayatı ve Makaleleri*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 2007), s. 17.

⁸ Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* haz., Hasan Babacan, Servet Avşar, (İstanbul: Bengi Yayınları 2011), s. 17; bu sayıyı 56 olarak veren kaynaklarda vardır. Aydemir, *Enver Paşa*, C. I, s. 478.

Evvela muntka Erkân-ı Harp Reisi Hasan Bey'e işi açtım. Derhal kabul etti. Sonra Erkân-ı Harp Yüzbaşı Musa Kâzım Bey'le memleketin dertlerine çare bulmak üzere, Bulgarlar gibi çalışacak bir komita teşkilini teklif ettim. İkimiz de bu komitayı meydana getirecektik. Bütün kuvvetiyle çalışmaya hazır olduğunu bildirdi. Elini sıktım. Üç kişi olmuştuk.⁹

Enver Bey, cemiyet Mümtaz Kolağası Servet, Konyalı Hüseyin ve kendisi gibi hürriyet kahramanı olarak anılacak olan Resneli Niyazi Bey'i de dâhil ederek örgütleyicilik vasfını göstermiştir. Enver Bey'in en aktif üyelerinden biri olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Meşrutiyetin yeniden ilanı konusunda aynı fikir doğrultusunda hareket ettiği İttihad-ı Osmanî Cemiyeti¹⁰ ile Dr. Nazım Bey aracılığıyla birleşerek, 1907 yılında Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını almıştır.¹¹

1908 yılı cemiyetin, Selanik başta olmak üzere, bütün Osmanlı ülkesinde faaliyetlerini arttırdığı bir yıl olmuştur. Dr. Nazım Bey, gizlice Anadolu'ya geçmiş, çalışmalarını ordu içinde yoğunlaştırmıştır. Cemiyet 28 Mayıs günü Selanik'te yabancı devletlere hitaben bir bildiri yayımlayarak konsolosluklara göndermiş, bu devletlerin Makedonya Sorunu'nu içinden çıkılmaz bir hale getirdiklerini ifade ederek, söz konusu tavırlarından vazgeçmelerini istemiş, böylece, varlığını resmen duyurmuştur.¹² İhtilalin patlak vermesinde 9-10 Haziran tarihlerinde İngiliz Kralı ve Rus Çarı'nın Reval'de yaptığı konferans sonunda; İngiltere'nin Rusya'nın Orta Doğu ve Balkanlar ile ilgili isteklerine izin vereceğinden korkulması etkili olmuştur.¹³

Haziran ayı sonlarında Enver Bey'in ve 3-4 Temmuz'da Resneli Niyazi Bey'in "Hürriyet" in ilanı için dağa çıkmasıyla ihtilal başlamıştır. İhtilali hızlandıran ve diğer birliklerdeki subayların da iştirakini sağlayan olay ise 7 Temmuz'da Saray'ın Makedonya'daki ayaklanmaları bastırmakla görevlendirdiği Şemsi Paşa'nın, Manastır'da Mülazım Atıf Bey tarafından öldürülmesi olmuştur.¹⁴ Saray'ın olayların önüne geçmesi mümkün olamamış, görevlendirilen yüksek rütbeli kişiler İttihatçılar tarafından etkisiz hale getirilmiştir. İttihatçı subaylara halkın da destek

⁹ Aydemir, *Enver Paşa* C. I, s. 498.

¹⁰ 1889 yılının Mayıs ayında İstanbul'da Askeri Tıbbiye öğrencisi bir grup, II. Abdülhamit'i tahtan indirmek ve Meşrutiyet'i tekrar ilan etmek amacıyla gizli bir örgüt kurdu. Adı İttihad-ı Osmanî olan bu örgütün kurucusu İbrahim Ethem Temo'dur. Kurucu kadro ise İbrahim Ethem Temo'nun arkadaşları, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Arapgirli Abdullah Cevdet beylerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007); Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* (çev. Fatmagül Berktaş Baltalı), (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011); Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987); Senem Civgin, "Kuruluşundan Feshine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türk Modernleşmesindeki Rolü", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme: İktisadi, Siyasi, Sosyal ve Kültürel Temalar*, ed. Abidin Çevik, (Ankara: Nobel Bilimsel Yayıncılık, Ekim 2022), s. 43-66; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986); Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. III, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).

¹¹ Sina Akşin, *Jön Türklük ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 1987), s. 64.

¹² Akşin, *Jön Türklük*, s. 73; Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Yavuz (İstanbul: Sander Yayınları, 2007), s. 161.

¹³ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 7.

¹⁴ Şemsi Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili savcılık raporuna göre; Şemsi Paşa hayatını kaybetmeden önce Mülazım Hüseyin Ağa'ya "Beni zabitler bitirdi" diyerek yaşamını yitirmiştir. İSAM, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 8/419.

verdiği hatta Arnavut ve Bulgar çetecilerin ihtilale yardımcı oldukları bilinmektedir. Nihayet, 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet Enver Bey tarafından Köprülü'de ilan edilmiştir. Akabinde Rumeli'deki birçok merkezde de meşruti rejime geçişin ilanları gerçekleştirilmiştir. Aynı gün İttihat ve Terakki üyeleri telgraflarla Meşrutiyetin ilanını Yıldız Sarayı'na bildirip, hükûmetin buna uymasını ister.¹⁵

Hürriyet coşkusu Makedonya'yı sararken İttihatçıların isteği üzerine padişah, 23/24 Temmuz gecesi Meşrutiyeti ilan ettirir. Bu nedenle, İstanbullular ilanı 24 Temmuz sabahı gazetelerden öğrenmişlerdir. Padişahın ve sarayın çok fazla direnmeden İttihatçıların isteklerini yerine getirmesinden, halkın ihtilali oldukça kuvvetli biçimde desteklediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, temel amaçları II. Abdülhamit'i tahttan indirerek Meşrutiyeti yeniden hayata geçirmek olan İttihatçılar, padişahı tahtta bırakmışlar ve iktidara geçmeyerek vatani bir örgüt olarak kalma kararı almışlardır.¹⁶

İkinci kez meşrutiyetin ilanı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetleme iktidarının başlangıç noktasını teşkil etmiş, bu süreç 11 Haziran 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesine kadar devam etmiştir. II. Meşrutiyetin ilanı henüz İttihat ve Terakki'yi devlet üzerinde görünür bir güç hâline getirmemiştir. Buna rağmen; Köprülü'de Meşrutiyeti ilan eden Enver Bey'in yıldızı parlamaya başlamış ve kendisi artık Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey olmuştur. Bu gelişmelerin üzerine, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Enver Bey'i Berlin Askerî Ataşeliği görevine getirmiş ve Enver Bey 5 Mart 1909 tarihinde beş bin beş yüz kuruş maaş ile Berlin'deki vazifesine başlamıştır.¹⁷ Enver Bey Berlin'deki görevini çeşitli kesintilerle birlikte yaklaşık iki sene sürdürmüştür.

Enver Bey'in Berlin'de ataşemiliterlik görevini ifa ettiği günlerde, 13 Nisan 1909'da (31 Mart 1325) Meşrutiyet karşıtı bir ayaklanma¹⁸ çıkmış ve Hareket Ordusu olaylara müdahale etmek için hazırlanmaya başlamıştır. Enver Bey İstanbul'da başlayan ve taşraya da sıçrayan olaylardan haberdar olur olmaz Berlin'den ayrılarak, Selanik'e gelmiş ve buradan da Yeşilköy'e geçmiştir. Burada daha evvel cemiyet merkezinde kararlaştırıldığı üzere, Hareket Ordusu I. Fırka Erkân-ı Harbiyesi Mustafa Kemal Bey'den yetkiyi alarak, Ordunun sorumluluğunu üstlenmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasında etkin bir rolü olan Enver Bey, olayların yatışmasının ardından tekrar Berlin'e dönmüştür.

¹⁵ Enver Bey, 23.07.1908 tarihinde, Kuzey Makedonya'daki Köprülü'den Padişah'a çektiği telgrafta; "...Bugün vatan kurtarıldı. Hastayı tedavi ettik. Her yerde Bulgar vatandaşlarımız bizimledir. Birlikte ilan-ı hürriyet edildi..." şeklinde ifadelerle yer vermiş, ardından da Meclis-i Mebusan'ın açılması aksi halde silahlı mücadele yapılacağını bildirmiştir. İSAM, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 18/1165.

¹⁶ Mustafa Sencer, *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri*, (İstanbul: May Yayınları, 1974), s. 39.

¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 3472/260351.

¹⁸ 31 Mart Ayaklanması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Kuzu, *31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit*, (İstanbul: Parola Yayınları, 2016); İsmail Hakkı Danişmend, *31 Mart Vakası*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1986); Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, (Ankara: İmge Yayınları, 1994); Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009).

Bundan yaklaşık iki yıl sonra Mahmut Şevket Paşa tarafından İstanbul'a çağrılan Enver Bey, İşkodra'da Malisör İsyanı'nın bastırılmasında görev almış, 1911'in Eylül ayında ise Trablusgarp'ta¹⁹ gelişen olaylar nedeniyle, Berlin, Selanik, İstanbul ve Mısır üzerinden Trablusgarp'a ulaşmıştır.²⁰ Burada Derne önlerinde Ayn-el Mensur adı verilen noktada karargâhını kurarak cephe komutanlığını üzerine almış ve 500- 600 kişi olan direniş birliğinin mevcudunu 20 bine çıkarmıştır.²¹ Bu birlikler harp düzenine uyum sağlamış, Enver Bey'in disiplini altında silahlanarak güçlenmişler ve İtalyanların kıyı şeridinde sabit kalarak, iç kesimlere ilerlemesini engellemişlerdir. Enver Bey Derne'de bir kez daha örgütleyicilik vasfıyla başarı sağlamış, fakat nihai sonuç beklenildiği gibi olmamış, Balkan Savaşı'nın²² başlamasından dolayı İtalyanlarla Uşi Antlaşması imzalanarak, Kuzey Afrika'daki son toprak parçası da kaybedilmiştir.

Enver Bey, Trablusgarp'ı takiben Berlin'deki görevine geri dönmemiş, ivedilikle yeni bir muharebeye katılmak üzere, Çatalca Cephesine gitmiştir. Buradaki vazifesi 10. Kolordu Kurmay Başkanlığı olan Enver Bey, görevini ifa etmeye başladığında Osmanlı Ordusu dört küçük Balkan Devleti karşısında fiilen harbi kaybetmiştir.²³ Bu nedenle, Enver Bey I. Balkan Savaşı'nda hedeflediği neticeyi alamamıştır.²⁴

I. Balkan Savaşı'nın sonucunda Rumeli'nin ve eski başkent Edirne'nin elden çıkışı Osmanlı Devleti için bir travma olmuş, başarısızlığın etkisi ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazamlıktan çekilmiş yerine 30 Ekim 1912 tarihinde Kâmil Paşa sadaret makamına geçmiştir. İttihatçı karşıtlığı ile tanınan Kâmil Paşa'nın sadareti cemiyet içindeki endişenin artmasına sebep olmuş ve İttihatçılar iktidarı yeniden ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Enver Bey, Yakup Cemil ve Sapançalı Hakki'nin da içinde bulunduğu bir grup ile Kâmil Paşa kabinesinin toplandığı salonu basmış ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Yakup Cemil tarafından öldürülmüştür. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti 23 Ocak 1913 tarihinde 'Bâb-ı Âli Baskını' adı verilen bu hükümet darbesiyle yeniden iş başına gelmiştir.²⁵ Bâb-ı Âli Baskını'ndan

¹⁹ Trablusgarp Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE), 110-9-1-5 1/1/1; 110-9-1-5 1/1/3; Georges Remond, *Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2021); Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk- İtalyan İlişkileri*, (Ankara: TTK Yayınları, 1989); Hüner Tuncer, *Trablusgarp ve Balkan Savaşları*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2018).

²⁰ M. Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, XI, s. 262.

²¹ Aydemir, *Enver Paşa*, C. II, s. 225.

²² Balkan Savaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. C. Richad Hall, *Balkan Savaşları I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, (İstanbul: Homer Yayınları, 2003); Igor Despot, *Savaşan Tarafların Gözüyle Balkan Savaşları: algılar ve yorumlar*, çev. Mete Tunçay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020); Taha Akyol, *Rumeli'ye Elveda*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2013); Uğur Ünal, *Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013); Yusuf Hikmet Bayur, *Balkan Savaşları: I. Balkan Savaşı (1912)*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999); Yusuf Hikmet Bayur, *Balkan Savaşları: II. Balkan Savaşı (1913)*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999).

²³ Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'nda aldığı ağır yenilginin nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali İhsan Sabis, *Balkan Harbinde Neden Mağlup Olduk?* haz. Hasip Saygılı, (İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayınları, 2004).

²⁴ Enver Paşa'nın Balkan Savaşı'ndaki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS), 202/32.

²⁵ Bâb-ı Âli Baskını hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (İstanbul: Parola Yayınları, 2016), s. 102-107; Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İşittiklerim*, (Ankara: TTK, 1984), s. 77-83.

sonra Mahmut Şevket Paşa sadrazamlığa getirilmiş ve cemiyet, Mondros Mütarekesi'nin (1918) imzalanışına kadar bir daha iktidarını yitirmemiş, I. Dünya Savaşı'na da bu kadro ve Enver Bey'in Harbiye Nazırlığı döneminde girilmiştir.

Ülke içerisinde bu gelişmeler yaşanırken, Balkan devletleri ilk savaşta Bulgaristan'ın çok fazla toprak almasını çıkarları için uygun görmemişler ve bu defa aralarına Romanya'nın da katılımıyla Bulgaristan'a karşı savaş açmışlardır. Enver Bey bu durumu isabetli bir şekilde değerlendirerek, Edirne'yi büyük bir engel ile karşılaşmadan geri almıştır. Bu başarı “Hürriyet Kahramanı” Enver Bey'in halk içindeki ününü artırmış ve ona “Edirne'nin Fatih” ünvanını da kazandırmıştır.²⁶

Harbiye Nazırlığından Ölümüne Kadar Enver Bey (Paşa)

1913 yılındaki Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra iktidarı tam olarak eline alan İttihat ve Terakki Cemiyeti Balkan savaşlarında alınan ağır yenilginin de etkisiyle orduda bir takım ıslahatlar yapmayı hedeflemiş, bu bağlamda da cemiyetin önemli isimlerinden Enver Bey 4 Ocak 1914 tarihinde Harbiye Nazırlığına getirilmiştir.²⁷ Henüz otuz üç yaşında Harbiye Nazırı olan Enver Bey'in olağan dışı hızlı yükselişinin nedenleri: Enver Bey'in Meşrutiyet'in ilanında gösterdiği başarı, Bâb-ı Âli Baskını'nda sergilediği cesaretli tavrı, Edirne'nin geri alınışındaki kararlılığı, Saray'a damat olması ve İttihatçıların kendisine duyduğu güven olarak sıralanabilir.

Enver Paşa, harbiye nazırlığına terfi eder etmez ordunun ıslahı için faaliyetlerine başlamıştır. Ordunun gençleştirilmesi, yaşlı subayların tasfiyesi ve hiyerarşik düzenin, emir-komuta zincirinin yeniden tesisi girişimlerinde bulunmuştur. Buna ek olarak; 14 Aralık 1913'te Almanya'dan Liman Von Sanders²⁸ başkanlığında İstanbul'a gelmiş olan askerî heyet ile birlikte ordunun modernize edilip, eğitilmesi çalışmaları yoğunlaştırılmıştır. II. Abdülhamit Döneminde Goltz Paşa'nın²⁹

²⁶ Aydemir, *Enver Paşa*, C. II, s. 402.

²⁷ Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı öncesindeki yükselişi ve takip eden süreçte arka arkaya aldığı terfiler kronolojik olarak şu şekildedir: Yarbay (10 Haziran 1912), Albay (15 Aralık 1913), Mirliva, Paşa ve Harbiye Nazırı (4 Ocak 1914), Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi (8 Ocak 1914), Başkumandan Vekili (3 Ağustos 1914), Ferik (1 Eylül 1915). BOA, İrade Harbiye (İ. HB.), 149/13; İ.HB. 168/30; İ.HB. 174/17; BOA, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 157/8; İ. DUİT 159/41; BEO 4255/319088. Ayrıca; Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı Oluşuyla İlgili Resmi yazı için bk. BEO, 4244/318291.

²⁸ Liman Von Sanders: 17 Şubat 1855'te bugünkü Polonya'nın Slupsk kentinde dünyaya geldi. 22 Ağustos 1929'da Almanya'nın Münih kentinde hayatını kaybetti. 1874 yılında Essen Muhafız Birliği'nde subaylığa başladı. 1911 yılında generalliğe yükseltildi. Osmanlı ordusunda reform yapmak için, Almanya'dan istenen kurulun başkanı olarak 14 Aralık 1914 tarihinde İstanbul'a geldi. Öncelikle Birinci Kolordu Komutanı, ardından Mart 1915'te Çanakkale'de Beşinci Ordu Komutanı oldu. Burada tüm idari yetkiyi eline alan Von Sanders düşmanın çıkarma yapacağı noktaları öngöremedi. Buna rağmen; dokuz ay süreyle görevine devam etti. 1917-1918 yıllarında Filistin Cephesi'nde Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na getirilen Sanders, Eylül 1918'de Filistin Cephesi yarılınca ordularını geri çekti. Mareşal Sanders, Mondros Mütarekesi'nden sonra bir süre İstanbul'da kaldı. Alman askerlerinin ülkelerine geri dönmesi hususundaki çalışmaları yürüttü. Sonrasında kendisi de Almanya'ya döndü. Liman Von Sanders'in Anıları, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Şubat 1968 Sayı: 1, C. 1; *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Ocak 1968, C. 2, Sayı 12; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010).

²⁹ Wilhelm Colmar Von der Goltz (Paşa): 15 Haziran 1883 tarihinde Almanya'da binbaşıyken, Kayzer tarafından tuğgeneral yapılmış ve Osmanlı ordusunda kurmay yarbay rütbesiyle askeri okulların ıslahı için görevlendirilmiştir. 1895 yılına kadar askeri okullar müfettişliğini sürdüren Goltz, ülkesine geri dönmüş, ardından 12 Aralık 1914 tarihinde yeniden Osmanlı topraklarına gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında I. ve VI. Ordu'nun komutanlığını üstlenmiştir. Aralık 1915'te Kutül-Amare kuşatmasına katılmıştır.

Harbiye'de ders vermesi ile artan Osmanlı-Alman yakınlaşması Liman Von Sanders'in gelişle daha da pekiştirilmiştir.

Dünyanın büyük bir savaşın arifesinde olduğu söz konusu ortamda başta Enver Paşa ve beraberindeki İttihatçıların Almanya yanlısı bir politika izlemelerinde, sadece Goltz Paşa'nın ve Liman Von Sanders'in etkisi olduğunu dile getirmek eksik bir tespit olur. Enver Paşa'nın Alman taraftarı siyasetinin ve savaşı mutlaka Almanya'nın kazanacağına dair kesin inancının altında yatan birtakım nedenler daha mevcuttur. Şöyle ki; hiç şüphesiz Enver Bey'in ataşemiliter olarak Berlin'de geçirdiği yıllar dönemin en düzenli, hareketli ve etkin kara ordusuna sahip Almanya'nın askerî sistemine duyduğu hayranlığın pekişmesine ve onun zihnindeki "Alman Ordusunun Yenilmezliği" fikrinin olgunlaşmasına katkı sağlamıştır. Buna ek olarak, söz konusu zaman diliminde Osmanlı Devleti Trablusgarp ve özellikle Balkan savaşlarında ağır toprak kayıplarına uğramış ve bu başarısızlıkların devlette oluşturduğu travmaya ilaveten ülke dış politika arenasında yalnızlığa itilmiştir. İngiltere ile Fransa'ya yakınlaşma teşebbüsleri sonuç vermemiş, İtilaf Bloğu'nu oluşturan devletler, mirasını aralarında paylaşmayı tasarladıkları jeopolitik konumu kendileri için önem arz eden Osmanlı'yı kendi saflarında savaşa dâhil etmek istememişlerdir.

Balkan savaşlarından hemen sonra yeniden gündeme getirilen "Ermeni Meselesi" ve Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'da "reform" istekleri, Osmanlı'nın siyasi açıdan yalnızlığının ve Anadolu'nun toprak bütünlüğünün tehdit altında olduğunun açık bir ispatıdır. Bu noktada Rusya'nın isteği ve İngiltere ile Fransa'nın da iştirakiyle Berlin Antlaşması'nın (1878) 61. maddesine yeniden işlerlik kazandırılmış bu maddenin uygulanması aşamasında I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Bu koşullar altında da Enver Paşa'nın Almanya tarafında İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşa girmekten başka bir seçeneği bulunmadığı, Paşa'nın realist düşünceden uzak bir şekilde Alman taraftarlığında ısrar etmediği ortadadır.

Söz konusu yakınlığın kuvvetlenmesi hususunda, Alman yetkililerin de Enver Bey'e karşı izledikleri strateji dikkate değerdir. Örneğin; Enver Bey yaşadığı sağlık sorunlarının tedavisi amacıyla Berlin'de apandisit ameliyatı geçirdiğinde, Alman yetkililer kendisine yoğun ilgi göstererek, Türk Dostu Almanya mesajını vurgulamayı hedeflemişlerdir.³⁰ Zira Almanlara göre, Enver Paşa bu ameliyattan sağ çıkarsa, Osmanlı Devleti'nin geleceğinde söz sahibi olacak yegâne kişiydi. Yine, Enver Bey'in Alman Askerî Deniz Ataşesi Hans Humann³¹ ile çocukluk yıllarına dayanan

Yakalandığı tifo nedeniyle, 18-19 Nisan 1916 gecesi Bağdat'ta hayatını kaybetmiştir. Necmettin Alkan, "Wilhelm Colmar Von der Goltz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV), 2020, Ek. I. (Gözden Geçirilmiş 2. basım), s. 478-480; Salih Kış, "Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü", *History Studies*, Vol: 9 Issue: 3, (2017), s. 121-139; Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *OTAM*, 4, (Ocak 1993), s. 302.

³⁰ BOA, Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS.), 1/19.

³¹ Hans Humann (1878-1933): 1878 yılında İzmir'de arkeolog Carl Humann ve eşi Louise Humann'ın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. On iki yaşına kadar Osmanlı topraklarında yaşayan Humann, sonrasında Almanya'da subaylık eğitimi almıştır. 1913 yılında İstanbul'a gelmiş ve 1914'te fiili olarak Almanya'nın Deniz Ataşeliği görevini icra etmeye başlamıştır. Bu görevi resmi olarak 1915 ile 1917 yılları arasında sürdürmüştür. Sezen Kılıç, "Alman Deniz Ataşesi Humann'ın Mektuplarında Enver Paşa", *Biliş*, 77 (Bahar 2016), s. III.

yakın dostluğundan kaynaklanan samimiyetin etkisiyle, Humann Enver Paşa ile doğrudan iletişime geçerek, Osmanlı ve Alman hükûmetleri arasında kolaylıkla arabuluculuk yapmıştır.

İttihat ve Terakki'nin sonunu getiren Enver Paşa'nın da itibarını yitirerek devletin çöküşünden sorumlu tutulacağı sürecin başlangıcı sözünü ettiğimiz nedenler neticesinde devletin Almanya tarafında 2 Kasım 1914'te savaşa girmesi ile başlamıştır. Osmanlı Devleti'ni savaşa aceleci bir şekilde ve mücadelenin başlangıcında dâhil eden gelişmelerin seyri şöyledir:

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat ve Meclis Reisi Halil Bey'in bilgisi dâhilinde olan gizli bir antlaşma 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmıştır. Cavit Bey ve Cemal Paşa'nın bile ancak imzalandıktan sonra haberdar oldukları bu antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti 'Silahlı Bir Tarafsızlık' antlaşması imzalamıştır. Elbette bu tarafsızlık çok uzun sürmemiştir. 10 Ağustos 1914 tarihinde Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) adlı iki Alman gemisi Çanakkale Boğazı'na gelmişlerdir. Akdeniz'de İngiliz donanmasının takibinden kaçarken, Osmanlı sularına giren bu iki gemi Enver Paşa'nın izniyle Boğaz'da bekletilmiştir.

Bu gelişmeyi takiben 11 Ağustos gecesi Enver Paşa, Sadrazam'ın Yeniköy'deki yalısında toplantı hâlinde olan Heyet-i Vükela üyelerine “*Bir oğlumuz dünyaya geldi*” diyerek Goeben'in Boğaz'dan içeri girişini bildirmiştir.³² Bu kabul ile ortaya çıkan kriz gemilerin kâğıt üzerinde satın alınması ve isimlerinin değiştirilmesi ile ortadan kaldırılmaya çalışılmış, fakat başarısızdır. Söz konusu satın alma serüvenini o günlerde Amiral Souchon'un emri altında olan teğmen Dönitz, hatıralarında kaleme almış ve yazısına şu cümleler ile başlamıştır; “1914 yılı Ekim ayıydı. Boğaziçi'nde muhteşem saraylar, beyaz evler, sivri minareler ve koyu siyah servili boz renkli tepelerin önünde iki gri gemi yatıyordu.”³³

Dönitz'in iki gri gemi olarak tasvir ettiği Goeben (Yavuz) Ruslar'ın Sivastopol Limanı'nı, Breslau (Midilli) da Novorosisk ve Odessa Limanı'nı bombardımana tutmuş, yaşanan bu gelişmelerin ardından Rusya 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Rusya'yı takiben İngiltere ve Fransa da 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bir oldu bitti sonucunda savaşa dâhil olan Osmanlı Devleti ise 14 Kasım'da “Cihat-ı Ekber” (Büyük Cihat) çağrısıyla tüm dünya Müslümanlarını savaşa davet etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'na girişiyle harbin süresi uzamış, cephe alanı genişlemiş ve Çanakkale Cephesi'ndeki mutlak başarının dışında hiçbir cephede kesin bir zafer kazanılamamıştır. Devletin büyük bir hezimete uğradığı cephelerden en önemlisi ise Enver Paşa tarafından açılan Sarıkamış Cephesi'dir.³⁴ Kafkas

³² *Talat Paşa'nın Anıları*, yay. haz. Mehmet Kasım, (İstanbul: Say Yayınları, 1986), s. 25.

³³ “Amiral Dönitz'in I. Dünya Savaşı Hatıraları”, çev. Mete Cantez, *Hayat Tarih Mecmuası*, (1966), I, s. 7.

³⁴ Sarıkamış Harekâtı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006); Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), s. 109-120; Birgün Sönmez, *Sarıkamış-Kafkas Cephesi*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2021); *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, (Ankara:

Cephesi'ndeki savaşlar Ruslar'ın 1 Kasım 1914'te taarruza geçmeleri ile başlamıştır.³⁵ Bu cephede Enver Paşa “her zaman ve her zeminde sürekli taarruz” stratejisini uygulayarak Ruslara karşı kesin galibiyet almayı hedeflemiştir.

Enver Paşa'yı bu cepheyi açmaya iten nedenler ise şöyledir: Paşa bölgede Rus kuvvetlerinin çok fazla olmamasından da cesaret alarak, Kafkasya'yı ele geçirip buradan Orta Asya'ya ilerlemeyi bu bölgedeki Türkleri Türkçülük fikrinin etkisi ile bir araya getirmeyi ve hatta Hindistan'a kadar da ilerlemeyi hedeflemiştir. Bu ülkünün zihindeki tahayyülü oldukça işlevsel görünse de o tarihte devletin içinde bulunduğu şartlarda hayata geçirilebilmesi mümkün değildir. Çünkü, Osmanlı teçhizat bakımından Rusya'nın gerisindedir ve Rusya'nın Sarıkamış'a kadar elinde bulundurduğu demiryolu ağına da sahip değildir.³⁶ Buna rağmen, Enver Paşa yukarıda değindiğimiz amaçlar doğrultusunda Trabzon üzerinden Erzurum'a gelmiş ve Ruslar üzerine hemen saldırılmasını istemiştir. Paşa'nın Berlin Antlaşması ile kaybedilen toprakları da geri almayı hedeflemesi ve karakteristik özelliklerinin etkisi ile Alman komutanlarının telkinleri sonucunda ordunun elindeki olanaklar ile örtüşmeyen taarruz başlamıştır. Enver Paşa'nın komutası altındaki ordu 27 Aralık 1914'te Ruslar tarafından durdurulmuş ve 9 ile 10. Kolorduların 90.000 mevcudunun 60.000'den³⁷ fazlası soğuktan donarak yaşamını yitirmiştir.³⁸

2 Ocak 1915'te cepheyi terk ederek, İstanbul'a geri dönen Enver Paşa'nın başarısızlığının nedenlerine gelince: Burada tek bir neden aramak veya tüm sorumluluğu Enver Paşa'nın üzerine yıkmak çok yönlü ve objektif bir analiz olmamaktadır. Paşa'nın aksiyon adamı olduğu ve savaşçı kimliği tartışılmaz bir gerçektir. 1914 yılına kadar elde ettiği başarıların ve genç yaşta hızlıca yükselişinin, onun ayaklarını yere sağlam basmasını engellediği ve hayalci düşüncelere sevk ettiği açıktır. Nitekim; Enver Paşa fiilen komuta ettiği ilk cephe olan Kafkas Cephesi'ndeki bu savaşta kış mevsimi için hiçbir hazırlığı bulunmayan orduyu Sarıkamış gibi çetin bir coğrafyada taarruza kaldırma hatasını yapmıştır. Buna ek olarak; göz ardı edilmemesi gereken bir husus da 1914-1917 yılları arasında Türk Orduları Genelkurmay Başkanlığında Friedrich Bronsart Von Schellendorf'un bulunduğu ve Alman subayların da etkisiyle, Almanya üzerindeki yükün hafifletilmesi kaygısının bu cephenin açılışında etkin rol oynadığıdır.

Genelkurmay Yayınları, 1993); Köprülülü Şerif İliden, *Sarıkamış*, yay. haz. Sami Önal, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003); Ramazan Balcı, *Sarıkamış Harekâtı*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, 1999.

³⁵ Ali İhsan Gencer, Dr. Sabahattin Özel, *Türk İnkılap Tarihi*, (İstanbul: Der Yayınları, 1996), s. 70; İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003), s. 243; Ayrıntılı bilgi için bk. Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), s. 1-100.

³⁶ Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık v.d., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi C. I*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008), s. 82-84.

³⁷ Sarıkamış'taki kayıplarımız konusunda farklı rakamlar verilmektedir. General Ali Sabis'e göre kaybımız 78.000'dir. (Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991) C III. s. 289; Şevket Süreyya Aydemir'e göre kaybımız 80.000'dir. (Aydemir, *Enver Paşa*, C III., s. 146); Ramazan Balcı'ya göre kaybımız 30.000'dir. (Balcı, *Sarıkamış*, s. 239).

³⁸ Gencer, Özel, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 76-77.

Osmanlı ordusu birçok cephede savaşmış fakat savaş kaybedilmiştir. Harp devam ederken Talat Paşa 1917 yılında sadrazam olmuş, böylece Osmanlı Devleti'nin çöküşü İttihatçı kadroların yönetiminde ve Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'nda yaşanmıştır. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkesi'nin ardından 1-2 Kasım gecesi U- 67 adlı bir Alman denizaltısıyla; Enver Paşa beraberindeki Talat, Cemal, Beyrut Valisi Azmi, Eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaettin Şakir ve Cemal Azmi Beyler ile Almanya'ya gitmek üzere ülkeyi terk etmiştir.³⁹ Bundan sonra Enver Paşa'nın hayatı Türkistan mücadelesinde şekillenecek ve orada da son bulacaktır. 1-2 Kasım gecesi ülkeyi terk eden İttihatçı kadronun en aktif, idealist veya maceraperest üyesi olan Enver Paşa'nın yurt dışı serüvenini ana hatlarıyla şu şekilde beş evreye ayırmak mümkündür: (Kasım 1918- Ağustos 1920) İstanbul-Berlin-Moskova, (Ağustos 1920- Eylül 1920) Moskova-Bakü-Moskova, (Ekim 1920- Şubat 1921) Moskova-Berlin-Roma- Berlin-Moskova, (Mart 1921-Eylül 1921) Moskova-Batum, (Ekim 1921 – Ağustos 1922) Batum-Bakü-Buhara.⁴⁰

Paşa bu yolculuğunun başlangıcında Alman denizaltısı ile Arnavutköy'den yola çıkmadan önce, Kuruçeşme'deki villasında yaptığı son toplantıda imzalanan Mütareke ile ilgili fikrini şu cümle ile açıklamıştır: “Unutmayın daha önce Balkan Savaşı'nda da ikinci safhasında kazanmıştık.”⁴¹ Enver Paşa bu söyleminden de anlaşılacağı üzere; alınan yenilgiyi geçici olarak görmekte ve bu başarısızlığın ardından yeniden bir zafer kazanılacağına inanmaktadır. Bu tutum Paşa'nın, aşırı iyimserliğinden ya da kayıtsız şartsız kaderine, şansına güvenmesinden ileri gelmektedir. Enver Paşa yaptığı bu konuşmanın ardından İstanbul'dan ayrılır. Bu ayrılış esnasında da yurt dışında uygulayacağı politika ve izleyici yol zihninde çoktan belirginleşmiştir. Öyle ki, Enver Paşa Kafkasya'ya geçme planını ülkeden ayrılış sırasında aniden hazırlamış, Osmanlı savaştan çekilmeden önce, teşkilatçılığının da bir göstergesi olarak; amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Paşa'nın kumanda edeceği güçlü ve sağlam bir ordu oluşturmuş ve bu orduyu Azerbaycan'a göndermiştir.

Enver Paşa, Kafkasya'ya geçme teşebbüsünde önce başarılı olamamış ve birçok badireler atlattıktan sonra Berlin'e geçmeye karar vermiştir.⁴² Paşa'nın Berlin'e ulaşmadan evvel yaşadığı meşakkatli sürecin seyri ise şöyledir: Enver Paşa öncelikle, yukarıda da zikredildiği üzere, arkadaşlarıyla birlikte U-67 isimli Alman denizaltısıyla İstanbul'dan ayrılmıştır. Ardından o günlerde Alman işgali altında olan Odessa'ya ulaşmışlar ve Paşa'nın, beraberindekiler buradan askerî trenle Berlin'e doğru yola devam etmişlerdir. Enver Paşa ise onlardan ayrılarak, daha önce planladığı üzere, Kafkasya'ya geçmek istemiş, fakat bu amaç doğrultusundaki girişimlerinin dördünde başarılı olamamıştır. Hatta son teşebbüsünde bindiği yelkenli

³⁹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2011), s. 470; Enver Paşa ülkeyi terk edip, Almanya'ya gittiğinde kendisi için, kanuni tatbikat başlatılmış ve Almanya'dan iadesi istenmiştir. Bk. BOA, Dahiliye 6. Şube (DH, EUM. 6.Şb), 47/59; BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası, (HR HMŞ. İŞO.), 125/78.

⁴⁰ Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam & Enver Paşa*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995), s. 16.

⁴¹ Ertürk, *Perde Arkası*, s. 179.

⁴² Aydemir, *Enver Paşa*, C. III, s. 474.

kayalara çarparak batmış, atlatılan bu tehlikeye ek olarak Paşa tifüs hastalığına yakalanmış ve iki ay süreyle hasta yatmıştır. Akabinde Kafkasya'daki birliklerin etkisiz hale getirildiğini ve komuta kademesinin de tutuklandığını öğrenmiş, bu nedenle Berlin'e geçmeye karar vermiştir. 1919 yılının Nisan ayında Berlin'e ulaşan Enver Paşa Babelsberg semtine yerleşmiştir.⁴³

Bir yıl boyunca kimliğini gizleyerek yaşadığı Berlin'de Bolşevik komitacı Karl Radek ile tanışmış ve İngiliz emperyalizmine karşı birlikte bir strateji geliştirerek uygulamaları konusunda karara varmışlardır. Ali Bey Stratejisi adı verilen bu plan üzerinde mutabakat sağlanınca, Enver Paşa Moskova'ya gitmek istemiş, ancak üçüncü denemesinde Moskova'ya ulaşabilmiştir. Enver Paşa, Moskova'da bulunduğu günlerde Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Hacı Sami'yi Moskova'ya çağırılmış, o dönemlerde Türkistan'da bulunan Hacı Sami, Moskova'ya gelmiş ve Enver Paşa'nın hedefinin Türkistan'a yönelmesinde oldukça etkili olmuştur.⁴⁴ Paşa yine Moskova'da Sovyetler'in mali desteği ile İslam İhtilal Cemiyeti'ni kurmuş ve cemiyetin yayın organı olarak *Liva-i İslam* adında bir gazetenin yayımlanmasını sağlamıştır.

1 Eylül 1920 tarihinde düzenlenen Bakü Doğu Milletleri Kurultayı'na Azmi Bey ve Dr. Bahaettin Şakir Bey ile birlikte katılan Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyetlerini temsilen Tunus, Cezayir, Fas ve Trablusgarp delegesi olarak yaptığı konuşmasını "Yoldaşlar" hitabıyla başlatmış ve "Yaşasın ezilenlerin birliği, kahrolsun bu birliğin titrettiği zalimler" cümlesi ile bitirmiştir.⁴⁵ Enver Paşa, Kurultay sonrasında Ekim 1920'de Bakü'den Moskova'ya oradan Berlin'e ve Roma'ya gitmiş ve yine Berlin ve Moskova üzerinden Batum'a dönmüştür. Batum'da bulunduğu günlerde Anadolu'da verilen Millî Mücadele'yi de takip etmiş ve Eskişehir-Kütahya Savaşları'nda uğranılan yenilginin ardından, Anadolu'nun alacağı vaziyete göre rotasını çizmek istemiştir. Fakat; 1921'de Yunan ordusuna karşı Sakarya'da Mustafa Kemal Paşa'nın kazandığı zafer üzerine Anadolu'ya geçme ümidini kaybetmiştir.⁴⁶ Rusların da Sakarya Zaferi'nin ardından Enver Paşa'yı desteklemekten vazgeçmeleri üzerine, Paşa bu defa yaşamının sonunu hazırlayan Türkistan'a doğru yol almaya başlamıştır.⁴⁷

Enver Paşa Moskova'dan ayrıldıktan sonra Ekim ayının son günlerinde Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarından Hacı Sami ile birlikte Buhara'ya gelmiştir. Enver Paşa'nın Buhara'ya geliş amacı, Doğu Buhara'daki Türkistan Millî Mücadele kuvvetlerini diğer bir ifade ile Basmacıları tek bir idare altında toplamak ve Türk Birliğini

⁴³ Gedikli, *Enver Paşa Hayatı*, s. 44; Hanioglu, "Enver Paşa", s. 263.

⁴⁴ Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* s. 45.

⁴⁵ Enver Paşa'nın Kurultay'daki konuşmasının tam metni için bk. Gedikli, *Enver Paşa Hayatı*, s. 77-83.

⁴⁶ Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmeyi planladığı günlerde, kendisinin Anadolu'ya girişi yasaklanmıştır. Bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Başkanlık Kararlar Daire Başkanlığı (BCA 30-18-1-1) 2 38 18.

⁴⁷ Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 571 34829/ 137459/8; Ali Bademci, *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz'in Hatıraları Sarıklı Basmacı*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat 2010); Cemal Kutay, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, (İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1955); Salâhi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı", *Bellekten*, 211, (1990), s. 1179-1208.

tesis ederek, Bolşevik Ruslar ile mücadele etmektir.⁴⁸ Bu gaye doğrultusunda hızla teşkilatlandırma faaliyetlerine başlayan Enver Paşa, 1921 yılı sonundan 1922'nin Şubat ayına kadar 20.000'den fazla silahlı savaşçı toplamıştır. Fakat bu günlerde Enver Paşa'nın azmini kıran onun moralini bozan bir gelişme yaşanmış, Paşa Lakay İbrahim adında bir aşiret reisi tarafından esir alınmıştır.⁴⁹ Bu hadiseden sonra birçok kişinin araya girmesi ile Enver Paşa Duşanbe'de Ruslara karşı başarı kazanmış, bu muvaffakiyetinin ardından önce İbrahim Lakay, daha sonra bütün mücadele liderleri Enver Paşa'nın başkomutanlığını kabul etmişlerdir. Tek çatı altında birleşmenin ardından Paşa, Doğu Buhara'nın tümünü kurtarmayı başarmıştır.⁵⁰ Bunun üzerine, karşı saldırıya geçen Ruslar 28 Haziran 1922'de Paşa'nın karargâhı olan Kafirun'a saldırmışlardır. Enver Paşa silah ve teçhizat bakımından kendilerinden üstün olan Ruslar'a karşı daha fazla direnç gösterememiş, ilk önce Duşanbe'ye ardından da Belcivan'a kadar çekilmiştir.⁵¹

4 Ağustos 1922 günü Çegan tepesine mevzilenen Rus birliklerine karşı, ordu-sunun önünde taarruza geçen Enver Paşa bir mitralyöz ateşi altında hayatını yitirmiştir. Paşa'nın naaşı iki gün Çegan tepesinde kaldıktan sonra bulunmuş ve 15-20 bin kişinin iştirak ettiği cenaze merasiminin ardından naaş Abiderya köyünde bir pınarın başındaki ceviz ağacının dibine gömülmüştür.⁵² Aradan 74 yıl geçtikten sonra da 1996'da Paşa'nın cenazesi Türkiye'ye getirilmiş ve Hürriyet-i Ebediye tepesinde toprağa verilmiştir.⁵³

Enver Paşa'nın Askerî Alandaki Reform Faaliyetleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 1908-1918 yılları arasındaki on yıllık süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hususunda söz sahibi olan en etkin kuruluştur. Rejim değişiklikleri, suikastlar, darbeler, ağır yenilgilerle sonuçlanan büyük savaşlar ve nihayet İmparatorluğu çöküşe götüren bu olaylar, Cemiyetin etkin olduğu dönemi kaotik ve buhranlı bir zaman dilimi hâline getirmiştir. Söz konusu çalkantılı dönemde paradoksal bir biçimde, İTC toplumun her alanda topyekûn değişimi ve dönüşümü için; eğitim, iktisat, hukuk ve sosyal alanda önemli yenilikler yapmıştır.

Bahsi geçen dinamik periyotta 1908-1913 arası cemiyet denetleme iktidarı konumundayken, 1913 Bâb-ı Âli Baskını'ndan 1918 yılındaki I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar tam iktidarda olmuştur. Cemiyetin gücünün zirvesinde olduğu bu yıllarda önce Hürriyet Kahramanı, ardından Edirne Fatihi ve Bâb-ı Âli Baskını'nın düzenleyicisi Enver Bey yukarıda söz ettiğimiz üzere hızlıca yükselmiş ve İTC'nin bir numaralı ismi durumuna gelmiştir. O da üyesi olduğu cemiyet gibi reformist

⁴⁸ Nabican Bakıyev, *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, çev. Çağatay Kaçar, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006), s. 79.

⁴⁹ Aydemir, *Enver Paşa*, C. III. s. 645.

⁵⁰ Kızılordu ile Enver Paşa arasında 1922 yılının bahar aylarında kanlı çarpışmalar yaşanmıştır. Bk. BCA, 30-10-0-0 258/735 1.

⁵¹ Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* s. 51-52.

⁵² Gedikli, *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, s. 54.

⁵³ BCA, 30-18-1-2 851 858 6.

bir yol izleyerek, cesur ve hızlı bir biçimde orduda modernleşme faaliyetlerine başlamıştır.

Enver Paşa'nın Ordu'yu Islah Çalışmaları ve Sanders Misyonu

Enver Paşa 4 Ocak 1914 tarihinde harbiye nazırı olduğunda, resmi adıyla Heyet-i Islahiye-i Askeriye yaygın ismiyle Sanders Misyonu olarak bilinen, Alman Askerî Islahat Heyeti yaklaşık üç haftadır Osmanlı topraklarında bulunmaktaydı. Sanders Misyonu Balkan Savaşları sonucunda büyük bir hezimete uğrayan orduyu yeniden düzenlemek ve askeri siyasetten uzaklaştırmak için ülkeye davet edilmişti. Enver Paşa da kendisinin harbiye nazırı oluşundan çok daha önce kabul gören Alman Misyonu tasarısını benimseyerek, ordu için zorunluluk hâline gelen askerî reformları Sanders Misyonu'nun katkısıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Bu noktada, Enver Paşa ile misyonun orduyu yeniden yapılandırma çalışmalarına değinmeden önce ordunun ıslahı amacıyla, Osmanlı topraklarına gelen Alman Askerî Heyetlerinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Şöyle ki; Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim Dönemi (1789-1807) itibarıyla ordunun denetlenmesi ve ıslahı amacıyla Prusyalı uzmanlara başvurulmuş, sonrasında ise 1836'da H. Von Moltke ve 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı'nda alınan ağır yenilginin nedeni olarak görülen ordunun reorganizasyonu için, 1882'de Kaehler Heyetleri Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Bu heyetler orduda beklenen ölçüde etkin düzenlemeler gerçekleştirememiş olsalar da Alman askerî uzmanlarının gruplar hâlinde ülkeye gelişleri 1880'den 1918'e kadar devam etmiştir.⁵⁴

Bu süreçte ülkeye gelen son Alman Askerî Islah heyeti olan Sanders Misyonu'nun oluşumu, ülkeye intikali, görevlendirilmesi ve misyonun neden olduğu diplomatik krizin seyri ise şu şekilde cereyan etmiştir: Alman Askerî Misyonu'nun ülkeye davet edilmesi fikri Enver Paşa'dan ziyade Mahmut Şevket Paşa'nın düşüncesidir.⁵⁵ Söz konusu görüş, Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucunda hayatını kaybetmesinin ardından harbiye nazırı olan Ahmet İzzet Paşa tarafından

⁵⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), s. 93; Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne gelen Alman Askeri Heyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977).

⁵⁵ Bu konuda Yunanları örnek gösteren Mahmut Şevket Paşa, durumu "...Ordumuzda ıslah için şimdiye kadar teşebbüs ettiğimiz bütün tedbirler, yarım hatta çürük tedbir denmeye layıktırlar. Gerek Sultan Abdülhamid'in zamanında gerek meşrutiyetten sonra getirttiğimiz düzenleyicileri, hiçbir prensibe tabi olmaksızın gelişigüzel çağırdık ve güzel düşünülmüş, geniş bir programa dayanılarak tespit edilmiş miktar ve mahiyette ve hepsi birbirine bağlı, mühim bir ıslahat heyeti çağırılmayı düşünmedik. Bakınız, Yunanlar bizden pek çok akıllı çıktılar. Donanmalarının ıslahını İngiltere'ye ve ordularının ıslahını da Fransa'ya bıraktılar..." sözleriyle ifade edecektir. Benzer bir uygulamayı Osmanlı ordusunda da düşünmekte olan Paşa, Osmanlı ordusu için bir ıslah heyetinin getirilmesi gerekliliğini dile getirecektir Mahmut Şevket Paşa, askeri ıslah heyeti isteğini 22 Mayıs 1913'te Almanya Büyükelçisi Wangenheim'a iletirken şunları söyleyecektir. "...elimizde usta ve namuslu bir memur sınıfı yoktur. Bu noktada yabancı memleketler bize yardım etmelidir. Bu yüzden ıslahatçı gönderilmesi için muhtelif hükümetlerden ricada bulunacağım. Ordunun ıslahı hususunda ümitlerim Almanya'dadır. Bu, programın en mühim noktasıdır." "Biz, artık Alman harp usullerinden kendimizi kurtaramayız... Otuz seneyi mütecevaz bir zamandan beri ordumuz Alman harp usulleriyle terbiye edilmiş. Elhasıl bizim ordumuz, Alman talim ve askeri terbiyesinin ruhiyle istinal etmiştir. Şimdi bunu tebdil etmek (değiştirmek) gayri mümkündür...". Cemal Paşa, *Hatıralar*, yay. haz. Alpay Kabacalı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001), s. 81-82; Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Almanlar*, (İstanbul: Vatan Yayınları, 1986), s. 139.

da benimsenmiş ve 1913 yılı sonlarına kadar taraflar arasında yapılan görüşmeler neticesinde, Almanya heyetin İstanbul'a gönderilmesine karar vermiştir.

Bunun üzerine, 27 Ekim 1913 (14 Teşrin-i Evvel 1329) tarihinde Harbiye Nazırı Vekili Çürüksulu Mahmut Paşa ile General Liman Von Sanders arasında yetki konusunda on iki maddelik bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmada General Liman Von Sanders'in yetkileri özetle şu şekilde belirlenmiştir. Sanders, beş yıl süreyle I. Ferik rütbesiyle ve ıslahat heyeti başkanı sıfatıyla görevlendirilecek ve bu zaman zarfında İstanbul'da bulunan Birinci Kolordu'nun kumandanı olacaktır. Tüm askerî okulların ve burada görev yapan yabancı askerlerin amiri olacak, tayin, celp, azletme yetkisi, harcırah ve benzeri konularda yetkili bulunacaktır. Bunların yanında heyetin başındaki general bir Osmanlı korgeneralinin ceza verme dâhil tüm yetkilerine sahip olacak, orduya alınacak her türlü yabancı askerî danışman, Osmanlı subay ve generallerinin terfileri, Alman subayları, her türlü atış, okul ve siparişler konusunda tam yetkili olacaktır. Bunların dışında anlaşma gereği Sanders Harbiye Nazırından sonra gelecek ve Alman ordusunun Avrupa'da bir muharebeye iştirak etmesi durumunda Almanya, Liman Von Sanders ve beraberindeki kişilerin mukavelelerini feshedebilecekti.

Yine kontrat gereğince ceza, şikâyet ve evlilik gibi tüm hususlarda Alman kanunları geçerli olacaktır. Ordunun ıslahı amacıyla, gelecek heyetin zaruri masrafları için 50.000, talim ve terbiye için çağıracakları Osmanlı subaylarının seyahat ve talimleri için de 50.000 olmak üzere toplam 100.000 liralık bütçe ayrılacaktı. Bunun yanında heyet mensubu askerlerin rütbeleri doğrultusunda verilecek maaşları ise şu şekilde belirlenmişti: İslah Heyeti Başkanı Sanders'in maaşı 275 Osmanlı lirası olacaktır. Mülazım-ı evvelerin maaşı 40 lirayı geçmeyecekti. Yüzbaşılar en fazla 60 lira maaş alacaktı. Binbaşılardan maaşının üst sınırı 80 lira olarak belirlenmişti. Yine miralayların maaşının üst sınırı ise 100 lira olarak kabul edilmişti, Son olarak generallerin maaşı 125 liradan fazla olmayacaktı.⁵⁶ Liman Von Sanders, Askerî Heyet Başkanlığı ve mukavele gereği Birinci Kolordu kumandanlığına ilaveten Birinci Dünya Savaşı esnasında Birinci ve Beşinci Ordu kumandanlıklarının yanı sıra Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı görevlerini de yerine getirmiştir.⁵⁷

Görüldüğü üzere, Liman Von Sanders oldukça geniş yetkilerle 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gelmiştir. Bu durum başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa hükûmetleri nezdinde Osmanlı üzerindeki çıkarlarını tehdit eden bir Alman- Osmanlı ittifakı olarak algılanmış ve diplomatik krize dönüşmüştür.⁵⁸ I. Dünya Savaşı

⁵⁶ Kâzım Karabekir, *Tarihte ve Abdülhamit Döneminde Türk- Alman İlişkileri*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp, (İstanbul: Truva Yayınları, 2021), s. 201-205; Wallach, *Bir Askerî Yardım*, s. 115; Ayrıca, Mukavelenin tam metni için bk. BOA, İ.DUİT, 55/92; Misyon Sözleşmesi 4 Aralık 1913'te yayımlanan padişah iradesiyle kabul edilmiştir. BOA, İ.DUİT, 7/57.

⁵⁷ BEO, 4504/337765; BEO, 4527/339482; BEO, 212500/29; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), s. 43; Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar*, (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1993), s. 49-50; Ayrıca, Liman Von Sanders'e ve kızlarına Osmanlı topraklarında buldukları süre zarfında arka arkaya şefkat nişanları ve madalyalar da verilmiştir. Bk. İ. DUİT, 158/38; İ.TAL, 499/16; İ. TAL, 500/10; MV. 241/11; İ.TAL, 506/26.

⁵⁸ Sanders ile birlikte Osmanlı topraklarına gelen Alman zabitlerin göreve başlamaları ve Rusya'nın bu konudaki şikâyetleri için bk. HR.SYS, 1879/5; Ayrıca, bu konuda İngiliz ve Fransızlar'ın düşünceleri için

arifesinde yaşanan bu kriz, ülkeler arası yoğun diplomasi trafiği neticesinde Sanders'in yetkilerinin azaltılarak, görevine devam etmesi suretiyle çözülmüştür. Yaşanan krizin ardından, Askerî Islah Heyeti bünyesindeki personele değinecek olursak, Liman Paşa dâhil olmak üzere, payitahta gelen heyet ilk olarak kırk iki kişiden oluşmaktaydı. Savaş başlayana kadar geçen sürede bu sayı yetmişe yükselecektir. Daha sonra bu sayı artacak ve subay, sağlık subayı, memur gibi görevleri üstlenenlerle birlikte sekiz yüz kişiye ulaşacaktır.⁵⁹

Yukarıda kısaca üzerinde durduğumuz geniş yetkilerle ve sayısı gittikçe artan personeliyle İstanbul'a gelen Sanders'in Osmanlı ordusu hakkındaki ilk izlenimleri oldukça olumsuzdur. Öyle ki; Liman Sanders hatıratında Osmanlı ordusunda disiplin ve intizamın olmadığını, erlerin arasında sefaletin, askerî binalarda ise pisliğin hüküm sürdüğünü iddia eder.

Liman Paşa, bu olumsuz izlenimlerine rağmen; I. Dünya Savaşı öncesindeki kısa zaman diliminde heyetiyle birlikte çalışarak özellikle İstanbul ve çevresindeki birliklerde disiplin, teşkilat, teçhizat, talim ve terbiye hususlarında önemli ilerlemelerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Yine; Ayazağa'daki Süvari Astsubay Okulu'nda Alman yönetici ve öğretmenler görev almış, idadi mektepleri için bir müfettiş, Mekteb-i Harbiye için bir müdür ve iki öğretmen, Piyade Endâht Mektebi için müdür (kumandan), Sahra Topçu Endâht Mektebi için müdür (kumandan), Ağır Topçu Endâht Mektebi için, müdür (kumandan), Süvari ve Binicilik Mektebi için, müdür (kumandan), Jimnastik Mektebi için bir müdür, Sanâyi-i Askeriye Zâbitân Mektebi için bir subay, Levazım Mektebi için bir öğretmen, Tayyârecilik ve Balonculuk Mektebi için bir müdür (kumandan) vazifelendirilmiştir. Süvari Subay Okulu ve bir nakliye okulu kurulmuştur.⁶⁰

Misyonun bu faaliyetlerinin yanı sıra; ordunun yeniden yapılanması, askere alma sistemi ve zorunlu askerlik gibi hususlarda da tavsiyeler vererek, ordunun reorganizasyon sürecine katkı sunması beklenmiştir. Nitekim Enver Paşa I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ordusunu on üç kolordu ve iki müstakil tümen-fırka temelinde yeniden yapılandırmış,⁶¹ I. Dünya Savaşı sırasında birtakım değişiklikler

bk. Necmettin Alkan, Eyyub Şimşek, *Savaşınların Gözüyle Türk- Alman İttifakı*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), s. 89-136.

⁵⁹ Savaşın sonuna kadar misyonda yer alan bazı görevlilerin isimleri şöyledir: Miralay Bronsart Von Schellendorf, Miralay Weber, Binbaşı Von Tawunay, Binbaşı Von Teldmann, Yüzbaşı Von König, Mülazım Mühlmann, Levazım Müşaviri Buhardi, Tabib Binbaşı Prof. Dö Kuzmann, Yarıbay Felix Guse, Binbaşı Leo Karl, İstihkam Binbaşı Konrad Kirlah, Mirliya Von Kress, Müşir Usedom Paşa, Yarıbay Raye, Ponterih, Mirliya Balk Paşa, Küçük Zabitan Wilhelm Şinayder, Memur Zummer, Yarıbay Verle, Yüzbaşı Helbey, Binbaşı Wilmer, Çavuş Wagner, Zabıt Vekili Neil, Yüzbaşı Jarle, Tabib Yüzbaşı Zellenberg ... bk. "Alman Heyet-i Askeriyesi", *Sabah*, 15 Kânun-ı Evvel 1913, s. 2.; *Tasvir-i Efkar*, 16 Kânun-ı Evvel 1913, s. 2.; Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. I, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1991), s. 273-275; BOA, İ.DUİT, 156/52; BOA, İ.HB. 165/44; BOA, İ.HB. 172/68; BOA, İ.HB. 175/33; BOA, İ.HB. 176/41; BOA, İ.HB. 178/23; İ.TAL. 500/30; İ.TAL. 501/169; BEO, 4336/324330; BEO, 4336/325168; BEO, 4348/326031; BEO, 4354/326517.

⁶⁰ BOA İ.DUİT, 55/92; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, haz. Resul Bozyel, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2006), s. 32.

⁶¹ *Ordu Sâlnâmesi 1330 (1914 Ordu Yılığ)*, yay haz. Burak Enver vd. (İstanbul: Koç Vakfı yayınları, 2022), s. 106-163.

yapılmakla birlikte, bu yeni düzenlenmiş ordu harp boyunca Osmanlı ordusunun omurgasını teşkil etmiştir. Ordunun bu yeni teşkilat yapısının fonksiyonel bir biçimde işleyişini sağlamak için, olabildiğince fazla miktarda insan gücünü savaşa hazır şekilde harbe dâhil etmek gerekiyordu. Bu doğrultuda, 1909 tarihli Asker Alma Kanunu'nun ihtiyaca cevap veremeyeceğini düşünen Harbiye Nazırı Enver Paşa, 12 Mayıs 1914'te "Mükellefiyet-i Askerîye Kanun-ı Muvakkatı" adıyla yeni bir zorunlu askerlik hizmeti kanunu çıkarmıştır.⁶² Kanunla hanedan üyesi erkekler hariç, Osmanlı vatandaşı olan Müslim-gayrimüslim bütün erkekler askerlikle yükümlü hale getirilmiştir.

Bu kanunun yayımlanmasından yaklaşık üç ay sonra Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmiş böylelikle, misyonun görevlendirme öncelikleri ve sistemi değişmiştir. Başlangıçtaki amaç, yeni nesil Osmanlı subay, astsubay ve erlerinin eğitimi olduğundan okullar, eğitim merkezleri ve örnek (numune) birliklerin komutan ve müdür kadroları personel planlamasında esas alınmıştı. Fakat seferberlik ilanını takiben, başta Enver Paşa olmak üzere, Osmanlı komuta heyeti Alman subayları özellikle büyük birlik karargâhlarında istihdam etmek istedi. Bu bağlamda; Enver Paşa muhtelif Alman yetkililerle yaptığı görüşmeler sonrasında ordu ve kolordu seviyesindeki büyük birlik karargâhlarında Osmanlı subaylarıyla dengeli olacak şekilde komutan veya kurmay başkanının Alman olması esasını benimsedi. Bir başka ifadeyle, komutan Osmanlı olacak olursa kurmay başkanı Alman olacak veya komutan Alman olursa kurmay başkanlığına Osmanlı subayı atanacaktı.⁶³ Bu sistemin uygulanmasıyla, heyet dâhilindeki Alman askerî personel sayısı artarken, Osmanlı Genelkurmayındaki Alman etkinliğinin de arttığını ifade etmek mümkündür. Zira; savaş öncesinde seferberlik planı Von Kress Paşa tarafından hazırlanırken, I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Genelkurmayı'nı da Bronsart Paşa organize etmiştir.

Yine bu süreç dâhilinde, Osmanlı Genelkurmayı'nın bünyesindeki önemli şubelerin tamamına Alman subayları yerleştirilmiş, genç ve yetenekli, çoğu Almanya'da eğitim görmüş Osmanlı kurmay subayları ise binbaşı rütbesiyle şubelere muavin olarak atanmıştır. Bu son atamaların ardından 1914 yılı başlangıcında Osmanlı Genelkurmayı'nın önemli şubeleri ve personeli şu şekilde teşkil edilmişti: Genelkurmay Başkanı Enver Paşa, İkinci Başkan Friedrich Bronsart von Schellendorf, Üçüncü Başkan Kaymakam Hafız Hakkı, 1. Şube (Eğitim ve Öğretim) Müdürü Binbaşı Franz Carl Endres, Muavin Binbaşı Ali İhsan (Sabis), 2. Şube (İstihbarat) Kaymakam Perrinet von Thauvenay, Muavin Binbaşı Kâzım (Karabekir), 3. Şube (Harekât ve Seferberlik) Müdürü Kaymakam Otto von Feldmann, Muavin Binbaşı İsmet (İnönü), 4. Şube (Ulaştırma) Müdürü Kaymakam Böttrich (Theodor Kübel bu görevde kısa bir süre çalışmıştır), Muavin Binbaşı Refik, Merkez Şube Müdürü Yüzbaşı Kâzım (Orbay) idi.⁶⁴

⁶² *Takvim-i Vekayi*, 13 Mayıs 1914:18.

⁶³ Mesut Uyar, "Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 30 (Güz 2019), s. 50.

⁶⁴ Karabekir, *Türk Alman İlişkileri*, s. 390-392; Sabis, *Harf Hatıralarım*, s. 21-22.

Başlangıçta; yukarıda özetlenen sistem çerçevesinde Osmanlı ve Alman askerleri uyumlu bir şekilde çalışmalarını sürdürmüşlerdi. Fakat bir süre sonra bu ahenkli ortam yavaş yavaş zafiyet göstermeye başladı. Kâzım Karabekir o günlerde Osmanlı Genelkurmayı'ndaki atmosferi şöyle aktarmaktadır:

Erkân-ı Harbiyeyi gittikçe kendi malları gibi benimsediler: Bir gün baktık, şubelerin kaplarına, üst tarafı Almanca, alt tarafı Türkçe levhalar asıyorlar, ben astırmadım. "Biz yolumuzu biliyoruz, eğer levha lazımsa yazılar yan yana olsun!" dedim. Bir daha levha gelmedi. Bir gün de bizim müdür bey, kırk paraya biçimsiz bir duvar takvimi almış, üst tarafında Latince ve Rumca yazı ve rakamlar! Türkçe kısmı ufak ve altta. Bunu duvara astı. Ertesi gün ben daha iyisini ve üstte Türkçe ve büyük yazılar, altta aksi olan bir takvimi aldım. Müdür gelmeden evvel duvardakiyle değiştirdim. Ve müdürün takvimini de masasının üstüne koydum. Toveney gelince bir ona, bir de ona baktı ve sebebini sordu. Dedim: Astığınız saatten akşama kadar sinirlendim. Akşama kadar epey çalışmadım, anladım ki, bu takvim karşımda durdukça çalışamayacağım. Onun için başka bir münasibini aldım, yani millî yazımız üst tarafındakini...

Müdür Bey derhal özür diledi samimiyetle elimi sıkı ve bilerek yapmadığını söyledi. Bir daha hiçbir münasebetsizliğini görmedim. Ciddi ve samimi geçindik. Diğer Alman müdürlerin hay-kırışları bazen koridorlara kadar yayılırdı. Fakat bizden ses çıkmadı...⁶⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın eşliğinde Osmanlı Genelkurmayı'nda istihbarat şubesi müdür yardımcılığı gibi kritik bir görevi yürüten ve ordudaki reorganizasyon faaliyetlerine bizzat tanıklık eden Kâzım (Karabekir) Paşa'nın ifadelerinden kendisinin millî hassasiyetleri gereğince sergilediği tutumun, şube müdürü tarafından olgunlukla karşılandığı ve aralarında husumete varan fikir çatışmalarının yaşanmadığı, bununla birlikte; söz konusu olumlu havanın birlikte çalışan diğer Osmanlı ve Alman askerlerine sirayet etmediği, Harbiye Nezareti'ndeki Osmanlı askerleri arasında hoşnutsuzluğun baş gösterdiği anlaşılmaktadır.

Askerler arasındaki hoşnutsuzluğu ciddi boyutlara taşıyan nedenlerin ilki; üst rütbeli Alman askerlerinin Osmanlı askerî meselelerine doğrudan müdahil olarak, Osmanlı Genelkurmayı'nın bağımsız karar verme erkini zedelemek istemeleri ve bu amaçlarından hareketle, Berlin ile İstanbul arasında doğrudan haberleşme ve rapor verme sistemi tesis etmeleridir. Bütün bu gayriresmî haberleşme ağından ve Berlin'den gelen talimatlardan habersiz bırakılan Osmanlı kurmay subayları, yeni düzenlemeler ile artan Alman kontrolüne karşı muhalefeti sertleştirmişlerdir. Ardından da yukarıda değinildiği üzere, seferberlik planlarını hazırlama vazifesinin Topçu Atış Tatbikat Merkezi Komutanı Kaymakam Von Kress'e verilmesi ve onun da büyük bir gizlilik içinde sadece Schellendorf'a bilgi vererek planı hazırlaması taraflar arasındaki ilişkileri bozmuştur. Bu gerginliğin akabinde, Osmanlı subayları rahatsızlıklarını açıkça dile getirerek, Genelkurmay içindeki Almanlar lehine yapılan atamaları, Alman subay sayısının artmasını ve Berlin ile yapılan gizli haberleşmeyi eleştirip, sorgulamaya başlamışlardır. Bazı Alman subaylarının kibirli tutumu, farklı muamele görmeleri ki, Osmanlı askerlerinin maaşları düzenli öde-

⁶⁵ Karabekir, *Türk- Alman İlişkileri*, s. 350-351.

nemezken, Almanlar hem kolayca terfi ediyor hem de yüksek ücretler alıyorlardı ve bütün kritik noktaların bunların kontrolünde olması Osmanlı askerleri arasındaki memnuniyetsizliği arttırmıştır.

Bütün bu hoşnutsuzluğa ve muhalefete rağmen; söz konusu heyet Birinci Dünya Savaşı öncesinde ordunun harp gücünü arttırmış ve böylece dört yıl boyunca Osmanlı ordusu İtilaf Devletleri'nin askerlerine mukavemet etmiştir. Nitekim Çanakkale Cephesi ve Kutü'l-Amare'deki zaferlerde Balkan savaşlarında ağır mağlubiyet alan ordunun kendini toparlamış olmasının payı bulunmaktadır.

Bu noktada; heyetin kısa sürede başarılı faaliyetler icra etmesinde; Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın dinamik, teşkilatçı ve disiplinli yapısıyla aldığı birtakım önlemlerin de etkisinin olduğunu ifade etmek doğru olacaktır. Enver Paşa'nın heyetin çalışmalarının koordineli bir biçimde sürdürülebilmesi ve sürecin işleyişinin aksamaması için aldığı tedbirlere örnek olarak; Osmanlı askerlerinin Alman Islah Heyeti ile yapılan mukaveleye uygun şekilde hareket etmeleri, sözleşmeye riayet etmeyenlerin derhal isimlerinin kendisine bildirilerek, ordu ile ilişkilerinin kesileceği yönündeki tamimi ile Liman Paşa'ya gizli ve şahsi ibaresiyle gönderdiği talimatta; kendisinin verdiği emirler doğrultusunda hareket edilmesinin zorunluluk olduğu ve Alman personelin kendi aralarındaki haberleşmeyi şifreli, gizli yapamayacakları minvalindeki tebligatı verilebilir.⁶⁶

Enver Paşa seferberlik öncesinde yürüttüğü orduyu yeniden yapılandırma çalışmalarını seferberlik ilanının ardından, Harbiye Nazırlığı uhdesinde kalmak suretiyle başkomutan vekili sıfatıyla devam ettirmiştir. Bu bağlamda; daha önce oluşturulan müfettişlikleri lağvederek, ordu sayısını ilk etapta dörde daha sonra ise dokuza çıkarmıştır. Enver Paşa'nın oluşturduğu Karargâh-1 Umumi şu şekildedir: Enver Paşa; Harbiye Nazırı ve Başkomutan vekili, Bronsart Paşa; Karargâh-1 Umumi veya Başkumandanlık vekâleti Erkân-1 Harbiye reisi, Hafız Hakkı Bey; Karargâh-1 Umumi ikinci reisi, Bahaettin Bey; Karargâh-1 Umumi ikinci reisi, Ali İhsan Bey; 1.Harekât-1 Harbiye Şubesi müdürü, Kâzım (Karabekir) Bey; 2. İstihbarat Şubesi müdürü, Refik Bey; 3.Sevkiyat ve Nakliyat Şubesi Müdürü.

Bunlara ek olarak Menzil Müfettiş-i Umumiliği teşekkül edilmiştir. Yeni düzenlemeyle birlikte ordu kumandanlıkları şu şekilde belirlenmiştir. I. Ordu kumandanlığına Liman Von Sanders, II. Ordu kumandanlığına Cemal Paşa (Bahriye Nazırlığı uhdesinde olmak kaydıyla), III. Ordu kumandanlığına Hasan İzzet Paşa, Suriye ve havalisi kumandanlığına II. Ordu müfettişi Ferik Halepli Zeki Paşa, Irak ve havalisi kumandanlığına IV. Ordu müfettişi Miriliva Cavit Paşa tayin edilmişlerdi.⁶⁷ Ayrıca; Karadeniz, Çanakkale, Edirne ve Çatalca müstahkem mevki kumandanlıkları ile İzmir ve havalisi kumandanlıkları kurulmuştur. Bunlara ek olarak; I. Ordunun karargâhı İstanbul, II. Ordunun karargâhı Şam, III. Ordunun karargâhı Erzincan ve IV. Ordunun karargâhı Bağdat olarak belirlenmiştir.⁶⁸

⁶⁶ Türk Tarih Kurumu Arşivi Enver Paşa Koleksiyonu Kâzım Orbay Evrakı (TTK, BE- KO), 4/70; 6/81.

⁶⁷ Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 156-157.

⁶⁸ Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 122-123.

Yine, savaş boyunca Osmanlı Devleti'nin gereksinim duyduğu silah ve mühimmatın başta Almanya olmak üzere müttefiklerinden yeterli ölçüde karşılanamaması nedeniyle, ordunun silah ve mühimmat ihtiyacının karşılanması hususunda yaşanan sıkıntıları çözmek amacıyla 1916 yılında Esliha Müfettiş-i Umumiyesi adı altında bir yapılanma oluşturulmuştur. Bu kurumun temel vazifesi ordunun silah ve mühimmat işlerini sistemleştirmek ve eksiklikleri gidermektir.⁶⁹

Bunların dışında yapılan bir diğer çalışma da Teftiş Dairesinin kuruluşudur. Harbiye Nezareti, içinde bulunduğu Birinci Dünya Savaşı ortamında, silahlı kuvvetlerin elinde bulunan devlet mallarının korunması gereksinimini daha çok hissetmiştir. Bu amaçla; 15 Temmuz 1917 tarihinde Harbiye Nezaretine bağlı olarak her ordu için Heyet-i Teftiş-iye-i Hesabiye adı altında teftiş heyeti kurulmuş ve çalışmalara başlamıştır.⁷⁰ Bir taraftan orduyu yeniden yapılandırırken diğer taraftan tasarruf tedbirlerine başvuran Enver Paşa, Teşkilat-ı Umumiye-i Askeriye Nizamnamesi ile Harbiye Nezareti'nin bütçesinin devlet bütçesi içindeki payını % 24,8'den %17,6'ya indirmiştir.⁷¹

Görüldüğü üzere, savaş şartlarında ordunun teşkilat yapısı revize edilmiş, bu dönüşümde misyonun payı kısıtlı olurken, Enver Paşa bu düzenlemelerin baş aktörü olmuştur. Millî Mücadele'nin çekirdek ordusu ve subay kadrosu da bu yapılanmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Enver Paşa ordunun örgütsel yapısını ıslah etmenin yanı sıra doğrudan doğruya kendi denetiminde olan büyük bir dönüşümü de gerçekleştirmiş ve Balkan savaşlarında alınan ağır mağlubiyette sorumluluğu olduğunu düşündüğü yaşlı subayları tasfiye ederek, orduya nüfuz eden siyaseti askeriyenin dışına çıkarma yolunda önemli bir adım atmıştır.

Enver Paşa'nın Ordudaki Tasfiye Faaliyetleri

Enver Paşa, 1914 yılının ocak ayında Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi oluşunun akabinde, Balkan savaşlarında bozguna uğrayan Osmanlı ordusunu yeniden düzenlemeye çalıştı. Balkan savaşlarında alınan yenilgide payı olduğunu düşündüğü, II. Abdülhamit Dönemi'nin alaylı⁷² olarak tabir edilen yaşlı subaylarını emekliye sevk ederek, yerlerine genç subayları getirdi.

Zira Enver Paşa, yaptığı ilk basın toplantısında askerî bütçeyi kısıtlayacağından ve orduda yapılacak tasfiye hareketinden söz etmişti. Enver Paşa'nın söz konusu ifadeleri şöyledir: “Bir subayın görevi süslü bir üniformayla boy göstermekten ibaret değildir. Asker olmak; talim ve terbiye, bilim ve sanat ve hepsinden önemlisi

⁶⁹ Yılmaz, *Türk- Alman İttifakı*, s. 160.

⁷⁰ Ali Kaşyüğun, *Enver Paşa'nın Orduyu Islah Çalışmaları 1914-1918*, (Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2009, s. 52.

⁷¹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), s. 93.

⁷² “Alaylı: Yeniçeri Ocağı lağvedildikten sonra askerî okullardan yetişen zabitler ordunun ihtiyacını karşılayamadığı için, yetenekli askerler arasından seçilen, ordudaki onbaşılık ve çavuşluk gibi hizmetleri icra etmelerinin akabinde mülazım (teğmen) rütbesiyle subay sınıfına geçen ve çoğu okuma-yazma dahi bilmeyen padişaha sadakatleriyle tanınan bir tür Osmanlı zabitidir.” Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), s. 29.

cesaret ve çok çalışmak demektir. Bu meziyetler ancak gençlerde bulunur ve yine ancak gençler öğrenmek ve çok çalışmak yeteneğine sahiptir.”⁷³ Enver Paşa'nın bu fikirlerinin tam aksine, Osmanlı ordusundaki mesleki yetersizlik özellikle, talim terbiye ile tatbikat konusundaki noksanlık ve ateşli silahların kullanımına vâkıf olamamak noktalarında kendini göstermekteydi. Orduyu oldukça yıpratın bir zafiyette, siyasetin hemen hemen her kademedeki askeri birliğe sirayet etmiş olmasıydı.⁷⁴

Bu sorunları çözmek amacıyla, Enver Paşa'nın yapmayı düşündüğü tasfiye ve gençleştirme faaliyeti için esasında II. Meşrutiyet'in ilanının ardından 7 Ağustos 1909 tarihinde bir adım atılarak, “Tasfiye-i Rütbe Kanunu” (Rütbelerin Yeniden Düzenlenmesi ve İndirilmesi Kanunu) çıkarılmıştı.⁷⁵ Bu kanunla ordu mensuplarının bir bölümü tamamen tasfiyeye tabi tutuldu. Bir kısmı da emekli maaşı almaya dahi hak kazanmadan orduyla ilişkileri kesildi. Aynı şekilde liyakatsiz olarak yükselen pek çok generalin de rütbeleri birkaç derece indirildi. Çoğunluğu II. Abdülhamit taraftarı olarak bilinen alaylı subayların ordudan ihraçları gerçekleştirildi. Bu durum beraberinde tüm alaylıların İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun destekçileri olan mektepli subaylara düşman olmalarına sebebiyet verdi.⁷⁶ Ayrıca; bu çekişmeye Balkan savaşlarının eşliğinde İttihatçı-İtilafçı ayrılığı da eklenince ordu ile siyaset tamamen içi içe geçmiş oldu.

Takip eden süreçte; Ahmet İzzet Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Hadi Paşa başkanlığında bir komisyon teşkil ederek, Balkan Harbi'nde ehliyetsizlikleri ve değinildiği üzere siyasi kışkırmalar nedeniyle, görevlerini yerine getiremeyen, subayları emekliye ayırmak amacıyla bir inceleme yaptı. Paşa ve miralaylardan üç yüz kişinin adı tespit edildi. Ancak İzzet Paşa bu listeyi imzalamadan istifa etmiş ve bu görev kendisi de ordudaki gençleştirmenin en bariz örneklerinden olan Enver Paşa'ya kalmıştır. Enver Paşa, yeni eklemelerle bu sayıyı bin beş yüz civarına⁷⁷ çıkaracaktır. Enver Paşa'nın tasfiye faaliyeti hakkında İsmet İnönü şunları ifade eder:

Enver Paşa Balkan Savaşı'nı yapan orduyu tümüyle değiştirmiş ve yeni bir ordu kurmuştur. Bu savaşta bulunan komutanların hemen hepsi emekliye ayrılmış ve yeni orduda miralaylardan

⁷³ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1986), s. 241-242; Ayrıca, Enver Paşa'nın orduyu islah edeceğine dair beyannamesi için bk. EK:1

⁷⁴ Carl Mühlman, *Çanakkale Savaşı*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006) s. 25-26; Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 348-349; Ayrıca, Osmanlı Ordusu'nun siyasallaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1914-1918)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2001) s. 1-17; Zekeriya Türkmen, “Balkan Harbine Uzanan Süreçte Ordu-Siyaset İlişkileri”, *2014-2015 Yılında Harp Akademilerinde İcra Edilen Paneller*, (İstanbul: 2015), s. 189-226; Zekeriya Türkmen, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”, *Erdem*, XII 35, 2000, s. 567-591.

⁷⁵ Bu kanunun tam metni için bk. *Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu*, (İstanbul: Takvim-i Vekayi Matbaası, 1909).

⁷⁶ Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu- Siyaset Çatışması*, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2008), s. 123-124.

⁷⁷ Ordudan tasfiye edilenlerin sayısıyla ilgili farklı kaynaklarda değişik rakamlar verilmektedir. Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s. 31 (1.100 kişi); Akbay, *Türk Harbi*, s. 121 (1.100 kişi); Gedikli, *Enver Paşa Hayatı*, s. 35 (1.100 kişi); Mühlman, *Çanakkale Savaşı*, s. 16 (1.200 kişi); Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015), s. 149 (1.300 kişi).

kolordu komutanı, kaymakamlardan tümen komutanı ve yeni generallerden ordu komutanı tayin etmiştir.⁷⁸

Enver Paşa'ya muhalif olmasıyla bilinen Miralay Şerif Bey ise yapılan tasfiyeyi şu sözlerle ifade etmektedir.

Atandıkları komutanlıklara kısa bir süre içinde hareket etmeyerek eski alışkanlıklarına bağlı kalıp ayak sallayan her komutan ve subay derhal emeklilik emrini aldı. İtiraz lakırdısı ağza alınmaz oldu ve herkese bir çeviklik, bir sür'at bir askerlik geldi.⁷⁹

Enver Paşa'yı bu radikal tasfiyelere iten nedenlerden ilki değinildiği gibi, Balkan savaşlarında alınan ağır yenilgiydi. Buna ek olarak; Paşa'nın Üsküp'te 16. Süvari Alayı Bölüğü'nde görev yaparken edindiği izlenimler de kendisini orduda bir temizleme faaliyeti yürütmeye sevk etmişti. O'na göre; astlar üstlerine itaat etmemekte üstüne karşı gelen bir subaya hiçbir şey yapılamamaktadır. Yaşlı, iktidarsız üstlerde de astlarına iş gördürecek, itaat ettirecek yetenek yoktur.⁸⁰

Yine; Enver Paşa yaklaşan savaşın genç neslin harbi olacağına inanmaktaydı. Kendisi tarafından yapılan reformların da ordunun modernleşmesinin bir zorunluluk olduğunu idrak etmiş genç askerler tarafından benimseneceğini düşünmekteydi. Uygulanan tasfiye faaliyetiyle, genç ve kabiliyetli kurmay subaylar rütbelerinin ötesinde kritik mevkilere atandı. Bu doğrultuda; ordudaki tasfiyeleri takiben teşekkül edilen yeni ordulara örnek olarak; Çanakkale muharebelerinde savunmanın belkemiğini oluşturan Üçüncü Kolordu'nun teşkilatlanması verilebilir. Tasfiyeler neticesinde zuhur eden gençleşmeye misal olarak ise Yanya savunmasının komutanı Esat (Bülkat) Paşa'nın 53 yaşında bir kolordu kumandanı oluşu ve 19. Tümen Komutanı Kaymakam Mustafa Kemal (Atatürk) Bey'in 34 yaşında oluşu verilebilir.⁸¹

Enver Paşa söz konusu tasfiye işlemini yürütürken, olabildiğince adil olmaya gayret göstererek haksızlık yapmaktan kaçınmıştır. Buna rağmen; emekliye sevk edilen askerler içinden alınan karara itiraz ederek, yeniden istihdam edilme talebinde bulunanlar da olmuştur. Bu noktada, bireysel taleplere bir örnek olarak; Emin Efendi'nin Maliye Bakanlığına hitaben kaleme aldığı dilekçesinde dile getirdiği istihdam isteği verilebilir. Söz konusu dilekçede Emin Efendi; Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı esnasında kanunsuz bir biçimde ve şahsi fikir ayrılıkları nedeniyle, birçok askeri emekliye sevk ederken, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın önerisiyle kendisinin de emekliye sevk edildiğini ifade etmiştir. Yine, kendisi hakkında verilen karara pek çok defa itiraz ettiğini, fakat olumlu bir netice alamadığını da eklemiştir. Ardından, mağdur oluşunu; İttihat ve Terakki yanlısı olmayışına bağlamış ve artık adil bir döneme girdiklerine inandığından, söz konusu dilekçeyi yazmaya cesaret ettiğini belirterek görevine geri dönme isteğini beyan etmiştir.⁸²

⁷⁸ İsmet İnönü, *Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, (Ankara: Bilgi Yayınları, 1985), s. 84.

⁷⁹ Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 48.

⁸⁰ Cengiz, *Anıları*, s. XVIII.

⁸¹ Mesut Uyar, Edward J. Ericson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017) s. 478.

⁸² BOA, ML. EEM, 1255/19.

Hiç şüphesiz, bireysel ölçekteki mağduriyetler ve buna mukabil orduda yeniden istihdam edilme talepleri oldukça fazladır ve tümünü tespit edebilmek de mümkün değildir. Fakat; öncelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından ve sonrasında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı Dönemi'nde bizzat Paşa tarafından ordudan azledilenlerin Mondros'tan sonra özellikle Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde yeniden önemli görevlere getirildiği ve Millî Mücadele karşıtı oluşumların içinde yer aldığı bilinmektedir. Bu oluşumlardan biri Nigehban Cemiyet-i Askeriyesidir. Cemiyet, Ocak 1919'da kurulmuştur. Programı, 7 Ocak 1919'da, *Alemdar* gazetesinde yayımlanan cemiyetin, kurucuları; Kiraz Hamdi Paşa, Erkân-ı Harp Miralay Refik Bey, Topçu Binbaşı İsmail Hakkı Efendi, Erkân-ı Harp Binbaşı Nevres Bey, Tayyar Paşa, Kaymakam Fettah Bey, Yüzbaşı Celal Bey, Mustafa Natık Paşa, Tüfekçi Yakup Usta, Recep Paşa, Emekli Mirliva Suphi Paşa, Filibeli Tahsin Bey ve Köse Muhittin Bey'dir.⁸³

Cemiyetin temel amacı, İttihat ve Terakki Dönemi'nde ordudan uzaklaştırılmış olan alaylı subayların görevlerine geri dönmelerini sağlamak ve söz konusu tasfiyelerin sorumlularını cezalandırmaktır. Kendilerini İttihatçı düşmanı olarak gören Nigehbancılar, bu yönleri nedeniyle, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerini de İttihatçı bir oluşum olarak değerlendirip, Millî Mücadele'ye karşı tutum sergilemişler, Temsil Heyeti ve Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararlara muhalefet ederek, Anadolu'da çıkarılan iç isyanları da desteklemişlerdir. Bu bağlamda, özellikle, Anzavur ayaklanması esnasında Adapazarı, Biga ve Gönen çevresinde ayrılıkçı faaliyetlere iştirak ederek, ayaklanmanın bastırılmasını geciktirmişler ve yine Samsun, Trabzon havalisine giden otuz kadar Nigehbanlı subay, ülke topraklarının yabancılarca işgaline zemin hazırlamak maksadıyla, Kuva-yı Millîye güçlerinin Hristiyan unsurlara karşı saldırılarda bulunacağı yönünde propaganda yapmışlardır. Tüm bu olumsuz faaliyetlerine ek olarak, Hürriyet ve İtilafçılarla ve İngiliz Muhipler Cemiyeti üyeleriyle iş birliği içinde hareket ederek, Kuva-yı İnzibatiye'nin kurulmasında da önemli rol oynamışlardır. Nigehban Cemiyet-i Askeriyesinin İstanbul'daki faaliyetleri, Damat Ferit'in sadrazam olmasından sonra daha da gelişmiş ve cemiyete Harbiye Nezareti Merkez Kumandanlığında bir bina bile tahsis edilmiştir. Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi, 20 Ekim 1919'da feshedilmişse de İstanbul hükûmetinin güçsüzlüğü nedeniyle “Kızıl Hançer Cemiyeti” adı altında gizli ve yeni bir örgüt olarak faaliyetlerine devam etmiştir.⁸⁴ Bu Cemiyetin üyeleri Sivas civarında bir araya gelerek, Ahmediye teşkilatı adı altında yeni bir zararlı örgüt kurmuşlardır.⁸⁵

Kuva-yı İnzibatiyenin Haziran 1920'de, TBMM'ye bağlı birlikler tarafından kesin olarak yenilgiye uğratılmasının ardından, siyasal varlığı sona eren cemiyetin üyeleri, sonraki günlerde de yıkıcı faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu arada, 1922 yılında, Hükûmeti devirmek amacıyla “Necat ve İtilâ Cemiyeti”ni kurmuşlar ve bu nedenle de yargılanarak hapis cezasına çarptırılmışlardır. Ankara İstiklal

⁸³ Şaduman Halıcı, “Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi, Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer Hamdi Zeza”, *Belgi*, 20 (Yaz 2020), 2346; Tunaya, *Siyasi Partiler*, C.II, s. 340.

⁸⁴ Sina Akşin, *İç savaş ve Sevr'de Ölüm*, (İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2010), s. 275.

⁸⁵ BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 660/13.

Mahkemesi tarafından da Hürriyet ve İtilafçılarla birlikte yargılanmışlar, yine ağır cezalar almışlardır. Hatta başta Kiraz Hamdi Paşa olmak üzere cemiyetin bazı üyeleri 150'likler listesine dâhil edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta bu cemiyet için şu ifadeleri kullanmıştır:

Bir de Efendiler, bilirsiniz ki, İstanbul'da Askerî Nıgehban Cemiyeti diye bir bozguncu grubu türemişti. O zamanki bilgilere göre, bu grubun başında bulunanlar, Kiraz Hamdi Paşa, hürsüzlükten dolayı ordudan kovulmuş, Kurmay Albay Refik Bey, eski Halaskâr Grubu'ndan Binbaşı Kemal Bey, eski Bandırma Sevkiyat Başkanı Topçu Binbaşlarından Hakki Efendi ve daha bu dernekle ilişkisini kesip kesmediği bilinmeyen ve ordudan atılmış bulunan Kurmay Binbaşı Nevres Bey gibi çeşitli yolsuzlukları yüzünden ordudan atılmış yahut da emekli edilmiş bulunan kimselerle, ahlâksızlıkları ile tanınmış az sayıdaki kimselerden ibaretti. İşte bu dernek, İdam gazetesinin 23 Eylül 1919 tarih ve 8123 sayılı nüshasında bir bildiri yayınlamıştı. Dernek, bu bildiriyle, kendilerine vatan ve milletin bekçisi süsünü vermek istiyordu. Cevat Paşa'nın Harbiye Nâzırlığı zamanında, bu dernek hakkında kovuşturmaya başlanmıştı. Değişikliklerden dolayı arkası kesildi. Böyle bir derneğin varlığı ve faaliyeti ordu mensuplarının sınırlarını geriyordu. Heyet-i Temsiliye'ye müracaatlar başlamıştı. 12 Ekim 1919 tarihinde, Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'dan, kendi başarısı bakımından, bu fesat yuvasının kökünden sökülüp atılmasını ve mensuplarının şiddetle cezalandırılmalarını ve bu iki yoldaki işlemlerin orduya bildirilmesini rica ettim. Cemal Paşa'dan 14 Ekim'de aldığım "bu kesin olarak kararlaştırılmıştır" şeklindeki kısa ve kesin dilli telgrafları 15 Ekim'de bütün orduya özel olarak duyurdum. Fakat Cemal Paşa'nın bu kesin kararının hiçbir zaman uygulandığını hatırlayamıyorum.⁸⁶

Görüldüğü üzere, Enver Paşa'nın yürüttüğü tasfiye faaliyeti bir yandan ordunun gençleşmesini sağlarken, bir taraftan da Millî Mücadele'ye muhalif olup, düşmanla iş birliği yapan bir grubun teşkiline zemin hazırlayan nedenlerden biri olmuştur.

Paşa bahsi geçen tasfiye faaliyetinin ardından, askeri siyasetten uzaklaştırma girişiminde bulunmuştur. Gerçi üzerinde durduğumuz gibi, ordu ile siyaset tamamen iç içeydi. Zira, XIX. yüzyılın ikinci yarısında baş gösteren bu siyasallaşma konjonktürün de etkisiyle büyük bir açmaz hâline gelmişti. Öyle ki; İttihat ve Terakki Cemiyeti dahi III. Ordu ile ciddi oranda ilintiliydi. Bu koşullar altında Enver Paşa kendisiyle birlikte Meşrutiyet'in ilanında yer alan subaylar da dâhil olmak üzere, siyasete yönelmiş her askeri ordunun dışına çıkardı.

Bu süreci Halil Menteşe şöyle aktarır:

On Temmuz İhtilaline fiilen katılmış olan subayları ordudan ayırarak, sivil hizmetlere naklettirdi. Orduda herkes düşünce ve dikkatini askerî görevine hasredecektir ve siyaset sınıfında orduyu yalnız Savaş Bakanı, bugünlük ben, temsil edeceğim emrini verdi. Bütün üst rütbeli subaylar ve subaylar, O'nun kararıyla uygulaması arasında bekleme olmadığını ve ülküsü uğrunda en yakınına dahi son darbeyi vurmakta tereddüt göstermeyeceğini bilirlerdi. Yakın arkadaşlarından siyasete kaymak meylinde olanları huzuruna çağırır, üniforma ile siyaset birleşmez, sizi ikisinden birini seçmeye davet ediyorum derdi.⁸⁷

⁸⁶ Mustafa Kemal Atatürk, "Nutuk", Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 19, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), s. 180-181.

⁸⁷ Halil Menteşe, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 251-252.

Ordunun yeniden teşkilatlanmasını sağlayan, orduyu gençleştiren, alaylı subayların çoğunun görevine son veren, bir bölüm subayın hak etmeden aldıkları rütbeleri geri alan ve ordunun siyasetten uzak durmasına gayret gösteren Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, 1914 yılının ilk günlerinden itibaren yürütmeye başladığı söz konusu reform faaliyetlerinin neticelerini yerinde görmek için, I. Dünya Savaşı esnasında Doğu, Batı ve Güney cepheleri ile Avrupa cephelerini kapsayan teftiş gezilerine çıkmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı askerlerinin I. Dünya Savaşı süresince kendi sınırları dâhilinde mücadele ettiği Kafkas, Çanakkale, Irak, Suriye, Filistin, Yemen, Hicaz ve Kanal cepheleri ile müttefiklerine yardım etmek amacıyla asker gönderdiği Galıçya, Romanya ve Makedonya cephelerini ziyaret eden Enver Paşa, bir yandan askerlerin moral-motivasyonunu arttırmak isterken, bir taraftan da ordunun durumu, muharebelerdeki başarıları ve başarısızlıkları, sevk ve idareleri, cephelerdeki konuşlanmaları, askerî teçhizatları, askerî talim ve eğitim gereksinimleri ile giyim ve gıda ihtiyaçları hakkında bilgi edinmeyi amaçlamıştır.

Bu doğrultuda öncelikle 12 Aralık 1914 tarihinde Erzurum'a giden Enver Paşa, buraya intikalinden bir gün sonra Kafkas Cephesi'ndeki birlikleri ziyaret etmeye başlamış⁸⁸ ve ordu ile ilgili izlenimlerini eşine yazdığı mektuplarda şöyle ifade etmiştir:

İşte bu sabah yine oldukça erken saat sekizde orduya hareket ettim. Vali de beraber. Bu sırada istediğim bazı şeyleri yoluna koydum. Kıtaattan bir kısmını gördüm. Bazıları köylü elbisesi ile fakat hepsi elinde tüfeği kullanmasını biliyor. İnsan bunların kıyafetine bakınca nasıl olup da Ruslara böyle kahramanca hücum ettiklerine şaşar. Hepsi sakin, mahcup, uslu çocuklar gibi. Kar her tarafta artık ilkbahara kadar kalkmamak üzere yerleşmiş. Soğuk hatırı sayılacak derecede fakat inşallah bu da iyi olacaktır. Ben geleli havada pek güzellik var. Güneş görünüyor, artık kar da yağmıyor. Geç vakit ordugâha döndük bu geceyi ordu kumandanının odasında geçiriyorum... Bu sabah yine pek erkenden merkezdeki kıtaları görmeğe gittim. Orada 1.905 rakımlı tepeyi zapt eden alayı gördüm. Meğer kumandanı benim sınıf arkadaşımış. Alay yine talimle meşguldü. Efrada birkaç söz söyledim. Hepsi yeni hücumlara hazır olduklarını söylediler. Bu kıtalar dünkü askerlere nispeten daha iyi giyinmiş ve gösterişli. Orada diğer kıtaları görerek on iki saat beygir sırtında bulunarak ordugâha döndük. Tepelerde güneş var, hava adeta sıcaktı. Vadiler hizasınca sis ve soğuk karargâha geldiğimde bıyıklarım ve kirpiklerim buz tutmuş, bembeyaz olmuştu...⁸⁹

15 Aralık 1914 tarihinde cepheyi gezen Enver Paşa, cepheyi denetleyince askerlerin ihtiyaçlarının tam olarak karşılanamadığını, askerlerin yaşesinin ve teçhizatının yetersiz durumda olduğunu görmüş ve askerlere ümit verici sözler söyleyerek orduya uzun bir emir yayınlamıştır: “Askerler hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarık, sırtınızda paltonuz olmadığını gördüm. Lakin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın

⁸⁸ Enver Paşa'nın Kafkas Cephesi'ne yaptığı gezi esnasında yanında bulunanlar, yanında kalınacak kişilerin isim listesi ve gidilecek diğer yerlerin adlarını içeren bir liste için bk. KO 16/29/29

⁸⁹ Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, (Ankara: İmge Kitabevi, 1997), s. 185.

zamanda Kafkasya'ya gireceğiz. Orada her türlü nimete kavuşacaksınız. Alem-i İslam'ın bütün ümidi sizin hizmetinizde kalmıştır..."⁹⁰ diyerek orduya moral vermiştir.

Enver Paşa devam eden ziyaretlerini Naciye Sultan'a anlatmayı sürdürmüştür: "İşte yine Erzurum'da valinin evindeyim. Bugün süvari fırkasını gördüm, pek hoşuma gitti. Zabiti, hayvanı, neferi hep genç. Dün akşam bir Rus keşif kolunu basmışlar. İki nefer, iki beygir almışlar. Bu kazak beygirlerini bana göndermişler. Bir hatıra... Doğrusu ordudan ümidim pek çok inşallah yakında cicimi de sevindirecek haberler vermeyi Allah nasip eder..."⁹¹

Kafkas Cephesi'nde alınan ağır yenilginin sonrasında İstanbul'a dönen Enver Paşa cepheleri denetlemek için yaptığı seyahatlerini sürdürmüş ve 16 Mart 1915 tarihinde Çanakkale Cephesi'ni ziyaret etmiştir. Burada öncelikle, Hamidiye Tabyası'nı ardından Baykuş Bataryası'nı teftiş eden Enver Paşa, 11 Mayıs günü Çanakkale'de bütün muharebe bölgelerini gezmiş ve Kemalyeri'nde Mustafa Kemal ile görüşüp, muharebe durumunu incelemiştir. Cepheye gelip vaziyeti bizzat gören, cephedeki komutanlarla durum değerlendirmesi yapan Enver Paşa, 12 Mayıs günü tekrar İstanbul'a dönmüştür. Bundan bir gün sonra 5.Ordu Komutanlığına gönderdiği emrin ilk maddesi şu şekildedir: "Kuzeydeki muharebe durumu son döneminde görünüyor. Bu durumun uzun süre devamı mümkün değildir. 2.Tümen gelince ve yakın mesafeden topçu ile iyi hazırlanırsa Tanrı'nın izni ile kesin sonuç sağlanır."⁹² Aynı emrin devamında Seddülbahir bölgesinde yapılan çok kanlı ve zayıatlı muharebelerden sonra bekleme aşamasına geçilmesi, grup komutanlıklarının birliklere çeki düzen vermesi ve sevk ve idarenin iyileştirilmesi hakkında emirler verilmektedir. Burada önemli olan husus Enver Paşa'nın Arıburnu mevkiinde ciddi bir taarruz yapılmasına ilişkin emri vermiş olmasıdır.⁹³ Enver Paşa, Haziran ayında bir kez daha Çanakkale Cephesi'ni ziyaret etmiş, Ağustos muharebelerinde alınan galibiyetin akabinde Eylül ayında Gelibolu'daki bütün fırkaları gezerek, Çanakkale Cephesi'ndeki teftişlerini sona erdirmiştir.

Çanakkale Cephesi'nde elde edilen mutlak başarının ardından 1916 yılında Enver Paşa'nın teftiş gezileri Güney'de devam etmiştir.⁹⁴ Bu bağlamda; 21 Şubat'ta başlayıp 1917 yılının Ekim ayına kadar çeşitli aralıklarla gerçekleştirdiği seyahatlerinde Suriye, Filistin, Hicaz ve Irak'taki birlikleri, icra edilen askerî faaliyetleri, güzergâh üzerinde bulunan mevzileri ve bunlara benzer yerleri denetlemiştir. Enver Paşa'nın Güney Cephesi'ndeki ilk gezisi Suriye'den Güney Filistin'deki cepheye oradan da Bağdat ve Kütülamâre'ye olmuştur. Bu gezi sırasında Enver Paşa'ya IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa refakat etmiş olmakla beraber, Avusturya-Macaristan Askerî Ataşesi Joseph Pomiankowski, Genelkurmay Başkan Vekili General Bronsart

⁹⁰ Arif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi: Sessiz Ölüm: Sarıkamış Günlüğü*, yay. haz. İsmail Dervişoğlu, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), s. 88-89.

⁹¹ İnan, *Özel Mektupları*, s. 185.

⁹² Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı, I. Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekatı, C.II. (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997), s. 117.

⁹³ Mehmet Kibil, *Çanakkale Savaşı'nda Arıburnu Muharebeleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, 2016, s. 172.

⁹⁴ Enver Paşa'nın Güney'de; Suriye, Kanal, Medine, Filistin, Şam, Kudüs gibi yerlere düzenlediği teftiş gezileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. KO 15/3/3; 16/33/33.

von Schellendorf, Hareket Dairesi Başkanı Yarbay Feldmann, Genelkurmaydan bazı Türk subayları gibi üst düzey yetkililer de eşlik etmiştir.

Enver Paşa, öncelikle 41. ve 44. Tümenlere ait mevzileri teftiş etmiş, 21 Şubat günü Antakya üzerinden Halep'e gelmiştir. Enver Paşa'nın Halep'e gelmesi burada bulunan halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Enver Paşa burada yüksekokulları, hastaneleri, askerî kışlaları ve askerî mekânları da ziyaret etmiştir.⁹⁵ Halep'ten ayrıldıktan sonra Beyrut'a gelmiş, zorlu geçen bir yolculuğun ardından Lübnan'ın karlarla kaplı yüksek tepelerinde Osmanlı askerlerinin atış talimini izlemiştir. Daha sonra maiyetiyle birlikte tekrar Beyrut'a dönmüştür. 23 Şubat günü Enver Paşa, burada görülmesi gereken bazı yerleri ziyaret etmiştir. Beyrut'taki söz konusu gezintiye dair izlenimlerini Joseph Pomiankowski şu şekilde aktarmıştır: “*Beyrut'ta gezilmeye ya da görülmeye değer fazla bir şey yoktu. Şehirde varlıklı ailelerin kaldığı kesimler dışında oldukça fakir kimseler de vardı. 1915/1916 kışında Beyrut'ta 20 bin insanın açlıktan öldüğü söyleniyordu. Şehrin fakir mahallelerinde, yarı çıplak dolaşan dilenci ve çocuklara rastlamak mümkündü.*”⁹⁶

Beyrut'u takiben, Şam, Kudüs ve Birüssebi üzerinden Süveyş Kanalı'na karşı yapılacak olan taarruzun ayrıntılarını Von Kress Paşa ile görüşmek amacıyla, Süveyş Kanal Cephesi'ni ziyaret eden Enver Paşa, 11 Mart 1917 tarihinde İstanbul'a geri dönmüştür. Aynı yılın Haziran ayında bu cepheleeri bir kez daha ziyaret eden Enver Paşa söz konusu cephede yaptığı incelemeler ve görüşmeler neticesinde Bağdat'ın İngilizler'den geri alınması amacıyla, Yıldırım Orduları Grubu'nun teşkil edilmesine dair görüşünü netleştirmiştir.⁹⁷ Enver Paşa Güney Cepheleerini teftişe başladığı 1916 yılının son günlerinde Osmanlı askerlerinin durumunu yerinde görmek için Balkanlar'a da bir seyahat yapmıştır. Enver Paşa Dobruca, Romanya, Bulgaristan ve Makedonya'yı kapsayan bu gezisini 10-23 Aralık 1916 tarihleri arasında gerçekleştirmiştir.

Enver Paşa söz konusu ziyaretler için 10 Aralık akşam saat sekizde tren ile İstanbul'dan hareket etmiştir. Enver Paşa'ya, Levazım Komutanı İsmail Hakkı Paşa, ziyareti organize eden Alman Bark Paşa, askerî sağlık birliklerinin komutanı Süleyman Numan Paşa, Genelkurmay Harekât Komutanı Yarbay Feldman ve Feldman'ın yardımcısı altı subay ile yaverleri, müttefik devletlerin askerî ataşeleri, eski Savunma Bakanı Senatör Salih Paşa, Meclis Başkan Yardımcısı Hüseyin Cahit Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Doktor Bahaettin Şakir Bey gibi isimlerden oluşan kalabalık bir heyet eşlik etmiştir.⁹⁸ Enver Paşa beraberindekilerle 12 Aralık günü Mecidiye'ye ulaşmış ve 13 Aralık'ta Osmanlı ordularını denetlemiştir.

⁹⁵ Kürt Muhammet Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, çev. Sibel Iğın, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007), s. 13-16.

⁹⁶ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014), s. 190-191.

⁹⁷ Esra İnal, *Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2019, s. 40-41.

⁹⁸ İbrahim Kâmil, “Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi ile İlgili Bilinmeyen İki Belge”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVIII, S. 2, 2016, s 93.

Bu teftiş gezisiyle ilgili izlenim ve değerlendirmelerini eşi Naciye Sultan'a yazdığı mektupta şu şekilde aktarmıştır:

Elmasım! Bu gece tren Rusçuk'a doğru yolda. Gündüz hava pek sisli ve yağmurlu olmakla beraber kıtaatı ve tahkîmâtı görmek üzere ileri gittim. Asker çok çalışmış. Yerleri gayet iyi ve mahfûz. Ateşlerini yakmış ısınıyorlar. Ekmekleri, yiyecekleri hep iyi. İleride tahkîmât mükemmel. Tel örgüleri vs. pek çok ve güzel. Sonra bir hayvanla ihtiyattaki bir alayı selamladım. Konuştum. Hep neşeli. Ah! Ruhum, mümkün olsa da ordularımı sana göstersem. O güzel kalpli, mert çehreli askerlerim sizi tanısa, sevse. Eminim ki onlar kalben hep merbûttur. Onlar memleketle beraber cicimin istikbaline de çalışıyorlar. Öğle yemeğini kolordu karargahında yedik. Bulgar ordu kumandanı bizimkilerden pek memnun. Yağmur da hiç durmadı. Yollar hep çamur. Biçare askerlerim epeyce zahmette. Fakat Kafkas taraflarına nisbetle bunlar hiçti. Herhâlde yiyecekleri ve rahatları iyi ve yerleri de sıcak....⁹⁹

Enver Paşa 14 Aralık Cuma günü öğleden sonra Bükreş'e gelmiş, buradan 15 Aralık günü otomobille, Romanya Cephesinde bulunun Osmanlı 6. Ordusunun 26. Tümeni'ni teftiş etmek için Stefanesti'nin 20 km. doğusunda bulunan Balasiyul kasabasına gitmiştir.¹⁰⁰ Enver Paşa 16 Aralık 1916 Cumartesi gecesi yaptığı 26. Tümen teftişini eşine şöyle anlatmıştır:

Ruhum! Çamur içindeyim. Şimdi geldim. Herkes elini yüzünü yıkarken ben de cicime şu satırları karalamak istiyorum. Bu sabah denizde yüzer gibi sis içinde otomobil ile erkenden hareket ettik. Bitmez tükenmez Romanya ovalarını geçerek nihayet beygire muhtaç olduğumuz yere 50 km. sonra geldik. Burada yol bittiğinden hayvanla gitmek lazım. Çamur hayvanların diz kapaklarına kadar çıkıyor. Düşe kalka öğle yemeğini yemek için bir köyde durduk. Sonra yine yürüdük. Nihayet bizim askerlerin ağırlıklarını gördük. Biraz sonra bir alayın istirahat ettiği köye girdik. Hemen silah başına çağırdım. On dakikada efrâd hazır oldu. Hepsini gözden geçirdim. Selamlaştık, konuştuk, hepsi şen şatır. Bu alay esasen Bükreş önündeki muharebenin kazanılmasına asıl yardım eden alay. Sonra sancağına nişan taktım. Birkaç söz söyledim. Hepsi memnun beğuş. Ah! Bu askerleri gördükçe ne kadar memnun oluyorum.¹⁰¹

Enver Paşa 19 Aralık günü Makedonya Cephesi'ne geçmiş ve burada da Osmanlı kıtaatını teftiş edip, müttefiklerinden savaşın gidişatı ile ilgili bilgileri almak istemiştir. Enver Paşa'nın Avrupa cephesine gelmesi Türk askerleri için moral olmuştur. Ayrıca, Romanya Cephesi'ndeki ziyaretinde diğer cephe ziyaretlerinden farklı olarak, Romanya'nın mağlup olmasıyla ortaya çıkacak olan Romen ganimetlerinden Osmanlı Devleti için kazanç sağlamayı da hedeflemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerleri Avrupa cephelerinde müttefiklerine yardımcı olarak, başarılı sonuçlar almalarında pay sahibi olmuşlardır. Fakat genel olarak bakıldığında kazanılan bu başarılar nihai sonucun İttifak Devletleri'nin lehine olmasını sağlayamamıştır.

⁹⁹ İnan, *Özel Mektupları*, s. 165-166.

¹⁰⁰ Kâmil, "Bilinmeyen İki Belge", s. 95.

¹⁰¹ İnan, *Özel Mektupları*, s. 167-168.

Cihan Harbi boyunca oldukça geniş bir alanda savaşıyan Osmanlı ordularını biz-zat kendisi cephelede denetleyen Enver Paşa'nın, özellikle Güney Cephesi'ndeki askerler tarafından giyilen ve Enver Paşa'ya izafeten, "Enverî"¹⁰² olarak adlandırılan askerî başlıklar ile aynı isimle anılan sesli ve sessiz harflerin ayrı ayrı yazılma-sıyla oluşturulan bir yazı biçimini orduda kullanmak gibi reform faaliyetleri de olmuştur.

Enver Paşa'nın Alfabe ve Yazı (Ordu Elifbası) Girişimi

Enver Paşa Harbiye Nazırlığı Dönemi'nde bir yandan ordunun reorganizasyo-nu için çalışmalarını sürdürürken, bir taraftan da askeriyede kullanılması amacı-yla, bir alfabe ve yazı ıslahı girişiminde bulunmuştur. Ordu Elifbası¹⁰³, Enveri Yazı, Huruf-ı Munfasıla, Huruf-ı Munkatia ve Hatt-ı Cedit gibi isimlerle anılan bu yazı 12 Mart-10 Ağustos 1914 tarihleri arasında kullanılmış, sonrasında uygulama askıya alınmıştır. Yaklaşık beş ay süren bir deneme olan Ordu Elifbası teşebbüsü, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile başlayıp, II. Meşrutiyet Dönemi'nde daha da yo-ğunlaşan alfabe ve yazı hususundaki tartışmalar ile ıslahat veya değişim önerile-rinin oluşturduğu birikimin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Enver Paşa Yazısı'nın kabulü, özellikleri, kullanımını ve askıya alınma süreçlerini irdelemeden evvel, bahsi geçen yazı denemesinin öncülü olan alfabe ve yazı tartışmaları ile ıslahat önerilerine değinmek faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile birlikte alfabe ve yazı konusunda özellikle aydınlar ile gazeteciler tarafından farklı görüşler öne sürülmüşse de bu düşüncelerin ağırlık noktasını Arap Harflerinin Islahı hususu oluşturmuştur. Arap harflerinin değişimi ve dilin sadeleştirilmesi gerektiği yönündeki fikirlerini ifade ederek, alfabe tartışmalarını gündeme getiren ve 1851 yılında ilk düzenlemeleri yapan Ahmet Cevdet Paşa'dır.¹⁰⁴ Cevdet Paşa, Encümen-i Daniş'in faaliyetleri çer-çevesinde yayımlanan *Medhal-i Kavâ'id* adlı gramer kitabında, nazal n denilen sağır kâf üzerine üç nokta konulmasını ve tamamı vav harfi ile yazılan yuvarlak ünlüle-rin (o, u, ö, ü) doğru okunmasını sağlamak için bazı işaretler kullanılmasını teklif etmiştir.¹⁰⁵ Bir müddet sonra Encümen-i Daniş üyelerinden bazıları ve Münif Paşa¹⁰⁶

¹⁰² 13 Mayıs 1916 tarihinde alınan bir kararla ordudaki subay, gedikli ve erat fes yerine, Enveriye ya da En-verî adı verilen başlığı giymeye başlamıştır. Kara Kuvvetleri'nin kullanımını için tespit edilen bu başlık; kolonyal şapkaya benzer ve üzerine hâkî renkte dört parmak eninde bir şeridin belli bir yöntemle sarılmasıyla oluşturulurdu. İlk kullanıldığı zamanlar da askeri kabalak da denilen serpuşun giyilmesini Enver Paşa Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Güney Cephelerine sevk edilen askerler için zorunlu tutmuştur. Ali Kaşiyuğun, *Enver Paşa'nın Orduyu Islah Çalışmaları 1914-1918*, s. 85; Aydemir, Enver Paşa, C.III, s. 47. Enver Paşa'nın Enverî adlı başlıkla çekilmiş bir fotoğrafı için bk. EK:2.

¹⁰³ Ordu Elifbası ile kaleme alınmış kartvizit örneği için bk. EK: 3.

¹⁰⁴ Ahmet Cevdet Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012); Veli Ertan, *Ahmet Cevdet Paşa: hayatı, eserleri ve ilim değeri (1822-1895)*, (Ankara: Hilal Yayınları, 1964); Zeki İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa*, (İstanbul: Şule Yayınları, 1999).

¹⁰⁵ Nevzat Özkan, *Ahmed Cevdet Paşa, Medhal-i Kavâ'id*, (Ankara: TTK Yayınları, 2006), s. 3-5.

¹⁰⁶ Münif Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004); F. Samime İnceoğlu, "Münif Paşa: İntişar-ı Ulum-u Maarife Adanmış Bir Ömür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12 (2008), s. 629-658; Recep Duran, "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem*, 2/6 (1986), s. 801-850.

tarafından benimsenen bu düşünceden hareketle, ders kitaplarında harekeler ve bir takım işaretler kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁷

1862 yılına gelindiğinde ise yine Münif Paşa kurucusu olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de verdiği bir konferansta Arap harflerinin ıslahı ve imla meselesi ile ilgili olarak kamuoyunu bilgilendirmiş ve Arap Alfabetesinin kullanımından kaynaklanan güçlükleri sıralamıştır.¹⁰⁸ Ona göre; mevcut alfabe ve yazı ile diğer dillere nazaran okuma-yazma öğrenmek oldukça uzun bir zaman almaktaydı. Yine Arapça, Farsça tamlamaların fazlalığı ile özel isimlerin yazımında büyük harf kullanma olanağının olmayışı okuma ve yazmayı güçleştiren hususlardı. Münif Paşa, bahsettiği bu aksaklıklar giderildiği takdirde, okuma-yazma öğreniminin kolaylaşacağını, akabinde okur-yazar oranının da artacağını savunmuştu. Bu bağlamda ünlü seslerin alfabeğe eklenerek, harflerin birleştirilmeden ayrı ayrı yazılması yöntemini önerdi. Takip eden süreçte Huruf-ı Munfasıla (ayrık harfler) adıyla yaygınlaşacak bu öneri, Enver Paşa'nın alfabe ve yazı teşebbüsünün de temelini oluşturacağından önem arz etmektedir.

Münif Paşa'nın önerisinden bir yıl sonra, Azerbaycanlı Ahundzade Mirza Feth Ali, Keçecizade Fuat Paşa'ya bir öneri sunmuştur. Teklifin içeriği kısaca şu şekildedir: cahilliğin nedeni Arap alfabetesidir, alfabe kullanımının din ile bir ilişkisi bulunmamaktadır. Yeni bir yazıya geçilmelidir. Bu süreçte de eski yazı yeni yazıyla birlikte kullanılmaya devam edebilir. Alfabe değişimini öngören bu tasarı, sadrazam tarafından Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye havale edilerek müzakere edilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda, önerilen tasarı faydalı bulunmuş fakat; eski İslam eserlerinin unutulmasına sebebiyet vereceği kaygısıyla, uygulanmamasına karar verilmiştir.¹⁰⁹ İlerleyen yıllarda alfabe tartışmaları gazetelere de sirayet ederek alevlenmiştir. Örneğin; Namık Kemal, özellikle *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan makaleleri başta olmak üzere bütün yazılarında Arap harfleri üzerinde yapılacak bir ıslahatın icrası hususunu samimiyetle kabul ettiğini, ama Arap harflerinin tamamen kaldırılmasına da taraftar olmadığını vurgulamıştır.¹¹⁰ Namık Kemal'in bu görüşlerine karşıt olarak; İranlı bir diplomat olan Melkum Han / Melkon Han ise İslam dünyasında eğitim sisteminin kötü olduğunu ayrıca İslam ülkelerinin bütün zayıflıklarının, yoksulluğunun, güvensizliğinin, despotizminin ve haksızlığının köklerinde Arap yazısının kullanımının bulunduğunu savunmuştur.¹¹¹

Yukarıda bahsedilen birbirinden farklı görüşler bireysel ölçekteki teklifler olarak kalmış, öneri ve tasarı aşamasından ileriye gidememiştir. 1908 yılına gelin-

¹⁰⁷ Nevzat Özkan, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2006/1, s. 224.

¹⁰⁸ Münif Paşa'nın alfabe ve yazı konusundaki düşüncelerini ifade ettiği nutuk için bk. *Mecmua-i Fünun*, S. 14, s. 77.

¹⁰⁹ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", *Bellekten*, C. XVII, 66, (Nisan 1953), s. 223-249.

¹¹⁰ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, (Ankara: Lotus Yayınları, 2010), s. 151.

¹¹¹ Birten Çelik, "Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Osmanlı Aydınları ve Alfabe Meselesi", *80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu, 10-11 Kasım 2008*, (Mayıs 2009), s. 18.

diğinde II. Meşrutiyet'in ilanıyla oluşan özgürlükçü atmosfer basın hayatına da yansımış ve Arnavutların Latin Alfabetesini kabulüyle de alfabe tartışmaları önceki yıllara oranla çok daha fazla artarak farklı bir boyut kazanmıştır.

Bu dönemde diğer sorunlar gibi alfabe problemi de devlete bağlı kurumlarca ele alınmıştır. Bu bağlamda; Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra Maarif Nezaretinde sarf (gramer), imla (yazım) ve lügat (lügat-ı kelime) encümenleri kurulmuştur. Bu encümenlerde de yapılan çalışmalar sonucunda aydınlar alfabede yapılması gereken düzenlemeler konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Örneğin; sarf ve imla encümenlerinin çalışmalarında iki görüş ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki; ıslahatçılar olarak adlandırılan ve liderliğini Hüseyin Ragıp (Baydur) Bey'in yaptığı grubun önerisidir. Söz konusu ıslahatçılar grubu, Arapça ve Farsça kelimelerin o dillerdeki gibi yazılmasını, Türkçe kelimelerin okunuşunu kolaylaştırmak için ise bazı sesli harfler ve işaretlerin kullanımını uygun görmüşlerdi. İkinci öneride ise sadece Türkçe kelimelerde değil, Arapça, Farsça kelimelerde de sesli harflerin kullanımının yanında harflerin birbirinden ayrı yazılması kabul edilmişti. Bu görüşü benimseyenler arasında Dr. Milaslı İsmail Hakkı¹¹² ve İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) gibi dönemin önde gelen aydınları da yer almıştı.¹¹³ Ayrıca; II. Meşrutiyet Dönemi'nde Alfabe ve yazının ıslahı konusundaki çözüm arayışları sadece resmi encümenler tarafından gerçekleştirilmemiş, aydınların öncülüğünde kurulan ve resmi teşekkül statüsüne haiz olmayan dernekler tarafından da çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin; 1911 yılında Rezaizade Mahmut Ekrem Bey, İslah-ı Huruf Cemiyetini kurmuş, ardından 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından İslah-ı Huruf Encümeni teşkil edilmişti.¹¹⁴ Söz konusu resmi girişimler ve derneklerin kuruluşunun ardından alfabede ıslahat taraftarı olanlar kadar alfabenin tamamen değiştirilmesi gerektiğini savunanların da sayısı artmaya başlamıştır. Takip eden süreçte, alfabe değiştirme taraftarları ağırlıklı olarak Latin alfabetesine geçiş düşüncesini benimserlerken, ıslahat taraftarı olanlar ise Huruf-ı Munfasıla olarak adlandırılan, harflerin birleştirilmeden yazıldığı ayrık harfler konusunda uzlaşmaya başlayacaktı.¹¹⁵ İslahatçı aydınların alfabe hususundaki söz konusu ortak düşüncelerinin oluşumunda İslah-ı Huruf Cemiyeti'nin faaliyetlerinin de yadsınamaz bir etkisi olmuştu. Örneğin; cemiyet, 16 Şubat 1912 tarihinde Darülfünun konferans salonunda bir toplantı tertiplemişti. Geniş katılımın sağlandığı toplantının açılış konuşmasını başkanlık makamında bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa yapmıştı. Paşa yaptığı açılış konuşmasında, öncelikle beş buçuk yaşındaki oğluna okuma-yazma öğretirken yaşadığı

¹¹² Dr. Milaslı İsmail Hakkı'nın hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebubekir Eraslan, "Huruf-ı Munfasıla'nın Teorisyonu Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın "Milletlerin Terakkisinde Elifba'nın Hissesi" Adlı Makalesi", *XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, s. 1-17; Resul Çatalbaş, "Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı Eserleri ve İslam ile İlgili Görüşleri", *Artuklu Akademi Dergisi*, (2014), 1, s. 99-129; Selçuk Tataroğlu "Doktor Milaslı İsmail Hakkı Sebiülürreşad'taki "İslah-ı Huruf Meselesi" adlı Makalesinin değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Dergisi VIII*, 55, (2021), s. 593-609; Yusuf Akçay, "Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr. İsmail Hakkı Bey ve İslah-ı Huruf Cemiyeti", *Uluslararası Türk Dili Edebiyatı Kongresi*, (Erzurum: 25-27 Nisan 2007), s. 9-17;

¹¹³ Birten Çelik, "Alfabe Meselesi", s. 19.

¹¹⁴ Mehmet Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, (Ankara: TDK Yayınları, 2000), s. 33-34.

¹¹⁵ Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), s. 108-109.

güçlüklerden söz etmiştir. Ardından daha ciddi sorunlara yol açabilecek bir tehli- keden bahsetmiş ve alfabedeki ünlü harflerin eksikliğinden dolayı keşif kollarının arazide yazacağı köy, dağ, mevki adları gibi isimlerin karargâha gittiğinde yanlış okunabileceğini, kumandanın okuduğu haliyle diğer bir zabite vereceği emrin ise uygulamada vahim sonuçlar doğurabileceği hususunu ifade etmiştir. Bu nedenle, Türkçe haritaların ihtiyacı tam olarak karşılayamamasından dolayı kendisinin de sadece bir harfi yanlış okumasından kaynaklanan hatayla bir muharebe kaybetti- ğini, tüm bu sorunlara çözüm bulmak gayesiyle, adına “harita yazısı” dediği bir yazı sistemi oluşturduğunu belirtmiştir. Alfabe ve imla konusundaki çalışmalara büyük önem atfeden Gazi Ahmet Muhtar Paşa, sadrazamlık görevinden ayrıldıktan sonra da söz konusu faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu noktada Ahmet Muhtar Paşa'nın, Mart 1914'te Enver Paşa'ya hitaben kaleme aldığı ve Harbiye Nezaretine gönderdiği mektup dikkate değerdir. Ahmet Muhtar Paşa, mektubunda şu ifadelere yer vermiştir:

Devletlü Paşa hazretleri ordularda sağa sola sevk ettiğim keşif kollarının gönderdikleri rapor veya pusulacıklarda hatt-ı hâzırımızla [mevcut yazımızla] yazılan esâmî-i mahallât [yer isim- leri] doğru okunamadığından envâ' hataya ve ba'zen azîm tehlikelere ma'rûz kalınmak işden bile değil idi ve gerek haritalarımıza i'tibâr kazandırmak ve gerek o misüllü muhâtarâtdan [tehlikelerden] sâlim kalınmak için “bir hatt-ı askeri” te'sîsi akdem [önceden] emelim idi. Dört seneden beri bu bâbda fikir besleyen daha sâ'ir ba'zı zevât tarafından iştirâk-ı mesâ'îye da'vet olduğumdan şimdîye kadar bu yolda üç dört cem'iyete riyâset [başkanlık] etdim. Hat- ta bir vakitten beri Islâh-ı Hurûf Encümen-i İlmiyesi nâmı altında çalışan zevât ile iştirâk-ı mesâ'î etmekde idim. Ve karîben [yakınlarda] takarrür iden [kararlaştırılan] harflerin kalıb- larını yaptırmak üzere idik çünkü harfler takarrür etdi ve onları okumak yazmak kâ'idesi na- zariyesini bilhâssa vaz' ve te'sîs etmiş idim. İşte onları cümleten zîrde [aşağıda] beyân etdim.¹¹⁶

Ahmet Muhtar Paşa ilgili yazının devamında kullanılmasını önerdiği yeni al- fabedeki harfleri tanıtarak, yazım esaslarını ve sağlayacağı faydaları maddeler hâ- linde örneklerle açıklamaktadır. Otuz beşi ünsüz, on tanesi ünlü olmak üzere kırk beş harften oluşan bu alfabenin harf şekilleri de bilinenden farklıdır.¹¹⁷ Bahsi geçen mektupla ilgili ve özeldir Ahmet Muhtar Paşa'nın bakış açısı bağlamında şöyle bir değerlendirmede bulunmak da mümkündür: I. Dünya Savaşı'nın arifesinde pek çok çetrefilli mesele ile uğraşılıp, sorunlara çözüm arandığı bir dönemde nasıl ki ordudaki sıkıntıların giderilmesi için, Enver Paşa'ya ve onun yürüttüğü ıslah faali- yetlerine güvenilmekteyse, oldukça ciddiye alınan alfabe probleminin çözümü için de yine Enver Paşa çare olarak görülmekteydi.

Alfabe ile yazı ıslahı konusunda bahsi geçen tarihsel arka plan ve dönemin konjonktürü altında Harbiye Nazırı Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce önemli bir alfabe ıslahı girişiminde bulundu. Klasik alfabede bulunan otuz iki sessiz harfe sekiz sesli harfin eklenmesiyle, toplam kırk harften oluşan bu alfabe;

¹¹⁶ Mektubun tam metni için bk. *Yeni Yazı*, (R. 14 Mart 1330), S. 2, s. 3-4

¹¹⁷ Sadık Emre Karakuş, “Enver Paşa'nın Alfabe ve Yazı Denemesi: Ordu Elifbası”, *Tarih Okulu Dergisi*, 36 (2018), s. 448.

harflerin birbirinden ayrık yazılması esasına ve harf şekli olarak da Arap harflerinin sadece sonda yazılan biçiminin kullanılması usulüne dayanmaktaydı. Enver Paşa'yı söz konusu alfabe ve yazı denemesine sevk eden nedenler ise şu şekilde özetlenebilir: Paşa öncelikle okuma-yazma öğrenme süresini kısaltarak, ordudaki okur-yazar asker oranını artırmayı hedefliyordu. Zira *İçtihad* mecmuasından Dr. Abdullah Cevdet ile yaptığı mülakatta; Abdullah Cevdet'in askerlik hizmetinin iki seneye indirilmesiyle verilen eğitimin yeterli gelip gelmeyeceği hususundaki sualini Enver Paşa şu şekilde cevaplamıştı:

Tecrübeye göre nefer iyi çalışabilirse iki sene kâfî gelir. Askerlik amelîdir. Ma'mâfîh ilmi terbiyesi için de harfler meselesini düşündük. Ordu Elifbâsı sâyesinde hiç okumak yazmak bilmeyen bir köylü neferinin on beş gün zarfında okuyup yazması imkânı temîn edildi. Askerî nizâm-nâmeler ve ta'lîmnâmeler ve muhâberât-ı askeriye bu harflerle yazılmakda olduğundan terbiye-i ilmiye az zaman zarfında verilebilecek. Hattâ ümid ederim ki ordu halkın mektebi olacak ve mektebler kadar hizmet edecektir. Ordu yalnız silâhıyla harb zamanında değil hâl-i hazarda da [barış zamanı da] memleketin irfânına ve iktisâdiyâtına hizmet edecektir.¹¹⁸

Görüldüğü üzere Enver Paşa dönemin buhranlı atmosferine rağmen, Ordu Elifbası'nın okuma- yazma öğrenme süresini kısaltacağına, böylelikle askerlerin on beş günde okuma-yazma öğreneceğine, ordunun halkın mektebi olacağına ve buradan başlayan aydınlanmanın tüm ülke topraklarına yayılacağına dair ümit taşımaktadır. Bu noktada; Enver Paşa'nın alfabe ve yazı konusunda yapılacak düzenlemeler için, elverişli bir zaman diliminde bulunmadığı hususunu göz ardı ettiğini dile getirmek yanlış olmayacaktır. Yine; Enver Paşa'nın orduya bir okul, bir başka ifadeyle askere de öğretmen misyonu yüklemesiyle, sadece askerî kimliğe haiz bir harbiye nazırı olmadığını, ülkenin içinde bulunduğu okuma-yazma, alfabe- yazı ve eğitim -öğretim konusundaki çıkmazların farkında olduğunu ve bir nevi eğitimci aydın rolü üstlenerek, söz konusu sorunlara kesin net çözümler üretmeye çalıştığını ifade edebiliriz. Bu nokta, esasında Enver Paşa'yı alfabe ıslahına yönlendiren bir diğer nedenin kaynağıdır. O, memleketin içinde bulunduğu kaotik ortamda mevcut sorunların askerî kökenli olanlarıyla birlikte, eğitim gibi farklı alanlara temas edenlerini de bizzat kendisi çözümler yaparak, hem ülkesine faydalı olacak bir icraatta bulunmak, hem de geçmiş başarılarına bir yenisini daha eklemek istemiş olmalıdır.

Bu nedenlerden hareketle, oldukça kararlı bir biçimde alfabe ile ilgili çalışmalara başlayan Enver Paşa, kısa bir süre zarfında Ordu Elifbası'nın kullanıma girmesini sağlamıştır. Bu bağlamda; öncelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan *Tanin* gazetesinin 12 Mart 1914 tarihli sayısında Ordu Elifbası okuyuculara tanıtılmıştır. Aynı gün Harbiye Nezareti daireleri ile kıtalarda eğitim

¹¹⁸ Mülakatın tam metni için bk. *İçtihad Mecmuası*, (R. 24 Nisan 1330) No: 103; Ayrıca, Enver Paşa Ordu Elifbası'nı yürürlüğe koyduğunda *İçtihad Mecmuası*nda yayımlanan köşe yazılarından biri şöyledir: "Bu harfler istediği kadar güzel olsun. Hele tabii bu harflerden ne kadar ziyân ediyor. Bunu biraz matbaa dolaşanlar bilir. Harf kasalarında sayısız harf vardır. Harf çeşitleri ise sınırlıdır. Beş cinsten ziyade harf dökülemezdir. (...) Bizim fikrimizce en salim çare pek güç olsa da Latin Harflerini kabul etmektir..." *İçtihad Mecmuası*, (13 Mart 1330), No: 97.

ve haberleşmede kullanılmaya başlanan Ordu Elifbası'nın kullanım alanı, 14 Mayıs 1914'ten itibaren tüm iç yazışmaları kapsayacak şekilde genişletilmiştir.¹¹⁹

Seferberlik ilanının yaklaştığı bu dönemde, bir yandan Ordu Elifbası'nın kullanım alanı yayımlanan ordu emirnameleriyle yaygınlaştırılırken, bir yandan da zikrolunan yazının ordu içerisindeki işleyişi yavaşlattığı yönündeki şikâyetler artmaktaydı. Zira Ali İhsan Sabis hatıralarında o günleri şöyle aktarmaktadır:

Artık önümüzde iki türlü yazı vardı: Biri alışmış olduğumuz yazı... Müsveddeleri bununla yapıyorduk. Diğeri Enver Paşa yazısı, yan yana Arap harfleri. Bunlarla evrakın asılları yazılıyor ve imza ettiriliyordu. Biz artık geri fikirli olmuştuk. Otuz bir yaşında ve askerî edebiyatla iştiğal eden genç erkân-ı harp binbaşısı, köhne fikirli gibi iki yazı kullanıyordu. Genç kafamız Enver Paşa yazısını kavrayamıyor ve alışamıyordu. Başka makamlardan gelmiş uzunca ve yeni çeşit yazıyla yazılmış tezkereleri bir bakışta okuyup kavrayamıyorduk. Bunu heceleme, bu suretle vakit kaybetmeye, belki de yanlış anlamalara mecbur kalıyorduk.¹²⁰

O günlerde Ordu Elifbası'nın uygulanışından rahatsız olan sadece Ali İhsan Sabis değildir. Benzer şikâyetleri dile getiren ve Enver Paşa Yazısı'nı kullanmak zorunda kalan birçok insan bulunmaktadır. Örneğin; Bitlis'in Ahlat ilçesinde orta okul öğretmeni olan Tahir Nejat Gencan, yazı tecrübesine dair tanıklık ettiği olaylardan birini şöyle dile getirmiştir:

İyice anımsarım. Uzak bir ilçede (Ahlat'ta) rüştiye(ortaokul) öğretmeniyim. Askerlik şubesi yüzbaşısı nedense bu yazıyı (Enver Paşa Yazısını) hiç mi hiç kavrayamıyor, okuyamıyor. Her gelen buyruğu - iki, üç kırmızı aylı olsa da- bana getirirdi. Ben okurdum. O, alıştığı yazıya çevirirdi. Sonbahar ortalarında savaş patladı. Enver Paşa Yazısı da işleri aksattığı için birkaç ayda kaynadı, gitti.¹²¹

Aynı minvalde bir misal de dönemin münevver devlet adamlarından Seydi Ali Bey'e aittir. O, Ordu Elifbası ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

Enver Paşa merhum, Harb-i Umumi evailinde top ile tüfenk ile, süngü ile divan-ı harpler ile millete acaibül şekl bir elifba kabul ettirmek istedi. Babalı'nın istinkârı üzerine bunu kışlaya soktu. Orada da muvaffak olamadı. Çünkü: Binbaşidan yukarı rütbede bulunan mütefennin erkân-ı harblerin, fazıl ümera ve erkânın hemen hepsi ümmi alaylı sınıfına geçtiler...¹²²

¹¹⁹ İlgili haber şu şekilde ifade edilmiştir: "Harbiye Nezareti tedrisat ve muhaberat-ı askeriye de huruf-ı munfasıla ile imla kitabını kabul etmiş, bu babda istihzarat-ı muktezayayı ittihaz ve ifa eylemiştir. Harbiye Nazırı, Mayıs'ın birinden itibaren yalnız makamat-ı askeriye arasında teati edilecek her türlü muhaberatın huruf-ı mukattaa ile icrasını kabul ve emretmiştir." *Tanin* gazetesi bu tarihten itibaren 13 Kasım 1914 tarihine kadar yaklaşık 7 ay boyunca hemen her gün yeni yazıyla kaleme alınmış birkaç cümlelik haberler yayımlamıştır. Ordu Elifbası'yla yayımlanan bu haberler, genelde gazetenin ikinci ya da üçüncü sayfasında yer almakta, yer ve haber durumuna göre de haberle birlikte harflerin nasıl okunacağına dair şablon hâlinde açıklamalara yer verilmektedir Rekin Ertem, *Elifbe'den Alfabeye Türkiye'de Alfabe ve Yazı Meselesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), s. 149; Sadık Emre Karakuş, "Ordu Elifbası", s. 468; Ayrıca, benzer şekilde Huruf-ı Munfasıla ile kaleme alınmış haberler ve alfabenin yer aldığı bir yazı için bk. *Yeni Yazı Mecmuası*, (R: 21 Mart 1330) S. 3, s. 2

¹²⁰ Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 152.

¹²¹ Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1992), s. 53.

¹²² Ali Seydi, *Latin Hurufu Lisanımıza Kabil-i Tatbik midir?* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1924), s. 24

Enver Paşa'nın yazı denemesiyle ilgi M. Şakir Ülkütaşır'ın düşünceleri ise şu şekildeydi:

Ordu Elifba'sı, Hatt-ı Cedid, Enver Paşa Yazısı gibi adlar verilen bu munfasıl harflerle Harbiye Nezareti tarafından bazı resmi genelgeler bu hat ile yazılıp orduya gönderildiği gibi, askerliğe ait birtakım küçük kitaplar da basılıp yayınlanmıştı. Ne o Islah-ı Hurûf davranışı, ne de bu yeni Hurûf-ı Munfasıla sistemi olumlu ve faydalı sonuç vermedi, bu etkinlik ve hareketler hasta bir varlık gibi sendeleyerek, bocalayarak sönüp gitti.¹²³

Döneme tanıklık eden ve bizzat Enver Paşa yazısını kullanan şahsiyetlerin ifadelerinde de görüldüğü üzere, Enver Paşa'nın Ordu Elifbası girişimi, özellikle eğitimi ve üst rütbeli askerlerin okuma-yazma hızını yavaşlatmış, hatta neredeyse heceleme seviyesine düşürmüştü. Bu nedenle, subaylar kendilerine gelen evrakları, emirleri anlayabilmek için gereğinden fazla zaman harcamak zorunda kalmışlar, bu durumda ordu içerisindeki işleyişi aksatmıştı. Yine Enver Paşa'nın söz konusu yazı sistemini denemeyi seçtiği zaman dilimi büyük savaşın eşliğinde bulunulan bir süreç olduğundan oldukça hatalı bir tercihti.

Bu sebepler dolayısıyla; başta Ali İhsan (Sabis) ve Hafız Hakkı Paşa gibi ileri gelen subayların Enver Paşa'ya ilettikleri, yazının kullanımının durdurulmasına dair ricaları Enver Paşa tarafından uzunca bir süre kabul görmemiştir. Enver Paşa'nın bu ısrarlı tavrına karşılık, alfabe ve yazı ıslahı teşebbüsünün askeriye yararından ziyade zarar getirdiği ve seferberlik ilanının da yaklaştığı günlerde daha da olumsuz sonuçlara yol açmaması için, bir an evvel Ordu Elifbası'nın uygulanışının ertelenmesi gerektiği; Ali İhsan (Sabis), İsmet (İnönü) ve Kâzım (Karabekir) gibi isimler tarafından Enver Paşa'ya uygun bir dil ile ifade edilmeye çalışılıyordu.

Bu bağlamda; yaklaşmakta olan seferberliği fırsata çevirerek, Ordu Elifbası'nın yürürlükten kaldırılması için bizzat uğraşan Erkân-ı Harp Binbaşı Ali İhsan Bey, 2 Ağustos 1914 günü seferberlik ilanından sonraki günleri şöyle aktarır:

Seferberlik ilan edilince ve bize de Karargâh-ı Umumî Harekât-ı Harbiye Şubesi Müdürlüğü vazifesi verilince hemen fırsattan istifade ettim. Kolları, paçaları sıvayarak mücadele, yahut mücahede zamanı geldiğine hükmettim. İş görmeye mâni olan bu hâlin izalesi artık lazımdır, dedim. On günden beri Ramazan ayı girmişti. [...] Seferde oruç tutulmaz kaidesini herkes bilirdi. [...]

İşte bu fikri ele alarak hemen Hafız Hakkı'ya koştum. Birinci teklif, seferberlik müddetince munfasıl harflerle yazı hakkındaki emir tatbik edilmeyecektir; ikinci teklif, seferde oruç tutulmayacaktır. Ramazan icabı sahur ve iftar ordudan kalkmıştır: Hafız Hakkı bu tekliflerimi muvafık buldu ve kabul etti. Alman erkân-ı harb reisi bu işle alâkadar değildi. Bunun için muhalefet de etmezdi. Hemen bu husustaki emirleri yazıp hazırladık; bizzat Enver Paşa'ya götürerek imza için önüne koydum. Seferberlik ilanının verdiği heyecan ve neşe ile itiraz etmedi. Kabul ve imza etti. Oh, hamdolsun, ayaklarımızı bağlayan, fikirlerimizi durduran bu engelleri; seferberlik ilanı münasebetiyle, şubenin ilk icraatı olarak orduya hediye ettik. Bu muvaffakiyetten dolayı o gün pek keyifli idim. İşlerimiz için artık yarı zaman sarf edecektik. İki türlü yazı,

¹²³ Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 27.

tercüme, vesair yapmıyacaktık. Fakat haritaların bir kısmı böylece basılmıştı. Onları tekrar bastırmak kabil değildi. Hemen Askerî Matbaaya telefon ederek seferberlik münasebetiyle yeni yazının bu dakikadan itibaren artık kullanılmayacağını, tezgâhlarda basılmamış şeyler varsa kâffesinin bozularak eski yazıyla yeniden tertibini emrettim. Bu suretle, hiç olmazsa, yeniden basılacakların şifreli olmalarının önüne geçtik.¹²⁴

Yukarıda zikredilen birinci maddeden de anlaşılacağı üzere, Enver Paşa, Ordu Elifbası'nın kullanımını hususunda verdiği emri tam anlamıyla geri almış değildir; Ordu Elifbası, sadece seferberlik sonrasına ertelenebilmiştir. Ancak 10 Ağustos 1914 tarihli emirden itibaren Harbiye Nezaretindeki Ordu Elifbası'nın kullanımını tamamen ve kendiliğinden terk edilmiştir.

Enver Paşa'nın Ordu Elifbası teşebbüsü savaş arifesinde uygulamaya koyulduğu, kısa sürede sadece orduda değil ülke genelinde okur-yazar oranını arttırması beklenildiği, yazıldığı gibi okunduğundan, Türkçe kelimelerin okunuşunu kolaylaştırmasına karşın Arapça ve Farsça sözcüklerin okunuşu ile yazılışını karmaşık bir hale getirdiğinden ve askeriyedeki pratiklikten uzaklaştırıp, yavaşlattığından ötürü, başarılı olamamıştır. Bununla beraber, Osmanlı'nın Tanzimat Dönemi ile başlayıp, Erken Cumhuriyet Devri'ne kadar uzanan ve neticede 1 Kasım 1928 tarihli Harf Devrimi'yle nihayete eren alfabe, yazı, okur-yazarlık, eğitim ve modernite olguları çerçevesinde süregelen tartışmalara çözüm olarak tasarlanmış önemli bir atılım olmuştur.

Sonuç

1914 yılının başında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesindeki mevcudiyetini koruyabilmek için, oldukça sancılı bir süreçten geçtiği günlerde, devlet teşkilatının en kritik mevkilerinden biri olan Harbiye Nazırlığına Enver Paşa getirilmiştir. Paşa, büyük devletlerin iki bloğa ayrıldığı ve savaşın kaçınılmaz olduğu bir dönemde hiç zaman kaybetmeden, Osmanlı ordusunu yeniden yapılandırma ve reformasyon sürecine tabi tutmuştur.

Enver Paşa yürüttüğü bu reform faaliyetleriyle iyi eğitilmiş, araç-gereç ve cep-hane açısından üst seviyede donatılmış bir ordu oluşturmayı, askerleri disiplin altına almayı ve böylelikle ordunun savaş gücünü arttırmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda askerî reformları çok yönlü olarak ele almış, ordunun yeniden teşkilatlanması ve konuşlanması amacıyla kısa bir süre zarfında pek çok yeniliği hayata geçirmiştir. Yine, yürüttüğü geniş kapsamlı tasfiye faaliyetiyle ordudaki eski-yeni, gelenekçi-modern ve alaylı-mektepli ikiliğine son vererek, önemli kademelere İttihatçı subayları getirmiştir. Böylelikle, bir yandan orduyu gençleştirirken, bir taraftan da yürüttüğü reform faaliyetlerine muhalif olabilecek kişileri saf dışı bırakmıştır.

Yine Enver Paşa ordudaki reform faaliyetlerini çok boyutlu bir perspektifle ele aldığından, askerler arasında okuma-yazma oranını yükseltme gayesiyle, Ordu

¹²⁴ Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 153-154.

Elifbası denemesini gerçekleştirmiştir. Bu girişim Tanzimat Dönemi'nde başlayan ve Meşrutiyet'in ilanının akabinde gittikçe artan alfabe değişimi ya da ıslâhı tartışmalarını, öneri aşamasından daha ileri bir seviyeye taşıyarak, somut bir uygulamaya dönüştürmüştür. Bu teşebbüs her ne kadar alfabe ile yazı sorununa kesin ve kalıcı bir çözüm getirememiş olsa da Enver Paşa'nın söz konusu girişimi Türkiye Cumhuriyet'in en önemli kazanımlarından biri olan Harf Devrimi'ne, Latin Harflerinin kabulüne giden süreçte, önemli bir kilometre taşı olmuştur.

Enver Paşa'nın kararlılıkla gerçekleştirdiği reformlarıyla askerî alanda yeniden yapılanma adına önemli adımlar atılmış olmakla birlikte, yapılan reformların olgunlaşması için gerekli olan süreye sahip olunamamıştır. Zira 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanlarla imzalanan İttifak Antlaşması ve akabinde ilan edilen seferberlik nedeniyle, yapılan ıslahatlardan hedeflendiği kadar verim elde edilememiştir. Enver Paşa'nın cephelere yaptığı teftiş gezilerinden elde edilen bilgilerde de görüldüğü üzere, özellikle merkezden uzak birliklerde eğitim seviyesi, yaş durumu ve teçhizat donanımı istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu hususlar, Enver Paşa'nın harbiye nazırlığı boyunca ortaya koyduğu reform faaliyetlerinin eksiklikleri veya yetersizliklerinin neden ve sonuçlarına dair birer örnektir. Bu misallere rağmen, onun ıslahatlarının sonucu salt olarak başarısızlık değildir. Öyle ki, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Osmanlı ordusunun tepe noktasında tek karar verici olarak icra ettiği ıslahat faaliyetleriyle orduya yeni bir ruh ve dinamizm gelmiştir. Buna ek olarak reformların olumlu neticeleri Millî Mücadele Dönemi ordusunun teşkiline önemli bir katkı sağlamış, aynı minvalde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda kritik görevler üstlenen askerî kadroda bu ıslahatların sonucunda oluşan ortamda yetişmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Born in the last quarter of the 19th century at a time when the Ottoman Empire was being dragged towards collapse, Ismail Enver (Enver Bey), after completing his military education with the rank of captain of Erkan-i Harp, fought against gangs in Macedonia. In parallel with his activities in the military field, Enver Bey, who was also engaged in politics, joined the Committee of Union and Progress and brought many members to the Committee with his organizational skills.

After these activities, the event that made him known and loved by the public took place and he realized the declaration of the Constitutional Monarchy for the second time in Koprulu. Thus, Enver Bey, whose star began to shine, participated in the Tripoli and Balkan Wars, was the organizer of the Raid on the Sublime Porte, and took back the old capital Edirne from the Bulgarians by turning the war between the Balkan States into an opportunity in the Second Balkan War.

Enver Pasha rose rapidly due to these achievements, being in an effective position in the Committee of Union and Progress and being a son-in-law of the Sultan, he was promoted to the post of Minister of War in January 1914. Enver Pasha became the number one name in the Ottoman army when he was only thirty-three years old and immediately started to work for the reformation of the army. He attempted to rejuvenate the army, liquidate the old officers and reestablish the hierarchical

order and chain of command. In addition to these, he also intensified his efforts to modernize and train the army together with the military delegation that arrived in Istanbul on December 14, 1913 from Germany under the leadership of Liman Von Sanders.

In this context, he abolished the inspectorates previously established, increased the number of armies to four in the first stage and then to nine, established the organizations of Range Inspectorate General and Esliha Inspectorate General within the Ministry of War, and established the inspection committee under the name of Inspection and Accounting Committee. Again, order to meet the military needs of the new army, he revised the conscription system and accordingly enacted a new law on compulsory military service called “Mukellefiyet-i Askeriye Kanun-i Muvakkati”. With this law, all Muslim and non-Muslim Ottoman citizens, excluding members of the dynasty, were made liable for military service.

Enver Pasha, who resorted to austerity measures while reorganizing the organizational structure of the army on the one hand, reduced the share of the budget of the Ministry of War in the state budget with the Regulation on General Military Organization. As a result of these arrangements made by Enver Pasha, the core army and officer cadre of the National Struggle emerged.

In addition to reforming the organizational structure of the army, Enver Pasha also ensured that the army was rejuvenated and gained a dynamic and lively identity by carrying out a purge activity that would pave the way for a major change and transformation in the army.

In this direction, he retired the old officers of the Abdülhamid II period, who he thought had a share in the defeat in the Balkan War, and replaced them with young officers.

Following this, Enver Pasha wanted to prevent the army-politics relationship, which had turned into a major dilemma for the Ottoman army; in other words, he wanted to prevent the penetration of politics into the army. One of the reasons for the defeat in the Balkan War was the politicization of the army. In this respect, Enver Pasha expelled every soldier who was oriented towards politics from the army, including the officers who took part in the declaration of the Constitutional Monarchy with him.

Enver Pasha, who reorganized the army, rejuvenated the army, dismissed most of the officers from the regiments, took back the undeserved ranks of some officers and tried to keep the army away from politics, introduced a form of writing, officially known as the Ordu Elifbası (Army Alphabet), which was formed by writing vowel and consonant letters separately, for use in the army. The Army Alphabet, which was started to be used for training and communication in the offices of the Ministry of War and in the troops, was soon expanded to cover all internal correspondence within the Ministry of War. This new alphabet and writing system, put into practice by Enver Pasha with the aim of enabling the soldiers in the army to learn to read and write easily in the short term and the entire population to learn to read and write in the medium term, was used for about five months. Its use was postponed until after the war because it reduced the literacy rate of the trained officers in the army and interrupted the functioning, its practical application was not possible under the conditions of war.

Enver Pasha continued the reform activities he had begun before the declaration of mobilization with a determined attitude during the mobilization process and the war. While successive reforms were being implemented, the Ottoman army resisted the Entente for four years on ten different fronts in a very wide geography, and when the final result was defeat, Enver Pasha left the country with his companions.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Osmanlıca Belge Arşivi

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHP)

B. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Evrakı (DH.KMS)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 6. Şube (DH. EUM. 6.Şb)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, (HR HMŞ. İŞO)

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS)

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)

İrade Harbiye (İ. HB.)

İrade Taltifat (İ.TAL)

Maliye Nezareti Emlak-i Emriyye Müdüriyeti (ML.EEM)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE)

C. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (BCA 30-18-1-1)

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü (BCA, 30-10-0-0)

D. Dışişleri Başkanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

(571 SSCB Fonu)

E. Türk Tarih Kurumu Arşivi

Enver Paşa Koleksiyonu Kâzım Orbay Evrakı (TTK, BE- KO)

2. Kitaplar

Ahmad, Feroz: *İttihat ve Terakki 1908-1914*, 2.bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1986.

Ahmad, Feroz: *İttihat ve Terakki 1908-1914*, 7.bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.

Ahmad, Feroz: *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş Baltalı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.

Akbay, Cemal: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1991.

- Aksun, Ziya Nur: *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.
- Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 1. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Akşin, Sina: *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara: İmge Yayınları, 1994.
- Akşin, Sina: *İç savaş ve Sevr'de Ölüm*, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2010.
- Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 6. bs. İstanbul: İmge Kitabevi, 2011.
- Akşin, Sina: *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- Akyol, Taha: *Rumeli'ye Elveda*, İstanbul: Doğan Kitap, 2013.
- Alkan, Necmettin: Eyyub Şimşek, *Savaşanların Gözüyle Türk- Alman İttifakı*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Askeri Tekadüd ve İstifa Kanunu Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu*, İstanbul: Takvim-i Vekayi Matbaası, 1909.
- Aşıroğlu, Orhan: Gazi, *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, Acı Zamanlar*, İstanbul: Burak Yayınları, 1990.
- Atatürk, Mustafa Kemal: "Nutuk", *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C. 19, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Aydemir, Şevket Süreyya: *Orta Asya'dan Makedonya'ya Enver Paşa*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013.
- Bademci, Ali: *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz'in Hatıraları Sarıklı Basmacı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2010.
- Bakiyev, Nabican: *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, çev. Çağatay Kaçar, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.
- Baytın, Arif: *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi: Sessiz Ölüm: Sarıkamış Günlüğü*, yay. haz. İsmail Derişoğlu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Bayur, Yusuf Hikmet: *Balkan Savaşları: I. Balkan Savaşı (1912)*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999.
- Bayur, Yusuf Hikmet: *Balkan Savaşları: II. Balkan Savaşı (1913)*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999.
- Beşikçi, Mehmet: *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1993.
- Budak, Ali: *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Cemal Paşa: *Hatıralar*, yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001.
- Cengiz, Halil Erdoğan: *Enver Paşa'nın Anıları, 1881-1908*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.
- Civgin, Senem: "Kuruluşundan Feshine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türk Modernleşme-sindeki Rolü", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme: İktisadi, Siyasi, Sosyal ve Kültürel Temalar*, ed. Abidin Çevik, Ankara: Nobel Bilimsel Yayıncılık, Ekim 2022.
- Çolak, Mustafa: *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Ankara: TTK Yayınları, 2005.
- Danişmend, İsmail Hakkı: *31 Mart Vakası*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1986.
- Despot, Igor: *Savaşan Tarafların Gözüyle Balkan Savaşları: algılar ve yorumlar*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.
- Ertan, Veli: *Ahmet Cevdet Paşa: hayatı, eserleri ve ilim değeri (1822-1895)*, Ankara: Hilal Yayınları, 1964.
- Ertem, Rekin: *Elifbe'den Alfabe'ye Türkiye'de Alfabe ve Yazı Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Ertürk, Hüsametdin: *İki Devrin Perde Arkası*, haz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul: Parola Yayınları, 2016.
- Gedikli, Yusuf: *Enver Paşa Hayatı ve Makaleleri*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2007.
- Gencer, Ali İhsan Gencer, Dr. Sabahattin Özel: *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları, 1996.

- Gündüz, Mustafa: *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012.
- Gündüz, Mustafa: *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, Ankara: Lotus Yayınları, 2010.
- Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı: *I. Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakale Cephesi Harekatı*, C. II. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997.
- Hall, C. Richad: *Balkan Savaşları I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Yayınları, 2003.
- Hanioğlu, Şükrü: *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Hanioğlu, M. Şükrü: *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul: Der Yayınları, 1989.
- İnan, Arı: *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Ankara: İmge Kitabevi, 1997.
- İnönü, İsmet: *Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, Ankara: Bilgi Yayınları, 1985.
- İzgöer, Zeki: *Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul: Şule Yayınları, 1999.
- Karabekir, Kâzım: *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- Karabekir, Kâzım: *Tarihte ve Abdülhamit Döneminde Türk- Alman İlişkileri*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Truva Yayınları, 2021.
- Kocabaş, Süleyman: *Tarihte Türkler ve Almanlar*, İstanbul: Vatan Yayınları, 1986.
- Köprülülü Şerif İlden: *Sarıkamış*, yay. haz. Sami Önal, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003.
- Kutay, Cemal: *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1955.
- Kuzu, Ali: *31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit*, İstanbul: Parola Yayınları, 2016.
- Kürt, Muhammet Ali: *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, çev. Sibel Ilgın, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007.
- Menteşe, Halil: *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Mühlman, Carl: *Çanakale Savaşı*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Ordu Sâlnâmesi 1330 (1914 Ordu Yıllığı), yay. haz. Burak Enver vd. İstanbul: Koç Vakfı yayını, 2022.
- Ortaylı, İlber: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Öğün, Tuncay: *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Özkan, Nevzat: *Ahmed Cevdet Paşa, Medhal-i Kavâ'id*, Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Pomiankowski, Joseph: *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.
- Ramsaur, Ernest E: *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Yavuz İstanbul: Sander Yayınları, 2007.
- Remond, Georges: *Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2021.
- Sabis, Ali İhsan: *Balkan Harbinde Neden Mağlup Olduk?* haz. Hasip Saygılı, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2004.
- Sabis, Ali İhsan: *Birinci Dünya Harbi, Harp Hatıralarım*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Sakaoğlu, Necdet: *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Sanders, Von Liman: *Türkiye'de Beş Yıl*, haz. Resul Bozyel, İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.
- Sanders, Von Liman: *Türkiye'de Beş Sene* haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Sanders, Von Liman: *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.
- Sencer, Mustafa: *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul: May Yayınları, 1974.

- Sergeyeviç, Agabekov, Grigoriy: *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, İstanbul: Bengi Yayınları 2011.
- Seydi, Ali: *Latin Hurufu Lisanımıza Kabil-i Tatbik midir?* İstanbul: İkdam Matbaası, 1924.
- Sönmez, Birgün: *Sarıkamış- Kafkas Cephesi*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2021.
- Sunata, İ. Hakkı: *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003.
- Şıvgın, Hale: *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk- İtalyan İlişkileri*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Şimşir, Bilal: *Türk Yazı Devrimi*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Talat Paşa'nın Anıları, yay. haz. Mehmet Kasım, İstanbul: Say Yayınları, 1986.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. III, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Tuncer, Hüner: *Trablusgarp ve Balkan Savaşları*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2018.
- Türkgeldi, Ali Fuat: *Görüp İşittiklerim*, Ankara: TTK, 1984.
- Türkmen, Zekeriya: *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1914-1918)*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Türkmen, Zekeriya: *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu- Siyaset Çatışması*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2008.
- User Şirin, Hatice: *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Uyar, Mesut, Edward J. Ericson: *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Ülkütaşır, Mehmet Şakir: *Atatürk ve Harf Devrimi*, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- Ünal, Uğur: *Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Wallach, Jehuda L.: *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977.
- Yalçın, Durmuş, Yaşar Akbıyık v.d.: *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi C. I*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.
- Yamauchi, Masayuki: *Hoşnut Olmamış Adam & Enver Paşa*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Veli: *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1993.

3. Makaleler

- Akçay, Yusuf: "Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr. İsmail Hakkı Bey ve Islah-ı Huruf Cemiyeti", *Uluslararası Türk Dili Edebiyatı Kongresi*, (Erzurum: 25-27 Nisan 2007), s. 9-17.
- Çatalbaş, Resul: "Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı Eserleri ve İslam ile İlgili Görüşleri", *Artuklu Akademi Dergisi*, (2014), 1, s. 99-129.
- Çelik, Birten: "Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Osmanlı Aydınları ve Alfabe Meselesi", *80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu, 10-11 Kasım 2008*, (Mayıs 2009), s. 9-22.
- Duran, Recep: "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem*, 2/6 (1986), s. 801-850.
- Eraslan, Ebubekir: "Huruf-ı Munfasıla'nın Teorisini Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın "Milletlerin Terakkisinde Elifba'nın Hissesi" Adlı Makalesi", *XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, s. 1-17.

- Halıcı, Şaduman: “Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi, Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer Hamdi Zeza”, *Belgi*, 20 (Yaz 2020), s. 2343-2364.
- İnceoğlu, F. Samime: “Münif Paşa: İntişar-ı Ulum-u Maarife Adanmış Bir Ömür”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12 (2008), s. 629-658.
- Kâmil, İbrahim: “Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi ile İlgili Bilinmeyen İki Belge”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XVIII, S. 2, (2016), s. 83-107.
- Karakuş, Sadık Emre: “Enver Paşa'nın Alfabe ve Yazı Denemesi: Ordu Elifbası”, *Tarih Okulu Dergisi*, 36 (2018), s. 443-484.
- Kılıç, Sezen: “Alman Deniz Ataşesi Humann'ın Mektuplarında Enver Paşa”, *Bilig*, 77 (Bahar 2016), s. 109-130.
- Kış, Salih: “Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü”, *History Studies*, Vol: 9 Issue:3, (2017), s. 121-139.
- Özgüldür, Yavuz: “Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri”, *OTAM*, 4, (Ocak 1993), s. 297-307.
- Özkan, Nevzat: “Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2006/1, s. 219-232.
- Sonyel, Salâhi R.: “Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı”, *Belleten*, 211, (1990), s. 1179-1208.
- Tansel, Abdullah Fevziye: “Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)”, *Belleten*, C. XVII, 66, (Nisan 1953), s. 223-249.
- Tataroğlu, Selçuk: “Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın Sebiülürreşad'taki “İslah-ı Huruf Meselesi” adlı Makalesinin Değerlendirilmesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi* VIII, 55, (2021), s. 593-609.
- Türkmen, Zekeriya: “Balkan Harbine Uzanan Süreçte Ordu-Siyaset İlişkileri”, *2014-2015 Yılında Harp Akademilerinde İcra Edilen Paneller*, İstanbul: 2015, s. 189-226.
- Türkmen, Zekeriya: “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”, *Erdem*, XII 35, (2000), s. 567-591.
- Uyar, Mesut: “Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 30 (Güz 2019), s. 29-84.

4. Süreli Yayınlar

A. Gazeteler

Sabah

Takvim-i Vekayi

Tanin

Tasvir-i Efkar

Yeni Yazı

B. Dergiler

Hayat Tarih Mecmuası

Mecmua-i Fünun

İctihad

5. Ansiklopedi Maddeleri

- Alkan, Necmettin: “Wilhelm Colmar Von der Goltz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV), 2020, Ek.I. (Gözden Geçirilmiş 2. basım), s. 478-480.

Hanioğlu, M. Şükrü: “Enver Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, XI, s. 261-264.

6. Tezler

Balcı, Ramazan: *Sarıkaş Harekâtı*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, 1999.

İnal, Esra: *Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2019.

Kaşıyugun, Ali: *Enver Paşa'nın Orduyu İslah Çalışmaları 1914-1918*, (Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2009.

Kibil, Mehmet: *Çanakkale Savaşı'nda Arıburnu Muharebeleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, 2016.

Ekler

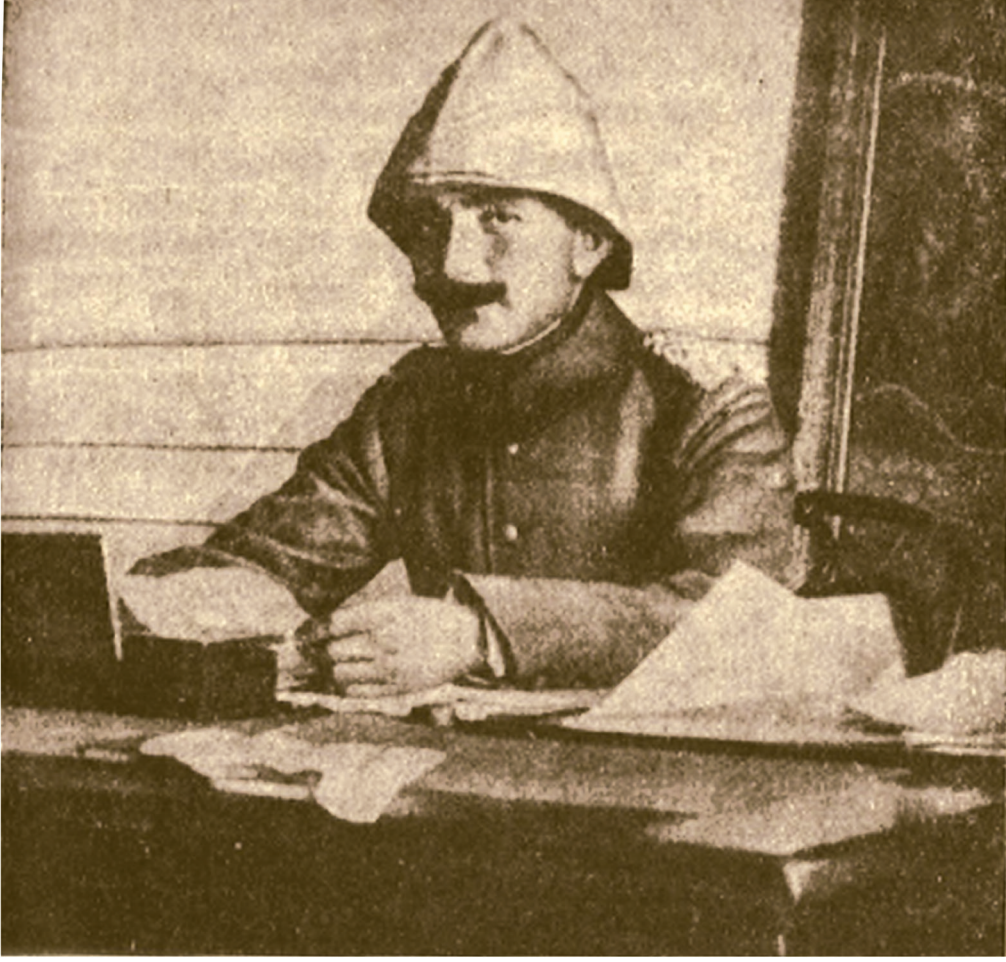
Enver Paşa'nın Orduyu Islahına Dair Beyannamesi 22 Temmuz 1330 / 4 Ağustos 1914

Ordumuz vazifesini hakkıyla yapamaması yüzünden sevgili vatanımızın en mamur parçaları elimizden gitti. Osmanlı milleti büyük felaketler geçirdi. Bu hal-lerden kalbi hümayunları pek kederli olan sevgili başkomutanımız, sevgili padişahımız efendimiz hazretleri – Allah göstermesin- bir daha böyle kara günler görmemek ve Osmanlı halifelik namusunun tarihî kahramanlığı ile savunabilmek için orduyu hazırlamaya padişahımız bu kullarını memur etti. Vazifenin büyük ve ağır olmasına rağmen Allah'ın yardımına, Peygamberimizin ruhuyyatına, kudretli padişahımızın teveccühlerine dayanarak işe başladım. Ordudan iki şey istiyorum. Mutlak bir itaat ve vazife-yi ifaya geceli, gündüzlü gayret. Her subay bilmelidir ki, ilerlemesi ve felaketi yalnız amirinin elindedir. Orduda ancak amirlerine bütün ruhu ile itaat edenler, astlarını evlat kadar, kışlasını evi kadar sevenler ve vazifesine geceli, gündüzlü çalışanlar kalabilir. Amirlerinin tutacağı sicil kâğıdında kıtalar ve görev sevgisi, hususunda kusurlu olduğu yazılanlar için feyz ve ilerleme kapısı tamamen kapalıdır ve yükselme ve ilerleme için amirin tanıklığından başka çare yoktur. Son felaketler yüzünden orduya sürülen kara lekeyi temizlemek için her subayın vazifesi icabında daha büyük bir gayretle çalışacağını ümit ederim. Cenabı hak, herkesi başarıya ulaştırsın.

Harbiye Nazırı
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi
Enver

Ek:1

*Cemal, Akbay, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi:
Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi,
C. I, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1991), s. 272.*

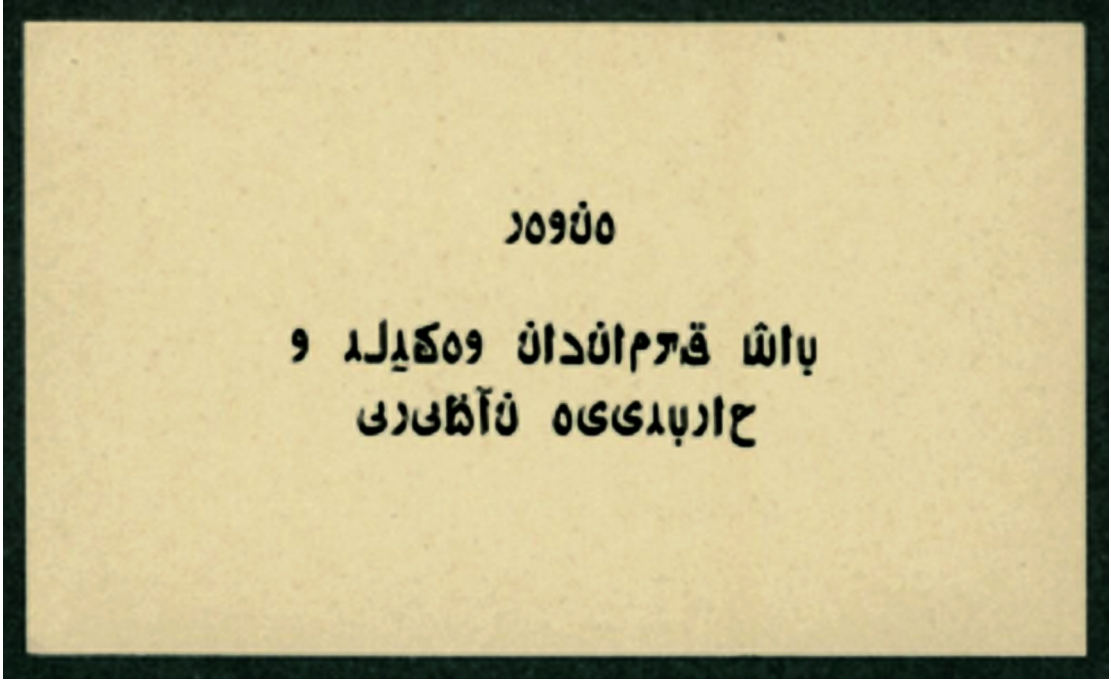
Enver Paşa ve «Enveriye»

Enver Paşadan önce Osmanlı ordusunda, topçu ve süvari sınıflarından başkalar ve subaylarda, genel serpuş, fes'ti. Fesi, sarığın yerine orduya ve devlet görevlilerine, İkinci Sultan Mahmut getirmişti. Enver Paşa, fesin yerine yukarıdaki resimde görüldüğü gibi, Enveriye adını alan serpuşu getirdi. Enveriye başa, dolanarak sarılan ve adına Laz başlığı denilen, uzun kuyruklu baş giysisinin, derlenmiş, dikilmiş şekliydi...

Ek:2

Enver Paşa ve Enveriye

Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C. III, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013), s. 47.

Ek 3:

Baş Kumandan Vekili ve Harbiye Nazırı
(TTK Arşivi BE/KO 3/20)

KİTÂBİYAT
BOOK REVIEWS

Arşivciliğimizin Yüz Yılı (1846-1945)

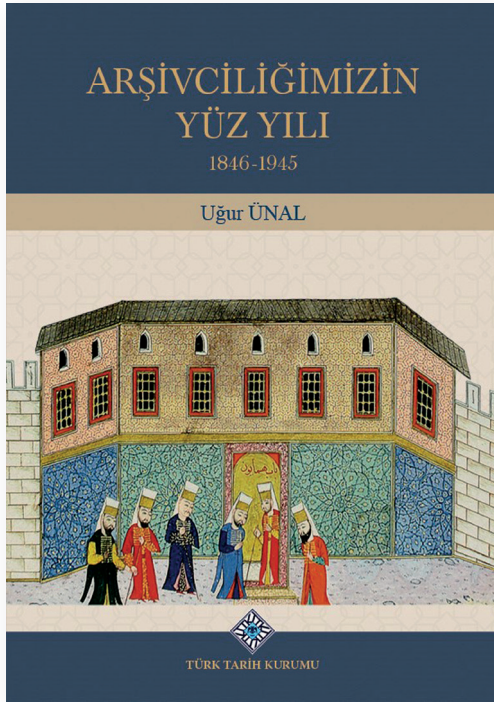
Uğur ÜNAL

One Hundred Years of Our Archivism (1846-1945)

Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023, XXII + s. 708.

ISBN (Paperback): 978-975-17-5346-5

UMUT SOYSAL*

A rşivimizin Tarihi Hakkında İlk Mufassal Eser

Ülkemizde ve dünyada sosyal bilimlerin ve tarih araştırmalarının son yıllarda büyük bir ivme kazandığı gerçeği, bu alanlarla ilgili olsun olmasın hemen herkesin malumudur. Bu ivmenin artış gerekçesini yalnızca tarihe yönelik popüler bir ilgiye bağlamaksa bize yeterli bir açıklama çerçevesi çizmeyecektir. Tarih ve sosyal bilimlerin en büyük hammaddesi, cevheri özü diyebileceğimiz ilk elden kaynakların günümüz dünyasında daha çok görünürde ve dolayışında olması, çalışmaların kapsam geçerliliğini, değerini ve derinliğini elbette ki artırmıştır. Bu olgu, bizi söz konusu cevherin kaynağına gitmeye mecbur kılmaktadır. Türkiye tarihçiliğı bağla-

mında düşünülürse, ülkemizdeki en temel kaynak serileri, Türk tarihinin en uzun dönemini teşkil eden Osmanlı dönemine dair kayıtlar, yani Osmanlı Arşivleridir. Bugün T.C. Cumhurbaşkanlığı Devleti Arşivleri Başkanlığı çatısı altında bulunan Osmanlı Arşivi, bünyesinde barındırdığı kayıtların içerik yönünden sahip olduğu önem kadar, kurumsal tarihçe olarak da Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan

* T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dış İlişkiler ve Tanıtım Dairesi Başkanlığı, Tanıtım Hizmetleri Şube Müdürlüğü, İstanbul/Türkiye. neyzenumut@gmail.com, ORCID

devraldığı önemli kurumlardan birisi olarak göze çarpmaktadır ve kurumsal tarihçe olarak ayrı bir çalışılmanın yapılmasını hak etmektedir. Bu kurumsal tarihçe ihtiyacının varlığını en derinden fark edenlerden birisi olan ve aynı zamanda söz konusu kurumun başkanlığını da yürüten Prof. Dr. Uğur Ünal, mesleki bir motivasyonu da yedeğine alarak bu konuda ilk girişimde bulunan araştırmacı olmuştur. Yakın zamanda Türk Tarih Kurumu yayınları arasından çıkan *Arşivciliğimizin Yüz Yılı (1846-1945)* isimli 708 sayfalık hacimli çalışma ilk planda söylenebilir ki son yıllarda kaleme alınan en kapsamlı ve detaylı kurumsal tarihçelerden birisidir ve bu yönüyle takdiri hak etmektedir.¹

Arşivciliğimizin Yüz Yılı isimli çalışma girişi takip eden iki büyük ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde insanoğlunun kayıt kültürü ve saklama geleneğinin tarihsel kökenleri üzerinde durulmuştur. Ünal'ın ikincil kaynaklardan aktardığı bilgilere göre resmî belgeleri kaydetme, saklama ve yeri geldiğinde söz konusu bilgiyi geri çağırma geleneği en az yazının icadı kadar eskidir ve Sümerlerin Nippur Tapınağı, Asurluların Ninova Tabletleri, Hititlerin Boğazköy Tabletleri medeniyetin ilk kurumsal arşivleridir. (s. 3). Erken dönem dünya medeniyetlerinin bu ilk denemeleri, yine sonraki dönemde gelen devlet ve imparatorluklarca da devam ettirilmiş, Yunan ve Romalılarla Orta Çağ Hristiyan ve İslâm devletleri bu kayıt kültürünü daha da sistematik hâle getirmişlerdir. Yine Yakın Çağ ve sonrasında Avrupa'da hüküm süren imparatorlukların merkezlerinde de devletin hafıza merkezleri diyebileceğimiz arşiv binaları kurulmuş ve resmî kayıtlar bu merkezlerde saklanmışlardır. Fransa, Prusya, İngiltere, Hollanda, Rusya gibi büyük devlet ve imparatorlukların merkezi arşivleri ile sonradan bunlara eklenen ABD arşivleri dünyada arşiv konusunda standartların belirlenmesinde belirleyici olan ülkeler olmuşlardır. (s. 15-22). Ünal, giriş kısmının III. bölümünden itibaren Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine kadar olan arşivler ve arşivcilik düşüncesinin izini sürmeye çalışmıştır. (s. 28-41). Ünal'ın tespitlerine göre devletin başkentinde padişah veya sadrazamın başkanlık ettiği divan toplantıları başta olmak üzere devletin iç ve dış siyasasını, ekonomik, kültürel ve sosyal kararlarına ilişkin tüm metinler aynıyla zapt edilmekte ve sonrasında defterlere geçirilmektedir. Klasik dönem Osmanlı devlet sisteminde defterlerin ve kayıtların saklandığı bu yer *Defterhâne-i Âmire*'dir. Söz konusu bu kurumsal yapının başında görev ve sorumlulukları yine kanunnamelerle çizilmiş üstü düzey bir bürokrat, yani *Defter Emîni* bulunmaktadır (s. 29-30). Seyyid Lokmân'ın *Hünernâme*'sinde belirtildiğine göre

¹ Türkiye'de Osmanlı Arşivi başta olmak üzere arşivcilik tarihi üzerine yapılan araştırmalar birkaç ansiklopedi maddesi ve sempozyum metni hariç tutulursa yok denecek kadar azdır. Osmanlı'dan günümüze arşivcilik düşüncesi hakkında yine mevcut literatür içerisinde en derli toplu metinler, arşiv rehberleri ile arşivin belge derlemesi formatındaki kitaplarının girişlerine yazılan önsözlerdir. Bunlar için bk. Muhtevâ Bakımından Başvekâlet Arşivi, Midhat Sertoğlu, İstanbul, 1955; Başbakanlık Arşivi Kılavuzu, Atilla Çetin, İst.1979; El-Arşifü'l-Osmânî, İsmet Binark- Necâti Aktaş, IRCICA, Amman, 1986; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1992, 2. Baskı İst. 2000, 3. Baskı İstanbul, 2010, 4. ve son baskı İstanbul, 2017, s. 358; Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Türk-Arap İncelemeleri Vakfı, İstanbul, 1985; I. Millî Arşiv Şûrâsı, (20-21 Nisan 1998), Tebliğler-Tartışmalar, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998; Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu (17-19 Kasım 2005), İstanbul, 2005.

devletin resmî evrakları Topkapı Sarayı'nın giriş kapısı olan Bâb-ı Hümâyûn'un üst katında saklanmaktadır ki Lokmân buradan, “Bâb-ı Muallâ-yı Mahzen-i Defâtir-i Hâkâniyye” şeklinde bahsetmektedir. (s. 29). Yine devlet, sefer sırasında da bazı defterleri yanında götürmekte ve seferde yaşanan siyasi değişiklikler sıcağı sıcağına bu defterlere kaydedilmektedir ki tüm bunlar Osmanlı kayıt kültürünün bir parçasıdır. Ünal, tüm bu süreçleri Osmanlı tarihinin klasik döneminin ana kaynak serileri olan Mühimme defterlerindeki mevcut kayıtlar üzerinden kronolojik şekilde delillendirmektedir. (s. 30-40).

Kitabın birinci bölümü, Tanzimat devri ile başlayan bürokratik reformların arşiv ayağı üzerine odaklanmıştır. Ünal'ın aktarımına göre 4 Mayıs 1845 tarihli Maliye tezkiresinde:

Enderûn-ı Hümâyûndaki hazinede depolanan kıymetli atik defter ve evrakın yok olmak üzere olduğundan bahisle bunların güzelce muhafazası için Maliye Hazinesinden özel kâtip tayin [edilmiş], evrak ve defterlerin tek tek elden [geçirilmiş], kalemlere göre [ayrılmış] ve yeni torbalara aktarılarak ambarlara [konulmuştur]. [...] Yıpranmış evrakın da ileride lüzumu olacağı düşüncesiyle başka bir yere [aktarılmış], bunların dışında mülga ocaklara dair eski defter ve evrak bulunduğu ve ihtiyaç olmayacağından bunların yakılarak imha edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu teklif 10 Mayıs 1845 tarihinde yayımlanan irade ile kabul edilmiştir. (s. 42).

1845'te arşiv belgelerine ilişkin yaşanan bu olumlu gelişmeleri, bir sonraki yıl yaşanan üst düzey bürokratik girişimler izlemiştir. Tanzimat'ın en önemli figürü olan Mustafa Reşid Paşa ve dönemin Maliye Nazırı Safvetî Paşa'nın girişimleri ile 9 Kasım 1846'da bir Padişah İradesi yayımlanmış ve devletin resmi evraklarını korumak ve saklamak adına amir bir kurum olarak *Hazîne-i Evrâk Nezâreti* kurulmuştur. (s. 42). Yeni kurulan nezarete bina olarak da Bâb-ı Âlî'de bulunan Meclis Dâiresi'nin karşısındaki arsa seçilmiş, İsviçreli Mimar Gaspere Trajano Foscati tarafından yapımına başlanan iki katlı bina 1 yıl 3 ay içinde tamamlanarak Şubat 1848'de tamamlanmıştır. Ünal, daha sonra nezaret binasının bakım, onarım ve çevre düzenlemesine dair o dönemde yaşanan gelişmelerin izlerini belgelerden sürmüştür. (s. 51-61). Sonraki bölümde ise arşivin fiziki sınırlarının artmasına bağlı olarak yaşanan gelişmeler söz konusu edilmiştir. Yine Bâb-ı Âlî sınırları içerisinde bulunan Cevad Paşa Kütüphanesi arşiv deposuna dönüştürülmüş ve uzun yıllar arşiv deposu olarak kullanılmıştır. (s. 60-63). Arşivin geçirdiği bir başka dönüşümse personel sayısının artması ve insan kaynakları konusunda yaşanan gelişmelerdir. Ünal'ın tespitlerine göre ilk Hazîne-i Evrâk Müdürü Hüseyin Muhsin Efendi'dir. (1846-1854). Sonrasında yerine Nuri Efendi getirilmiştir. (1854). Nuri Bey'in bu görevine 1860'tan sonra Mehmed Tahir Bey gelmiştir. Tahir Bey'i izleyen Abdüllatif Bey dönemi ise 1864'ten 1881 yılına kadar 17 sene sürmüştür. Ünal daha sonrasında Hazîne-i Evrâk'ın kuruluşundan erken Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar (1846-1931) arşivi idare eden 13 kişiyi bir tablo hâlinde sunar. (s. 70). Birinci bölümün önemli bir kısmı ise arşivdeki tasnif faaliyetlerine ayrılmıştır. Ünal'ın tespitlerine göre arşivde ilk tasnif faaliyetleri Defterhâne'deki belge ve defterlerin Hazîne-i Evrâk'ın kuruluşundan sonra buraya taşınması süreci ile başlamıştır. Ünal, tasnif faaliyetlerinin ilk kısmını 1847-1892 arası dönem olarak gruplandırır. Ünal,

bu dönemlendirmesinde muhtemelen devletin arşiv hizmetleri konusundaki üst düzey karar metinlerini dikkate almış olmalıdır. Yine devletin arşiv belgelerini yönelik tespit, tasnif ve nakil işlemleri ile daha alt detaylı süreçleri bu bölümde işlemiştir. (s. 72-93). Ünal, tasnif hizmetlerin ikinci dönemi olarak adlandırdığı dönemi ise 1892'den başlatır ve devletin yıkılışına kadar götürür. Bu dönemde arşive nakledilen evrakların ne şekilde tasnif edileceğine dair ilk talimatlar da yayımlanmaya ve uygulanmaya başlanmıştır.

Devletin özellikle bu dönemde dış siyaset konularındaki sıkışıklığı ve yoğunluğu zaman zaman arşive yönelik ilgisinin azalmasına yol açsa da, anlaşılan o ki, tâlî bir gündem olarak arşiv vesikalarının durumu ve muhafazası, devletin gündeminde kendisine çok sık yer bulan hususlar olarak göze çarpmaktadır. II. Meşrutiyet sonrası dönemde ise Osmanlı'nın geçirdiği paradigma değişikliğinden nasibini alan ilk kurumlardan birisi Hazîne-i Evrâk olmuştur. İlk önce *Yıldız Sarayı Evrakı*'nın tasnif ve nakli konusunda bir komisyon kurulmuştur. (1909-1920) (s. 98). Yıldız Sarayı Evrakı'nı Topkapı Sarayı Evrakı izlemiştir ki bu dönemde son Vakânüvis Abdurrahman Şeref Bey ve akademik bir çevre olarak *Târîh-i Osmanî Encümeni* çevresinin karar ve yorumları dikkat çekmektedir. (s. 105-122). Ünal sonraki kısımlarda ise Hazîne-i Evrâk dışında kalan Nezâret, Kurum, Vilâyet ve Taşra arşivlerinin geçirdiği seyri uzun uzun ele alır. Bu arşivlerden en önemlileri olan *Hariciye Arşivi* (s. 132-149), *Dâhiliye Nezâreti Arşivi* (s. 149-152), *Defterhâne-i Âmire Arşivi* (152-156), *Mâlîye Hazînesi* (157-166), *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Arşivi* (s. 166-172), *Adliye ve Mezâhib* (s. 172-176), *Meşihât Arşivi* (s. 176-179), *Ticâret Nezâreti Arşivi* (s. 180-183), *Posta ve Telgraf Nezâreti* (s. 183-185), *Seraskerlik /Harbiye Nezâreti ve Harp Tarihi Şubesi (ATASE)*, (s. 185-194) *Hazîne-i Hâssa Arşivi'nin* (s. 194-201) tarihsel süreç içerisinde geçirdikleri fiziki ve bürokratik gelişmeler burada detaylı şekilde incelenmiştir. Osmanlı başkenti İstanbul dışında kalan vilayetlerde yani taşrada biriken arşiv malzemesi de yine tarihsel arşivler bağlamında büyük bir yekûn teşkil etmektedir ve kitapta bu oranda kendisine yer bulmuşlardır. (s. 203-229).

Arşivciliğimizin Yüz Yılı isimli çalışmanın ikinci bölümü ise erken Cumhuriyet Dönemi arşivcilik faaliyetleri ve arşivler konusunda devlet bürokrasisi nezdinde meydana gelen gelişmeleri konu edinmektedir. 1923-1945 arası yaklaşık çeyrek asırlık bu dönemin daha ilk yıllarında Cumhuriyet, pek çok alanda olduğu gibi arşivcilik alanında da Batı'nın aldığı mevcut mesafeyi arşivler üzerinden yakalamaya çalışmıştır. 1923'ün ilk aylarında 1 Mart 1923'te arşivler, *Mahzen-i Evrâk Mümeyyizliği* olarak yenilen teşkilatlandırılmıştır. (s. 231). Bu dönemde Mümeyyizlik, *İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'nin Kalem-i Mahsûs Müdürlüğü* altında konumlandırılmışlardır. Başbakanlığın ana teşkilat şemasına doğrudan bağlı olarak tesis edilen arşivin bu yapısı, sonraki yıllarda pek çok kez isim değişikliğine maruz kalsa da Başvekâlet'e olan doğrudan bağı, kopmamış, bu yapısı aynı şekilde muhafaza edilerek korunmuştur. Yine bu dönemde Mahzen-i Evrâk Mümeyyizliği'nin ana görevlerine dair bir de talimatname çıkarılmıştır. *Mahzen-i Evrâk Mümeyyizliği* iki yıl kadar sonra, yine bir başka bakanlar kurulu kararı ile ilk olarak *Hazîne-i Evrâk Mümeyyizliği*'ne (1925) (s. 237), bu karardan 12 yıl sonra *Arşiv Dairesi Umum Müdürlüğü*'ne (1937) (s. 245) 1943'te ise *Arşiv Umûm Müdürlüğü*'ne (1943) (s. 248) dönüştürülür. 1982 yılına

kadar aynı isimle faaliyet gösteren arşivler, 1984 yılında çıkarılan bir kararname ile *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*'ne dönüştürülür. (s. 249).

Ünal sonraki kısımlarda arşivde görev yapan personelin istihdamı üzerinde durur. Ünal'ın kitabında belirttiğine göre daha 1932 yılının sonlarından itibaren arşivde görev yapan belge tasnif heyetleri “*her yıl bütçede onaylanmak koşuluyla tarihî vesikaları okuyup özetleyebilen kişilerden oluşturulan sözleşmeli personel vasıtasıyla yürütülmüştür*”. (s. 252). 1923'te 5'e kadar düşen personel sayısı ise 1939 yılı sonlarında 44'e çıkarılmış ve tasnif faaliyetleri hızlanmıştı. (s. 252). Ünal, arşivde görev yapan personellerin tarihi kısmında ilk olarak arşivde görev yapan idarecilerin biyografilerini verir. (s. 264-276). Ancak kitabın girişindeki sınırlamadan ötürü en son ele aldığı üst düzey yönetici 1942'de göreve getirilen Kenan Tuna'dır. İdarecilere dair biyografik kısımlardan sonra eserde arşivlerde görev yapan personelin çalışma şartları ve nitelikleri ele alınmıştır. Erken dönemlerde bu personelden Resmî ve Tarihî Evrak Tasnif Heyeti Personeli olarak bahsedilmektedir ki bunlar *arşiv tasnif şefi, arşiv tasnifçisi, kâtib, telhis memuru, eski metinler telhisçisi, arşiv depo muhafızı, mümeyyiz, müvezzi, şef, memur, mücellit* gibi kimselerdir. 1930'ların başlarında sayıları 5-10 arasında değişen arşiv çalışanlarını sayısı, 1939 yılında 44'e ulaşmıştır. (s. 316). Ancak bu personel genellikle sözleşmeli olarak görev yapmakta, tasnif ettikleri belge sayısına ve işin niteliğine göre de aldıkları ücretler değişmektedir. 1941 yılında arşivde görev yapan 14 kişi 90 lira maaş alırken 5 kişi 75 lira, 14 kişi ise 60 lira maaş almaktadır. (s. 320). 1943'te ise daha sistematik bir görünüme kavuşan personel rejiminde, arşivde görev yapan memurlara sırasıyla *umûm müdür, umûm müdür mu'âvini, arşivist (ihtisas mevki), şef, arşiv memuru* gibi isimler verilmiştir. (s. 325).

Kitabın sonraki kısımlarında Osmanlı arşiv vesikalarının Cumhuriyet döneminde saklandığı depo ve binaların tarihlerinden, buralarda yapılan tadilat, tamirat, değişiklik ve tefriştan bahsedilmektedir. (s. 337-384).

Kitabın ele aldığı bir diğer konu da kamuoyunda sıkça sözü edilen ve politik tartışmalara sebep olan Mayıs 1931'de Bulgaristan'a satılan arşiv belgeleridir. Bu konuya dair kitaptaki önemli noktaları burada alıntulamakta yarar var: Ünal'ın dönemin gazetelerinden aktardığına göre:

1929 yılında Maliye Vekâletinden İstanbul Defterdarlığına lüzumsuz evrakın satılması yönünde emir gönderilmiştir. Bunun üzerine çeşitli dairelerden belirlenen üyelerin katılımıyla, “Evrâk-ı Metrûkenin Tasfiyesi Komisyonu” kurulmuş ve Komisyona da mütehasıs sıfatıyla Tapu Kuyûd-ı Kadîme mümeyyizlerinden Nev'i Bey, başkan tayin edilmiştir. Komisyon üyeleri arasında Münâkale Kalemî Mümeyyizi Rıza, tetkik memurlarından Kâzım ve Hidayet, Maliye tasfiye mümeyyizlerinden Halit Beyler yer almaktaydı ki (Halit Bey bu olayın tahkikatından altı ay önce vefat etmişti.) bu memurlar, Mayıs 1931 tarihinde Tapu Kuyûd-ı Kadîmesinin Ankara'ya naklinden dolayı orada bulunmaktaydılar. Komisyon tarafından Maliye Hazîne-i Evrâkında yapılan inceleme, 2 senede tamamlanmış ve sonucu hazırlanan mazbatayla Maliye Vekâletine bildirilmiştir. Vekâlet, bunun üzerine talimat vererek lüzumsuz evrakın satılmasını uygun görmüş, ayrıca bakkal ve benzeri yerlerin eline geçmemesi için ihaleyi alan kişinin evrakı yurt dışına çıkarmasını şart koşmuştur. Ancak lüzumlu ve lüzumsuz diye ayrılan evrak, birbirine öyle karışmıştır ki birçok önemli vesika, hurda kâğıt statüsüne sokularak satış için ihale edilecek gruba dâhil edilmiştir. Zira çoğunluğu Maliyeye ait olmasına rağmen bu evrak,

Tanzimat'tan sonra muhtelif dairelerden gelen vesikaların da burada toplanmasıyla çeşitlenmiş ve çoğalmıştı. (s. 383).

Belgelerin satılması sürecinde şartnamenin de gereği olarak söz konusu belgelerin ülke dışına çıkarılması istenmiştir.

Yapılan pazarlık usulü ihale, okkası 3 kuruş 12 paraya Müteahhit İzzet Halim Bey, M. Takfor-yan ve ortaklarında kalmış; 12 Mayıs tarihinden itibaren kendilerine 50 bin küsur okka (200 balya-yaklaşık 60 ton) evrak, teslim edilmeye başlanmıştır. Evrak Mahzeni'nden çıkartılan vesikalar, müteahhit adına bir Musevi tarafından alınmış ve İsviçreli Berger ailesine 1.625 lira karşılığında teslim edilmiştir. (383). Tarihî evrak, Sirkeci'den vagonlarla yola çıkartılmış ve aynı gün Bulgaristan'a gönderilmeye başlanmıştır. Evrakın Bulgaristan'a nakledilmesinin iki sebebi vardır; birincisi ihale şartnamesinde yer alan yurt dışına çıkartılması gerektiği hususu, ikincisi ise Bulgaristan'da bir kâğıt fabrikasının bulunmasıdır. Bu fabrika öteden beri kâğıt üretimine mahsus malzemeyi yani paçavra ve kâğıt kırpıntılarını civar memleketlerden toplamaktaydı. İstanbul'un kırpıntı ve paçavracılarının başlıca müşterisi de söz konusu Bulgar fabrikası idi. (s. 383).

Dönemin önce gelen tarihçilerinden Muallim Cevdet ise bu vahim gelişmenin engellenmesi adına dönemin Başbakanı İsmet İnönü'ye mektup yazarak yardımını istemiştir. Zira saklanmasına lüzum kalmayan evrak konusu çok netamelidir ve yoruma açıktır. Cevdet'in:

Paşa hazretleri, edebî, askerî, bahrî, mali, fennî, ticarî, siyasi, hukuki, sînâî tarihimizin bütün vesikalarını asırlardan beri saklayan 25 kubbeli Sultanahmet Hazîne-i Evrâkı faciasını gazetelerde okumuşsunuzdur. Memur komisyonun Defterdar Bey'de mahfuz tezkiresine göre lüzumsuz zannedilen vesikalar satılığa çıkarılmış ve daha birçok defterlerin de imhasında mahzur olmadığı dercedilmiştir. Komisyon ilmî, medenî, harsî noktai nazar değil, (muamelei resmîyeye yaramak ve yaramamak itibarıyla) evrakı faideli ve faidesiz diye ayırmıştır. Rivayete göre dört yüze karış sandık ve balyeler dolusu vesikaları okkası üç kuruştan Bulgar tüccarına satmıştır. Demek ki Türkiye'nin en zengin Hazîne-i Evrâkının nısfı imha edilmiştir. (s. 384).

şeklindeki tepkisi kısa süre sonra tüm kamuoyuna yayılmıştır. Tepki gösterenlerden birisi de Darülfünûn hocalarından Fuad Köprülü'dür. Köprülü gazeteye verdiği bir röportajda konuya sahip çıkmıştır.

Hazîne-i Evrâka bir tarihçi bin müşkülâtla girerken bugün aynı yerdeki evrakın yok bahasına satılması çok acınacak bir hâldir. Tarihî vesikalar küreklerle toplanarak balya yapılmış ve bu balyalardan 200'ü Bulgaristan'a gitmiştir. Bunu satanlar –boş kâğıtlardır, ehemmiyetsizdir diyorlar. Şu hâlde boş kâğıt yerine memleketin tarihî vesikaları satılmıştır. Bu ise çok büyük bir cürümdür. Sebepleri hakkında müddeiumûmilik, alâkadar vekâletlerin ehemmiyetle alâkadar olması, faaliyete geçilmesi lazımdır. Çünkü bu bir memleket meselesidir. (s. 389).

Basında bu konuda çıkan haberler üzerine Maliye Bakanlığı bir komisyon kurmuş, İstanbul'da tahkikata başlamıştır. Evrakın satılması ile ilgili olarak sorumluluğu olan memurlar Maliye Teftiş Heyeti Reisi Adil Bey tarafından sorgulanmışlardır. (s. 392). Bulgaristan'a satılan evraklar ile ilgili Bulgaristan'da tutulan kayıt ve raporlar ise şu şekildedir:

- 1) Bunların büyük bir kısmı yırtılmış, pis, tozlu, güveler tarafından zarar görmüş vs. 22 ton civarında her biri 200 kilonun üzerinde olan, yüzden fazla balya içinde düzensiz bir şekilde bağlanmış İstanbul'daki Osmanlı arşivine ait belgeler olduğu tespit edilmiştir.
- 2) Balyalardan birisinin yüzeysel bir inceleme sonucunda, bunların gerek Türk tarihi ile ilgili olsun gerek bizim tarihimizle ilgili olsun değerli malzeme teşkil ettikleri anlaşılmıştır. (s. 394).

Daha sonra mecliste de uzun tartışmalara sebep olan bu evrakla ilgili Türkiye Cumhuriyeti gereken girişimlerde bulunmuş, ilgili evrakın önemli bir kısmı sayılabilecek 53 çuvalı Nisan 1932'de Türkiye gümrüklerine teslim edilmiştir. (s. 396-397). Bulgaristan'dan geri alınan evrakların tasnif işlemleri ise 1939 yılında tamamlanmıştır. Buna göre:

Bulgaristan'dan 53 çuval olarak iade edilen, incelenmek ve tarih konulmak üzere Tasnif Heyetine 45 çuval şeklinde sunulan vesikaların işlemleri, 27 Ekim 1939'da tamamlanmıştır. 28 Kasım 1939 tarihli bir Tasnif Heyeti raporundan anlaşılacağı üzere; Bulgaristan'dan 1932 yılında getirilen evrak üzerinde Başvekâlet Arşiv Dairesi Müdürlüğüne yapılan tasnif çalışmaları, 1939 sonlarında tamamlanabilmiştir. Raporda, 45 çuval (18 sandık) içerisindeki evraktan tarihlenmiş olanların 59.000 adet olduğu, bunlardan ilkinin h. 940 (m. 1533-1534) ve sonuncusunun h. 1330 (m. 1911-1912) senelerine ait olmakla birlikte çoğunluğunun h. 1260-1290 (m. 1844-1874) yıllarına denk geldiği belirtilmektedir. Tekrar incelenen 5 sandık dağınık ve yıpranmış evrak arasında ancak 10.100 kadarı ele alınabilecek durumdadır. Tarihlenen evrakın çoğunlukla Rumeli'ye ait olup aşar, vergi, tapu, esham faizleri, makbuzlar, ilmühaberler, mübayaalar, timar, zeamet ve ruznamçeler gibi maliyeye dair yazılardır. Hücet, beratlar ile adedi 460'a ulaşan askerî, mali, vakıf ve nüfus defterleriyle çeşitli devlet dairelerine ait hususlara dair işarlar ve tebliğler de bulunmaktadır. Tasnif Heyeti şeflerinden Fethi Umar ve emrindeki memur bu minvalde sundukları raporunu, "69.100 adet evrak içinden ancak 15 kadar dikkati çekecek mahiyette vesika çıkmıştır." ifadesiyle tamamlamaktadır. (s. 400-401).

Ünal, ikinci bölümün dördüncü kısmından itibaren, Cumhuriyet döneminde farklı kurum ve kuruluşlarda bulunan arşiv vesikalarının nasıl arşiv müdürlüğüne devredildiği ve hangi tasnif işlemlerine tabi tutuldukları konusunu işlemiştir. Tanzimat öncesi dönemde devletin Bâb-1 Âsâfî, Bâb-1 Defterî, Bâb-1 Seraskerî, Bâb-1 Meşhât ve Divân-ı Hümâyûn gibi devletin ana kurum ve kalemlerinde kümelenen evraklar, Tanzimat sonrası dönemde nezaretlerin çatısı altında birikmeye başlamıştır. Söz konusu Tanzimat sonrası evrakların tasnif ve tariflemesinin yapılması, Tanzimat öncesi döneme göre kısmen kolaydır ve öyle de olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında o zamanlı adıyla Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği olan arşiv yönetimi, Osmanlı bakiyesi olan ve Cumhuriyet'e devredilen kurum ve kuruluşlara resmî yazılar yazarak ellerindeki arşiv malzemesini toplamaya girişmiştir. Tabi bu konudaki karar ve girişimlerinde her daim TBMM'nin kararları belirleyici olmuştur. Ünal, Kasım 1923 tarihli meclise sunulan imzasız bir raporu alıntılararak devletin arşiv politikasını özetler:

Hazine-i Evrakı gezdim ve gördüm. Anladığımız göre devlet meselelerinin esas kararlarını teşkil eden vesikaların hâlihazırda Sadâret, Hâriciye, Dâhiliye ve Şûrâ-yı Devlet evrak

mahzenlerinde mevcut olması lazım gelir. Hatta bu vesikalardan bir kısmının, bilhassa Mütâreke târîhinden sonraya ait kısmının, incelenip ayıklanarak Hükûmet merkezinde kurulması şart olan Hazîne-i Evrâka bulundurulması gerekir. Çünkü bu vesikalar, cârî meseleler için bugün ve yarın kaynak niteliğinde olacaktır. Bununla birlikte Mütâreke'den evvelki yazışmalar içinde değerlendirilmesi gereken vesikaların da bulunması ihtimali vardır. Bunların da peyderpey Hükûmet Hazîne-i Evrâkına sevki gerekecektir. (s. 404).

Devletin yukarıda belirtilen arşiv politikasını uygulamak gayesiyle de farklı isimlerde tasnif komisyonları kurulmuştur. Bu komisyonlar sırasıyla *Başvekâlet Resmî ve Tarihî Evrak Tasnif Heyeti*, *Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti*, *Talim ve Terbiye Dairesi Tasnîf-i Vesâik Komisyonu* gibi heyetlerdir ve bu komisyonların üye sayıları ile çalışma süreleri her sene çıkarılan Bakanlar Kurulu kararnamelemleri ile belirlenmektedir. *Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti*'ne 1921-1924 yılları arası Ali Emîrî, 1924-1926 yılları arasında ise İbnülemin Mahmud Kemal başkanlık etmiştir. *Talim ve Terbiye Dairesi Tasnîf-i Vesâik Komisyonu* ise daha çok maarif ve eğitim konularına yönelik bir evrak tasnifini amaçlamış, belgelerin tarihin anlatılıp yorumlanmasındaki eğitsel yönü üzerinde durmuştur. (s. 411). 1927-1937 yılları arasında yapılan tasnif işlemleri ise *Hazîne-i Evrâk Müdür Muavinliği* çatısı altında yürütülmüştür ki bu dönemde Şûrâ-yı Devlet başta olmak üzere pek çok kurumun Osmanlı dönemine ait evrakının devir teslim ve tasnif işlemlerine başlanmıştır. (s. 415). Ünal, bu bölümde yine Bahriye ve Tophane mahzenlerinde mevcut evrakların da durumlarına dair tespit, değerlendirme ve yazışmaları alıntılanmıştır. (s. 421). İlginç olan bu dönemde evrakların adetle değil ton hesabıyla ölçeklendirilmesidir. Mesela Tapu ve Ayasofya mahzenlerindeki evrak 400 sandık, Tophane Evrak Mahzeni'nde duran Millî Müdafaa Vekâleti'ne ilişkin evrak ise 50 ton civarındadır. 1930'lu yıllarda ise tasnif heyetlerinin başında Muallim Cevdet bulunmaktadır. *Başvekâlet Resmî ve Tarihî Evrak Tasnif Heyeti*'nin 1932-1937 arasında Adliye, Askeri, Bahriye, Belediye, Dâhiliye, Darphane, Evkaf ve Hariciye gibi konularda tasnif ettiği evrak sayısı ise yaklaşık 216.250'yi bulmuştur. (s. 443). 1937-1943 arası dönemse Arşiv Dairesi Müdürlüğü dönemi olarak Ünal tarafından kesitlendirilmiştir. Bu dönemin en önemli figürü Maarif Vekâleti tarafından ülkeye davet edilen Macar bilim adamı ve Türkolog Dr. Lajos Fekete'dir. Fekete dünyadaki evrensel arşiv çalışmalarının nasıl yapıldığı ve bunların Türkiye arşivlerine uygulanabilirliği üzerine iki farklı detaylı raporu bakanlığı sunmuştur. Provenance sistemi denilen bu sistem, evrakların üretildiği birim ve kalemlere göre kodlanmasını esas alan bir sistemdir. O andan itibaren arşivlerde telhis yani özetlemeden ziyade evrakları çürümeden kurtarma adına öncelikle temizleme, provenance sistemine göre kodlama ve tarih sırasına sokma işlemi başlatılmış ve bu yöntemle milyonlara varan evrak tasnif edilmiştir. (s. 444). Arşivcilik alanındaki bu paradigma değişikliği, dönemin basınında da olumlu anlamda geniş yankı bulmuştur. Fekete'nin belirlediği usul ve esaslara riayet edildiği 1938 senesinde bir yıllık süre zarfında 2.3 milyon evrak temizlenmiş ve kodlanarak tarih sırasına sokulmuş, iş ve işlem hacmi önceki dönemlere göre yaklaşık elli kat kadar artmıştır. (s. 460). Yukarıdaki rakam 1939'da, 2.7 milyona, 1940'ta 2 milyona, 1941'de 3.1 milyona, 1942'de ise 3.3 milyona ulaşmıştır. 1943 sonrası dönemde kurumun adı Arşiv Umum Müdürlüğü'ne dönüşmüş, temizleme,

kodlama ve tarihleme işi yavaşlatılarak yeniden özetleme işlerine ağırlık verilmiştir. Fekete'nin açtığı yol belli ki arşiv yönetimine yapılan iş hacmi bakımından epey bir nitelik ve mesafe kazandırmıştır ki bu sayı 15.5 milyon civarındadır. (s. 475).

Ünal, araştırmasının sonraki bölümünde arşivde gerçekleşen tasnif faaliyetlerini yıl temelinde anlatmaya devam etmiş, kurumun performans cetvelleri üzerinden yıl bazında gerçekleşen özetleme, kodlama, tarihleme gibi işlere dair istatistikleri tablolar hâlinde sunmuştur. Yine umum müdürlük ile devlet bürokrasisi arasındaki arşivi ilgilendiren yazışma metinlerini de burada zikretmiştir. Tasnif iş ve işlemlerinin temposu personel rejimi ve istihdamı ile doğrudan ilişkili olduğu için arşivde görev yapan memur ve diğer yardımcı personellerin isimleri, görevleri ve özlük süreçlerine dair gelişmeler de yine ilk elden kaynaklarla ortaya konmuştur. (471-480). İlerleyen bölümlerde arşiv kataloglama süreçlerine ayrılmıştır. Dönemin uzman personeli, telhis etme, yani özetleme işlerinde öncelik sırasını içerik yönünden önde gelen defter ve evrak koleksiyonlarına ayırmıştır ki bu da gayet makul bir tercihtir. Kaba tasnifi yapılan ilk evrak külliyatı Dâhiliye Nezareti'nden kalanlardır. (s. 480-486). 1939-45 yılları arasında ise Hatt-ı Hümayûn denilen ve padişahın tüm Osmanlı ülkesini ilgilendiren majör kararlarına dair evrak serileri tasnif edilerek kataloglanmıştır. (s. 486-491). Hat koleksiyonlarını, Osmanlı'nın klasik dönem arazi vergi ve tapu kayıtları olan Tapu Tahrir Defterleri'nin tasnifi izlemiştir. (s. 491-494). Devletlerarası siyasi anlaşma metinleri olan muâhede metinleri de yine erken dönem tasnif edilen evraklar arasındadır. (s. 494-500). Ünal, sonraki alt başlıklarda ise yine değişen tasnif paradigmasının detaylı tarihçesini vermiştir. Burada sırasıyla 1921-1924 arası Ali Emîrî Efendi'nin tasnif faaliyetleri (s. 500-503), 1924-1932 İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın tasnif faaliyetleri (s. 503-505), 1932-1934 Muallim Cevdet'in Tasnifi (s. 505-509), 1934-1937 Kamil Kepecioğlu'nun Tasnifi (s. 510-511) ve 1937 sonrası dönemde ise Lajos Fekete'nin (s. 511-517) tasnifleri ele alınmıştır. Kitabın son bölümleri ise arşivin Cumhuriyet'in ilk yılları boyunca diğer kamu kurumları ile girdiği resmî ilişkiler, resmî belge ve rapor talepleri ile (s. 521-531), *ilmî ve şahsî* araştırma faaliyetlerine ayrılmıştır (s. 532-554). Yine son bölümlerde arşivin iç işleyişini ilgilendiren ve belgelerin nasıl ele alınacağına dair detayları belirleyen Tasnif Talimatnameleri incelenmiştir. Bu talimatnamelerin içerik bakımından, arşivde hâkim olan idari ve yönetsel yapıya bağlı olarak zaman zaman ufak tefek değişiklikler gösterebilir de arşivdeki çalışmaların her geçen gün daha bilinçli bir şekilde yapıldığı yine talimatnamelerden anlaşılmaktadır. (s. 555-568). Saklanması gerek duyulmayan ve imha edilmesi gerektiği düşünülen evraklarla ilgili geçmişten günümüze alınan kararlar ve bu konudaki mevzuat çalışmalarının izleri de yine Ünal tarafından, devletin kararnamelelerinden sürülmeye çalışılmıştır. (s. 569-574). Sonuç kısmında ise Ünal, araştırmasından çıkardığı sonuçları ve kitabın genelini kısaca özetler. (s. 601-617). Kitabın kaynakçı kısmında ise metin yazımında yararlanılan arşiv belgeleri ve araştırma eserleri gruplar halinde sıralanmıştır ki bu da eserin kapsamlı bir araştırma süreci sonucunda kaleme alındığını göstermektedir. (s. 619-637)

Kitabın ana başlığı ile kapsadığı tarihler 1846-1945 şeklinde ifade edilmiş olsa da Ünal çalışmasında 1988 yılında Ankara'da Devlet Arşivleri Yerleşkesi ile 2013

yılında inşaatı tamamlanan İstanbul'daki Osmanlı Arşivi Külliyesinin açılışlarından (s. 381) ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçişle birlikte kurulan Devlet Arşivleri Başkanlığının kuruluş sürecine de değinmektedir. (s. 617) Ayrıca bunun yanı sıra 11 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin verdiği yetki ile bünyesinde arşiv malzemesi bulunan ve müstakil olarak arşivcilik faaliyeti yürüten ATASE, Deniz Müzesi Arşivi gibi arşivlerden devralınan belgelerin intikallerine (s. 194), temel arşiv koleksiyonlarından olan tahrir defterleri serisinin bütünlüğünü temin etmek amacıyla Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ile Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arasında 2016 yılında yapılan protokol çerçevesinde söz konusu defter görüntülerinin karşılıklı olarak kurumlarda hizmete sunulması (s. 582-583) ve günümüzde defter ve belge sayıları hakkında nicel veriler (s. 479, 491, 493, 579) çalışmanın farklı yerlerinde zikredilerek bir anlamda çalışmanın Cumhuriyetimizin 100. yılını kutlamaktan büyük bir kıvanç duyduğumuz 2023 yılına kadar gerçekleştirilen arşiv çalışmalarına da köprü attığı görülmektedir.

Sonuç olarak, Ünal'ın *Arşivciliğimizin Yüz Yılı (1846-1945)*, isimli eseri bu haliyle Türkiye'de arşiv ve arşivcilik konusunda ele aldığı döneme dair yapılan en kapsamlı descriptive (betimleyici) çalışmadır. Osmanlı Devleti'nde arşiv fikrinin kurumsallaşmasının başlangıç tarihi sayılan Hazîne-i Evrak'ın kurulmasından (1846) Türkiye'nin çok partili hayata geçiş yıllarına kadar geçen 100 yıllık süreyi kapsayan bu eser, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi evraklarını yetkin ve titiz bir şekilde kullanan, kendisinden sonra yazılacak çalışmalara da öncülük etmesi muhtemel güçlü bir çerçeve metindir. Aynı zamanda Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın uzun süredir de en üst düzey idareciliğini yapan Ünal, idareci olarak geçirdiği bu sürenin akademik olarak semeresini bu eser vasıtasıyla vermiş gözükmektedir. Ancak 1946'dan 2023'e kadar geçen süre içerisinde de yine devletin iç ve dış siyasasının, idari, iktisadi ve kültürel gündeminin yolu bir şekilde arşivle kesişmiştir.

Türkiye siyasi tarihinin geçirdiği evrelerin detayları da yine arşivlerden okunabilmektedir. Arşivin yukarıdaki büyük temalar başta olmak üzere kendi iç işleyişinin de hikâyesi yine ilginç konu başlıklarıdır. Söz gelimi çok partili hayata geçişten günümüze yaşanan devlet nezdindeki arşiv algısı, devletin arşiv politikaları, Ermeni sorununun dış kamuoyunda yarattığı baskının arşivlere yansması, arşivlerde meydana gelen fiziki değişiklikler, arşivlerin teknoloji ile kurduğu diyalogun tarihi, dijitalleştirme işlemleri, personel istihdam süreçleri, arşiv binası olarak kullanılan mekânların tarihi, dönemin siyasi konjonktürüne bağlı gelişen personel rejiminde yaşanan ve basına yansıyan olaylar, Türkiye'deki akademik ve kültürel kamuoyunu ilgilendiren farklı düzlemlerde arşiv kaynaklı yayınlar, bu yayınların geri dönüşleri vs. gibi farklı araştırma düzlemlerinde kaleme alınacak bir diğer metin de Ünal'ın bu çalışmasının tamamlayıcısı, mütemmim cüzü olacaktır. Ünal, bu çalışması ile 1846'dan günümüze arşivlere emek veren herkesi bir şekilde selamlamayı başarabilmiştir ve bu yönüyle takdiri hak etmektedir.

YAYIN İLKELERİ

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının ulusal hakemli bir dergisidir. Yılda bir kez yayınlanan bir dergidir. Yılda bir kez olmak üzere özel sayı da çıkarılabilir.

* Derginin amacı: Sosyal ve beşeri alanlarda arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan bilimsel araştırmalar, Türkiye'de ve dünyada çeşitli isim ve idari yapı altında bulunan arşiv malzemesinin tanıtımı, Arşivcilik Tarihi ve Gelişimi, Arşiv Sistemleri, Belge Restorasyonu, Dijitalleştirme Yöntemleri, Kamuda Belge ve Arşiv Yönetimi, e-Arşiv Sistemleri, Elektronik Belge Yönetim ve Arşivcilik hizmetlerinin tanıtımı vb. konuları kapsamaktadır.

* Dergide Türkçe, İngilizce ve Arapça dillerinde ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel nitelikte özgün makale, değerlendirme, tahlil, tanıtım ve çeviri yazıları, konferans/seminer metinleri yer alır.

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanacak makalelere editöryal süreçten sonra Yayın Kurulu ve hakem süreci sonrasında karar verilir. Makalelerin daha önce başka yerde yayımlanmamış olması veya başka bir yere söz verilmemesi şartı aranır. Sempozyum bildirimleri, bildirilmesi, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla dergide yayımlanabilir.

* Bilimsel makaleler, yayın ilkelerine göre incelendikten sonra değerlendirme için uygun bulunanlar yazar adı gizli tutularak "Kör Hakemlik" sistemi gereği en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı üçüncü bir hakeme gönderilir ya da yayımlanmasına Yayın Kurulu karar verir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar), hakem, Yayın Kurulu veya editörün eleştirisi, önerisi ve değerlendirmelerini dikkate alırlar. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları ve yazının son şeklini 15 gün içinde göndermeleri beklenir. Yazar(lar)ın,

katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Bu durumda nihai karar, Yayın Kuruluna aittir.

* "Yazım Kuralları" ve "Yayın İlkeleri" ne uygun olan "Kitap Değerlendirme", "Çeviri", "Konferans/Seminer Metinleri" ve "Haber" türündeki eserlerin yayımlanıp yayımlanmayacağına Yayın Kurulu değerlendirmesine —en az iki üyenin olumlu raporuna— bağlıdır.

* Yazar(lar) yayımlamak üzere dergiye gönderilen eserlerin telif haklarını devrettiğini onaylar ve yazarların yayın hakkını *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*'ne (kurumsal kişiliğine) devredilmiş olduğunu kabul ederler. Yazar(lar) a telif hakkı ödenmez. Reddedilen makalelerin telif hakları yazarlarına geri iade edilmiş sayılır ve makaleler başka bir yerde paylaşılmamak kaydıyla arşivlenmek üzere saklanır.

* Yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilmez ve başka bir yerde yayımlanamaz.

* Yazarlar, basılı ya da elektronik formatta yer alan resimler, tablolar ya da diğer her türlü içerik dâhil daha önce yayımlanmış içeriği kullanırken telif hakkı sahibinden izin almalıdırlar. Bu konudaki yasal, mali ve cezai sorumluluk yazarlara aittir.

* Yayımlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

* *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, "Açık Erişim" olarak yayımlanan bir dergidir. Bu husus aynı zamanda eser sahiplerinin "Tübitak DergiPark" tarafından belirlenen "Açık Dergi Sistemleri" kurallarını kabul ettiğini de gösterir.

* Dergide yayımlanan eserlerin yasal sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir ve eserlerde savunulan fikirler Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığının görüşünü yansıtmaz.

PUBLICATION GUIDELINES

* *Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches* is a national refereed journal of the Directorate of State Archives. It is an journal published once a year. A special issue may be issued once a year.

* Purpose of the journal: Scientific researches in social and human areas based on archival documents, promotion of archive material in Türkiye and the world under different of names and administrative structures. Subjects include History and Development of Archiving, Archive Systems, Document Restoration, Digitalization Methods, Document and Archive Management in Public Administration, e-Archive Systems, Promotion of Electronic Document Management and Archiving Services etc.

* The journal includes original articles, evaluations, analyzes, promotional and translation articles, conference / seminar texts in Turkish, English and Arabic languages of national and international level.

* The articles to be published in the journal will be decided after the editorial process, editorial board and referee process. The articles should not have been published in or promised to elsewhere. The symposium memos can be published in the journal provided that they are converted into article format and content.

* Scientific articles found suitable for evaluation according to publication principles, shall be evaluated by at least two referees by keeping the author's name confidential in compliance with the "Blind Review" system.

* If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article will be sent to a third referee or the Editorial Board decides to publish it. Referee evaluation reports will be kept for five years. The author(s) shall consider the criticism, suggestions and evaluations of the referee, editorial board or editor. Authors are expected to strictly

and promptly follow the corrections requested and deliver the final version to within 15 days. If the author(s) does not agree, they have the right to appeal with their reasons. In this case, the final decision belongs to the Editorial Board.

* Articles such as Book Evaluation, Translation, Conference / Seminar Texts and News that comply with the writing rules and publication guidelines will be published depending on the evaluation of the Editorial Board - positive report of at least two members.

* The author(s) acknowledges that the copyright of the articles has been transferred to *Hazine-i Evrak Journal of Archive and Historical Researches* (institutional identity). No royalty payment will be made to the author(s). The copyrights of rejected articles will be deemed to be returned to their authors and the articles will be stored provided that they are not shared elsewhere.

* Articles shall not be quoted in whole or in part without being cited and published elsewhere.

* Authors must obtain permission from the copyright holder in the case of using previously published content, including images, tables, or any other content in printed or electronic format. The legal, financial and penal responsibility for this matter belongs to the authors.

* Ethics of research and publication must be followed in the articles to be published.

* *Hazine-i Evrak Journal of Archives and History Researches* is a journal published as "Open Access". This also shows that the authors accept the rules of Open Journal Systems determined by Tübitak DergiPark.

* The legal responsibility of the published works belongs entirely to the author(s) and the ideas advocated in the articles do not reflect the opinion of the Directorate of State Archives.

YAZIM KURALLARI

Makale Başlığı

Başlık 12 kelimedenden fazla olmamak kaydıyla bold, normal karakterde, büyük harflerle ve Times New Roman 12 punto olacak şekilde ortalanarak yazılmalıdır. Başlığın altında Yazar(lar)ın ismi olmalı ve dipnotta (*) işaretiyle yazar(lar)ın görev yaptığı kurum ve e-posta adresleri ve ORCID ID yer almalıdır.

Öz

Özgün araştırma makalelerin başında ve makale başlığı altında çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi anlatan Türkçe ve İngilizce öz bulunmalıdır. Özde, konu kısa ve öz bir ifade ile 100-250 kelime arasında tek paragraftan oluşmalıdır. Anahtar kelimeler/Keywords sayısı en fazla 5 kelime olmalı ve öz, Türkçe ve İngilizce ayrı ayrı yazılmalıdır. Yazı tipi Times New Roman ve MS Word programında yazılmalıdır.

Geniş Özet

Makalede “Kaynakça” kısmından önce 750-1000 sözcükten oluşan bir özet bulunmalıdır. Makalenin dili Türkçe ise geniş özet İngilizce, İngilizce ise Türkçe olmalıdır. Geniş özet 11 punto büyüklüğünde ve “Times New Roman” karakteri kullanılarak yazılmış olmalı ve bu metin alt başlıklar ve alıntı içermeyen hazırlanmalıdır.

Ana Metin

Makale bilgisayarda A4 boyutuna 1.15 satır aralığında ve Times New Roman yazı karakteri ile 12 puntoda yazılmalıdır. Makaleler 3000-7000 kelime (20 sayfayı geçmemelidir), kitap değerlendirmeleri 2500 ve kitap tanıtımları ise 1500 kelime civarında olmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve her sayfa numaralandırılmalıdır. Makalelerde Türk Dil Kurumu'nun (TDK) güncel yazım kılavuzu

ve yazım kuralları esas alınmalıdır. Transkripsiyonlu metinlerde farklı fontlar kullanılabilir.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve metinde düzenli bilgi aktarımını oluşturmak üzere metinde ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır. Paragraf aralıkları alt ve üst 6 nk olmalıdır.

Tablo, Şekil ve Resimler

Belge görüntüleri belge, tablo içermeyen bütün görüntüler (fotoğraf, plan, harita ve çizim) şekil olarak adlandırılmalıdır. Tablolar ve şekillerin başlığı ve numarası bulunmalı ve şekil, numara ve adları şeklin hemen altına ve ortalı gelecek şekilde konumlandırılmalıdır. Başlıkları Times New Roman yazı karakteri ile 11 puntoda tablo içi yazım karakteri ise Times New Roman 10 punto olmalıdır. Bütün tablo, şekil ve resim görüntüleri dijital ortamda metin ile beraber baskı tekniğine uygun çözünürlükte (300 dpi) TIFF ya da JPEG formatında olmalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Beş satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1 cm. içeride blok halinde ve 11 punto ile yazılmalıdır.

Kaynakça ve Dipnot Gösterme

Dipnotlar ve kaynakça için “The Chicago Manual of Style Dipnot ve Kaynakça Sistemi” esas alınmalıdır. Makalede kullanılan kaynaklar “Kaynakça” başlığı altında alfabetik soyadı sırasına göre Times New Roman yazı tipi ve 11 punto dipnot ise 9 punto olmalıdır. Dipnotlarda sadece atıfta bulunulan kaynakların bilgileri verilmelidir.

Kitap

Kaynakçada;

Soyad, Ad: Eserin Adı (*italik*), (varsa) tercüme (terc.), çeviren (çev.), hazırlayan (haz.) veya editörün (ed.) adı soyadı, eserin basıldığı yer/şehir: yayın evi, basım yılı.

1- Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

2- Ahmedî: *İskender-Nâme (İnceleme-Tıpkı Basım)*, çev. Süheyl Ünver, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Karaca, Yılmaz, v.dğr., İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Dipnotta;

Ad Soyad, eserin adı (*italik*), (eserin basıldığı yer/şehir: yayın evi, basım yılı), sayfa numarası. Makalenin ikinci geçtiği yerde yazarların soyadları, eserin adı veya kısaltılmış adı ve sayfa numarası.

1- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), s. 85.

2- Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 86.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Yılmaz Karaca, v.dğr., (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), s. 73.

4- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, s. 73.

Makale

Yazar(lar)ın adı soyadı, "tırnak" içinde makalenin tam adı, derginin adı (*italik*), cilt numarası (romen rakamı ile), sayı numarası, basım yılı ve sayfa numarası. Makalenin ikinci geçtiği yerde yazar(lar)ın soyadı, makalenin kısaltılmış adı ve sayfa numarası.

Kaynakçada;

1- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), s. 141-157.

Dipnotta;

2- İshak Keskin "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak: Bir Model Önerisi", *Arşiv Dünyası*, 13 (2012), s. 5.

3- Keskin, "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak", s. 5.

Ansiklopedi Maddesi

1- Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, s. 395.

2- İnalçık, "Mehmed II", s. 395.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı

1- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 907/21.

BOA, HR.SYS, 907/21.

2- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1/1-14-6.

BCA, 30-18-1-1/1-14-6.

3- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA.), 01003692-2 (01003692-1)

CA, 01003692-2 (01003692-1)

Tez

1- Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahışa Şer'iyye Siciline Göre 1233-1241)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Online Kaynaklar

1- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arsivhizmetleri.pdf> [Erişim tarihi: 25.12.2019]

2- <https://www.ica.org/en/mission-aim-andobjectives> [Erişim tarihi: 22.11.2019]

WRITING RULES

Title of Article

Title should be centered and written in bold, normal character, capital letters and Times New Roman 12 pt. Under the title should be the name of the author(s) and the footnote should include the institution and e-mail addresses of the author(s) and ORCID ID with (*) sign.

Abstract

At the beginning of the original research articles and under the title of the article, there should be an abstract in Turkish and English describing the scope, aim, results and method of the study. The abstract should consist of a short and concise statement as a single paragraph between 100-250 words. The maximum number of keywords should be 5 words and the abstract should be written separately in Turkish and English. The font should be Times New Roman and written in ms Word.

Extended Abstract

The Article should contain a summary of 750-1000 words before the bibliography section. If the article is in Turkish, the extended abstract should be in English and in Turkish if it is in English. The extended abstract should be prepared without subheadings and quotes and written in 11 pt. using the "Times New Roman" font.

Main Text

The Article should be written in A4 size with 1.15 line spacing and Times New Roman font in 12 pt. Articles should be between 3000-7000 words (not exceeding 20 pages), book reviews should be around 2500 and book introductions should be around 1500

words. 2.5 cm margins should be left at the edges of the page and each page should be numbered. The articles should be based on the current spelling guide and spelling rules of the Turkish Language Association (TDK). Different fonts can be used in transcribed text.

Headings

Main and subheadings can be used in the text to determine the structure of the article and regular transfer of information in the text. Main headings are in capital letters; subheadings should be written in lowercase and bold with the first letters capitalized. Paragraph spacing should be 6 nk at the top and bottom.

Tables, Figures and Pictures

Document images should be named as document, other images (photos, plans, maps and drawings) that do not contain tables should be named as figure. Tables and figures should have a title and number, and the number and names should be positioned just below the figure and centered. Headings should be Times New Roman font 11 pt and in-table writings should be Times New Roman 10 pt. All tables, figures and images should be in TIFF or JPEG format with the text in digital media with a resolution suitable for printing technique (300 dpi).

Quotation

Quotations should be placed in quotation marks. Quotations exceeding five lines should be written in font size 11 and in a block 1 cm. from the right and left of the text.

References and Footnotes

Footnotes and bibliography should be based on "The Chicago Manual of Style". References should be Times New Roman font 11 pt. and footnotes in 9 pt., in alphabetical surname order under the title of "References". Only the information of the cited sources should be provided in footnotes.

Book

In the references;

Surname, Name of the author: Title of the book (*italic*), (if available) translation, translator (trans.), edited by (ed.) veya editor (ed.) name surname, place of publication/city: publisher, year of publication.

1- Emecen, Feridun M.: *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.

2- Ahmedî: *İskender-Nâme (Review-Facsimile)*, trans. Süheyl Ünver, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Karaca, Yılmaz, and others, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

In Footnotes;

Name Surname of the author, title of the book (*italic*), (place of publication/city: publisher, year of publication), page number. Later on surname of the author(s), title of the book and number of the page.

1- Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), p. 85.

2- Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, p. 86.

3- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, Yılmaz Karaca, and others, (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), p. 73.

4- *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor*, p. 73.

Article

Name and the surname of the author(s) full name of the article in quotation marks, title of the journal (*italic*), volume number, serial number, year of publication and the page number. Later on surname of the author(s), short version of the article title and the page number.

In references;

1- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12 (1998), p. 141-157.

In footnotes;

2- İshak Keskin "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak: Bir Model Önerisi," *Arşiv Dünyası*, 13 (2012), p. 5.

3- Keskin, "Türkiye İçin Bir Arşiv Kanunu Yazmak", p. 5.

Encyclopedia Entries

1- Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2003, XXVIII, p. 395.

2- İnalçık, "Mehmed II", p. 395.

Archive Documents

1- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi, (HR.SYS.), 907/21.

BOA, HR. SYS, 907/21.

2- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives Republic Archives (BCA), 30-18-1-1/1-14-6.

BCA, 30-18-1-1/1-14-6.

3- Presidency of the Republic of Türkiye Archives (CA), 01003692-2 (01003692-1)

CA, 01003692-2 (01003692-1)

Thesis

1- Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 numaralı Ahışa Şer'iyye siciline göre 1233-1241)*, (Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Online Sources

1-<http://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arsivhizmetleri.pdf> [Erişim tarihi: 25.11.2019]

2-<https://www.ica.org/en/mission-aim-andobjectives> [Erişim tarihi: 22.11.2019]

Habibullah Habib-Kemal Yıldız

XV-XVI. Asır Bursa Şer'iyye Sicilleri Örneğinde İcâreli Vakıfların Tarihi Seyri ve
En Erken Tarihli İcâreteynli Vakıflar

*Historical Process of Waqfs with İjâra in the Example of XV-XVI Century Bursa Shariyya
Registers and the Earliest Waqfs with İjâratayn*

Ersin Kırca

Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)
Kemankeş Kara Mustafa Pasha through the Eyes of the Writers of the Period (1639-1644)

Ömer Alkaç

İran'da Kaçar Dönemi Protesto Kültürü: Bestnişînî
Protest Culture of the Qajar Period in Iran: Bast-Neşînî

Kayhan Çay

Temettuat Defterlerine Göre Ginolu Kazasında İktisadi Faaliyetler
Economic Activities in Ginolu District According to Temettuat Registers

Kemal Faruk Aksoy

I. Dünya Savaşı'nın Medresetü'l-Kudat Faaliyetleri Üzerindeki Etkisine Bir Örnek:
Giriş İmtihanlarının Değerlendirmesi
*An Example of the Effect of World War I on Medresetü'l-Kudat Activities: Evaluation
of Entrance Exams*

Senem Cıvgin

Enver Paşa ve Askeri Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)
Enver Pasha and Military Reform Activities (1914-1918)

Umut Soysal

Arşivciliğimizin Yüz Yılı (1846-1945)
One Hundred Years of Our Archivism (1846-1945)